

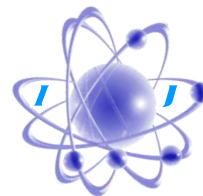
ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan boshlab shiga basladi

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI

ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

Seriya: Tábiyy hám texnikaliq ilimler. Jámiyetlik hám ekonomikalıq ilimler.
Filologiya ilimleri.

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Tabiiy va texnika fanlari. Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar.
Filologiya fanlari.

Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Естественно-технические науки. Социальные и экономические науки.
Филологические науки.

Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Natural-technical sciences. Social and economic sciences.
Philological sciences.

№1

2020

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaátı
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: OTEMURATOV B. – NMPI rektori
Bas redaktor:
ALLAMBERGENOV K. - filologiya ilimleriniń doktori, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

f.i.d., prof. **Abdinazimov Sh.** (Nókis)
t.i.d. **Abdullaeva Ya.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Allamuratov B.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Alewov U.** (Nókis)
f.i.d. **Ayimbetov M.** (Nókis)
akademik **Ayimbetov N.** (Nókis)
akademik **Bazarbaev J.** (Nókis)
f.-m.i.d. **Dawletmuratov B.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Raqimjan Turisbek** (Nur-Sultan)
p.i.d., prof. **Erkebaeva G.** (Turkistan)
f.i.d., prof. **Eskieva M.** (Nur-Sultan)
p.i.d., prof. **Xalilov F.** (Tashkent)
f.-m.i.d., prof. **Ismaylov Q.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Járimbetov Q.** (Nókis)
g.i.d., prof. **Jolibekov B.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Jumanov M.** (Nókis)
a/x.i.d. **Jumamuratov A.** (Nókis)
f.-m.i.f.d. (PhD) **Kalxanov P.** (Nókis)
f.-m.i.d. **Kamalov A.** (Nókis)
tex.i.d. **Qayıpbergenov B.** (Nókis)
tex.i.d. **Qayıpbergenov A.** (Nókis)

t.i.d. **Qochanov B.** (Nókis)
f.i.k., prof. **Qochanov Q.** (Nókis)
f.-m.i.d., prof. **Qudaybergenov K.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Qulbek Ergobek** (Turkistan)
f.i.d., prof. **Quramboev K.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Mamedov A.** (Ashxabad)
f.i.d., prof. **Mamedov N.** (Baku)
t.i.d. **Mambetullaev M.** (Nókis)
b.i.d. **Mambetullaeva S.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Matchanov A.** (Nókis)
f.-m.i.k., doc. **Otemuratov B.** (Nókis)
p.i.k., doc. **Pazilov A.** (Nókis)
tex.i.d. **Reymov A.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Ruziev E.** (Urgench)
t.i.d. **Saribaev M.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Suyunova N.** (Cherkas)
f.i.d., prof. **Sherbak S.** (S.Peterburg)
tex.i.d. **Tagaev M.** (Nókis)
g.i.d. **Turdimambetov I.** (Nókis)
f.-m.i.d., prof. **Uteuliev N.** (Nókis)
p.i.d., doc. **Utebaev T.** (Nókis)
f.-m.i.d. **Yavidov B.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Yuldashev Q.** (Gulistan)

Juwaplı redaktorlar:

f.i.k., docent. **E.Xojaniyazov** – ózbek tili boyınsha
docent **R.Rzaeva** – rus hám inglis tilleri boyınsha
PhD. **Q.Mambetov** – qaraqalpaq tili boyınsha

D.Dogarova - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallımı» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jıl «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgertilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.
2007-jılı 14-fevralda Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 01-043-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń 2013-jıl 30-dekabrdegi 201/3-sanlı qararı menen filologiya, pedagogika, psixologiya pánleri boyınsha ilim doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen edi.

2019-jıl yanvar ayınan baslap JAK ekspert qararı tiykarında bul dizim tómende atı atalǵan pánler menen tolıqtırıldı:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00. – biologiya ilimleri;
- 05.00.00. – texnika ilimleri;
- 07.00.00. – tariyx ilimleri;
- 11.00.00. – geografiya ilimleri.

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALIQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Informatika.

FAZODA TEKISLIKKA VA TO'G'RI CHIZIQQA NISBATAN SIMMETRIK ALMASHTIRISHLARNING UMUMLASHGAN FORMULALARI

S.X.Abjalilov – fizika-matematika fanlari nomzodi

Navoiy davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: harakat, oriyentatsiya, simmetriyasi, parallel ko'chirish, chiziqli tenglamalar sistemasi, Kramer usuli, kesma o'rtasi.

Ключевые слова: движение, ориентация, симметрия, параллельный перенос, система линейных уравнений, метод Крамера, середина отрезка.

Key words: movement, orientation, symmetry, parallel transference, system of linear equation, method of Kramer, middle stretch.

Matematika, fizika, mexanika va boshqa fundamental fanlar, jumladan, geometriyada harakat ikki nuqta orasidagi masofani saqlovchi almashtirish sifatida ta'riflanadi. Harakatlar oriyentatsiyani saqlash xossasiga ko'ra tekislikda ikki turga ajratilgan beshta asosiy harakat turlarini o'z ichiga oladi. Bular: parallel ko'chirish, burish va markaziy simmetriya (I tur), o'q simmetriyasi va sirpanuvchi simmetriya (II tur). Darslik va o'quv qo'llamalarda harakat turlarining analitik ifodalari asosan sodda va xususiy hollar uchungina keltirilgan [1]. Tekislikdagi harakatlarning umumlashgan holatlardagi analitik ifodalarini aniqlash metodikalari ularning ta'rif va xossalriga asoslanadi [2-5].

Fazoda harakatlarning asosiy turlari parallel ko'chirish, to'g'ri chiziqli atrofida burish (I tur) va tekislikka nisbatan simmetriya (II tur) hisoblanadi. Fazodagi boshqa harakat turlari ularning kompozitsiyalari yordamida hosil qilinadi. Masalan, vint bo'yicha harakat - to'g'ri chiziqli atrofida burish va shu to'g'ri chiziqli yo'nalishida parallel ko'chirish, burish simmetriyasi - tekislikka nisbatan simmetriya va unga perpendikulyar to'g'ri chiziqli atrofida burish, sirpanuvchi simmetriya - tekislikka nisbatan simmetriya va unga parallel vektor bo'yicha parallel ko'chirishlar ko'paymasidan hosil qilinadi [1].

Mazkur maqola fazoda tekislikka va to'g'ri chiziqli nisbatan simmetrik almashtirishlar haqida hamda fazoda ularning umumlashgan formulalarini keltirib chiqarishga bag'ishlangan. Bu jarayonni amalga oshirish quyidagicha ketma-ketlik asosida olib boriladi.

Fazoda α tekislik berilgan bo'lsin.

Ta'rif. Tekislikning M va M' nuqtalari uchun MM' kesma α tekislikka perpendikulyar bo'lib, MM' kesmaning o'rtasi α tekislikda yotsa, u holda bu nuqtalar α tekislikka nisbatan simmetrik deb ataladi.

Ta'rif. Fazoning har bir M nuqtasiga α tekislikka nisbatan simmetrik bo'lgan M' nuqtani mos keltiruvchi almashtirish tekislik simmetriyasi deyiladi.

O'quvchi va talabalar tekislik simmetriyasining xususiy hollari uchun analitik ifodalarni yaxshi bilishadi. Masalan, tekislik sifatida XOY tekisligi olinsa, fazoning istalgan M(x,y,z) nuqtasiga ushbu tekislikka nisbatan simmetrik bo'lgan M'(x,y,-z) nuqta mos keltiriladi. Bunga ko'ra ushbu xususiy hol uchun analitik ifoda ko'rinishda ifodalanadi:

$$\begin{cases} x' = x, \\ y' = y, \\ z' = -z. \end{cases} \quad (1)$$

Ushbu analitik ifodadan foydalangan holda qator masalalarni yechish bilan birga, tekislik simmetriyasining barcha xossalarni tahlil etish mumkin. Shuningdek, noma'lumlar oldidagi koeffitsiyentlardan tuzilgan uchinchi tartibli determinant -1 ga tengligidan, harakat ikkinchi tur ekanligini ham ta'kidlab o'tish lozim.

Ta'rif asosida nuqtaning tekislikka nisbatan simmetrik obrazini topishning analitik ifodasini topish bilan shug'ullanamiz (1-chizma).

Faraz qilaylik, bizga fazoda M(x,y,z) nuqta va α tekislik o'zining umumiy tenglamasi $Ax+By+Cz+D=0$ bilan berilgan bo'lsin. M nuqtaning α tekislikka nisbatan simmetrik obrazini M'(x',y',z') deb olaylik.

Birinchi ma'lumot, MM' kesmaning o'rtasi $M_0(x_0,y_0,z_0)$ nuqta bo'lib, uning koordinatalari

$$x_0 = \frac{x'+x}{2}, \quad y_0 = \frac{y'+y}{2}, \quad z_0 = \frac{z'+z}{2}$$

ko'rinishda hamda bu nuqta tekislikka tegishlidir.

Ikkinchi ma'lumot, $\vec{MM'}$ vektor va tekislikning $\vec{n}(A,B,C)$ normal vektori kollinear ekanligidan $\vec{MM'} = t\vec{n}$ munosabat o'rinli bo'lib, quyidagi tengliklarni hosil qilamiz:

$$\begin{cases} x' - x = tA, \\ y' - y = tB, \\ z' - z = tC. \end{cases} \quad (2)$$

M_0 nuqtaning koordinatalarini tekislik tenglamasiga qo'yamiz,

$$A\frac{x'+x}{2} + B\frac{y'+y}{2} + C\frac{z'+z}{2} + D = 0. \quad (3)$$

(2) tenglikdan x' , y' , z' larni aniqlab, (3) tenglikka qo'ysak, undan t parametr aniqlanadi:

$$t = \frac{-2(Ax+By+Cz+D)}{A^2+B^2+C^2}. \quad (4)$$

t parametrning topilgan qiymatini (2) ga qo'yib x' , y' , z' o'zgaruvchilarni x, y, z o'zgaruvchilar orqali ifodalarini hosil qilamiz:

$$\begin{cases} x' = x - 2A \frac{Ax+By+Cz+D}{A^2+B^2+C^2}, \\ y' = y - 2B \frac{Ax+By+Cz+D}{A^2+B^2+C^2}, \\ z' = z - 2C \frac{Ax+By+Cz+D}{A^2+B^2+C^2}. \end{cases} \quad (5)$$

(5) - formula fazoda tekislik simmetriyasining umumlashgan analitik ifodasi bo'ladi. Bu formulalardan tekislik simmetriyasining bizga tanish bo'lgan yuqoridagi xususiy hollardagi formulalarining kelib chiqishini ko'rishimiz mumkin. Buning uchun umumlashgan analitik ifodaga $A=B=D=0, C=1$ qiymatlarni qo'yish kifoya.

Maqolada nazarda tutilgan ikkinchi masala fazoda to'g'ri chiziqli nisbatan simmetrik almashtirishni qaraylik. Fazoda berilgan to'g'ri chiziqli nisbatan simmetrik almashtirishda nuqtaning orazini topish uchun berilgan nuqtadan o'tuvchi va to'g'ri chiziqli perpendikulyar tekislik o'tkazamiz. Ularning umumiy nuqtasi berilgan nuqta va uning obrazi hosil qilgan kesmaning o'rtasi bo'ladi. Kesmaning boshi va o'rtasi ma'lum bo'lgan holda uning oxiri topiladi (2-chizma).

Albatta, ushbu almashtirish to'g'ri chiziqli atrofida burishning $\alpha = \pi$ bo'lgandagi xususiy holi ekanligini ta'kidlab o'tish lozim.

Bizga fazoda u to'g'ri chiziqli o'zining oshkormas tenglamasi, ya'ni ikki tekislikning kesishishi ko'rinishida berilgan bo'lsin:

$$\begin{cases} A_1x + B_1y + C_1z + D_1 = 0 \\ A_2x + B_2y + C_2z + D_2 = 0 \end{cases} \quad (6)$$

$M(x, y, z)$ ($M \in u$) nuqtaning to'g'ri chiziqqa nisbatan simmetrik obrazi $M'(x'; y'; z')$, M_0 nuqta esa MM' kesmaning o'rtasi bo'lsin. Tabiiyki, bu nuqta berilgan to'g'ri chiziqqa tegishli bo'lib, M nuqtaning u to'g'ri chiziqdagi ortogonal proyeksiyasi bo'ladi.

Ma'lumki, $\vec{u} \left(\begin{vmatrix} B_1 & C_1 \\ B_2 & C_2 \end{vmatrix}, \begin{vmatrix} C_1 & A_1 \\ C_2 & A_2 \end{vmatrix}, \begin{vmatrix} A_1 & B_1 \\ A_2 & B_2 \end{vmatrix} \right)$ vektor u to'g'ri chiziqning yo'naltiruvchi vektori bo'lib, qulaylik uchun uni $\vec{u}(A, B, C)$ ko'rinishda belgilaylik. M nuqtadan o'tib, u to'g'ri chiziqqa perpendikulyar tekislik

$$A(x - x_0) + B(y - y_0) + C(z - z_0) = 0 \quad \text{yoki}$$

$$Ax + By + Cz - (Ax_0 + By_0 + Cz_0) = 0.$$

Bu yerda $-(Ax_0 + By_0 + Cz_0) = D$ belgilash olsak,

$$Ax + By + Cz + D = 0. \quad (7)$$

Ushbu tekislik va berilgan to'g'ri chiziq kesishishidan hosil bo'lgan nuqta izlanayotgan M_0 nuqta bo'ladi. (6) va (7) tenglamalarni birgalikda yechish

$$\begin{cases} A_1x + B_1y + C_1z + D_1 = 0, \\ A_2x + B_2y + C_2z + D_2 = 0, \\ Ax + By + Cz + D = 0 \end{cases} \quad (8)$$

chiziqli tenglamalar sistemani yechishga keladi.

Bir jinsli bo'lmagan chiziqli tenglamalar sistemasini yechishda Kramer usulidan foydalanaylik. So'ngra kesma o'rtasi koordinatalarini topish formulalaridan nuqta obrazi topiladi.

$$\Delta_0 = \begin{vmatrix} A_1 & B_1 & C_1 \\ A_2 & B_2 & C_2 \\ A & B & C \end{vmatrix}, \quad \Delta_x = \begin{vmatrix} -D_1 & B_1 & C_1 \\ -D_2 & B_2 & C_2 \\ -D & B & C \end{vmatrix},$$

$$\Delta_z = \begin{vmatrix} A_1 & B_1 & -D_1 \\ A_2 & B_2 & -D_2 \\ A & B & -D \end{vmatrix}$$

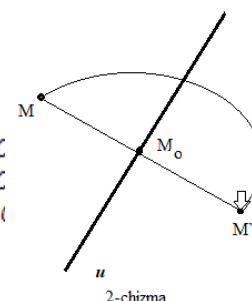
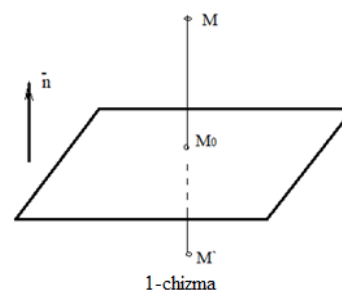
$$x_0 = \frac{\Delta_x}{\Delta_0}, \quad y_0 = \frac{\Delta_y}{\Delta_0}, \quad z_0 = \frac{\Delta_z}{\Delta_0}.$$

M' nuqtaning koordinatalari

$$x' = 2 \frac{\begin{vmatrix} -D_1 & B_1 & C_1 \\ -D_2 & B_2 & C_2 \\ -D & B & C \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} A_1 & B_1 & C_1 \\ A_2 & B_2 & C_2 \\ A & B & C \end{vmatrix}} - x; \quad y' = 2 \frac{\begin{vmatrix} A_1 & -D_1 & C_1 \\ A_2 & -D_2 & C_2 \\ A & -D & C \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} A_1 & B_1 & C_1 \\ A_2 & B_2 & C_2 \\ A & B & C \end{vmatrix}} - y;$$

$$z' = 2 \frac{\begin{vmatrix} A_1 & B_1 & -D_1 \\ A_2 & B_2 & -D_2 \\ A & B & -D \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} A_1 & B_1 & C_1 \\ A_2 & B_2 & C_2 \\ A & B & C \end{vmatrix}} - z$$

ko'rinishda ifodalanadi. Topilgan ushbu formulalar fazoda to'g'ri chiziqqa nisbatan simmetrik almashtirishning analitik ifodasi bo'ladi.

Adabiyotlar

1. Dodajonov N.D., Jo'rayeva M.Sh. Geometriya. I qism. -T.: "O'qituvchi", 1982, 368-b.
2. Abjalilov S.X., Abjalilov B.X., Boltayeva M.X. Tekislikda burish va o'q simmetriyasining umumiy formulasi. Fizika, matematika va informatika. -Toshkent: Ilmiy-uslubiy jurnal, 6-son 2010, 43-45-b
3. Abjalilov S.X., Ibodullayeva N. Tekislikda harakatlar va ularning analitik ifodasi. Pedagogik ta'lim, Ilmiy-nazariy va metodik jurnal, 3-son, ToshDPU, 2011, 52-55-b.
4. Abjalilov S.X., Usanov B. Sirpanuvchi simmetriya va uning formulasi. "Aniq fanlarni kasbga yo'naltirib o'qitish muammolari va yechimlari" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami, NavDPI 2018, 2-b.
5. Abjalilov S.X. Tekislikda akslantirishlar va almashtirishlar (uslubiy qo'llanma), NDPI kichik bosmaxonasi 2017, 32-b.
6. Abjalilov S.X., Toshhiyozova Yu. Tekislikka nisbatan simmetriyaning umumiy formulasi. "Хозирги замон аниқ ва техник фанлар муаммолари ва уларнинг ечимлари", Республика илмий-назарий анжуман материаллари, 9-10-б. -Нукус: 2017, 2-b.

REZYUME

Maqolada fazodagi harakatlar va ularning analitik ifodalari haqida so'z boradi. Fazoda tekislik va to'g'ri chiziqqa nisbatan simmetrik almashtirishning umumlashgan formulasini aniqlashning bir usuli keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье приводятся аналитические выражения движений в пространстве. Излагается методика нахождения обобщённой формулы симметрии на прямой линии и плоскости в пространстве.

SUMMARY

The article contains information about the analytical expression of actions in space. It presents the methodology of finding the generalized formula of symmetry in straight line and plane in space.

УДК 378-052.63

ББК- 74.489

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМДА WEB ВА ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН ҲАМКОРЛИКДА ҲОЙДАЛАНИШ ОРҚАЛИ ТАЛАБАЛАРДА ИННОВАЦИОН ҚАРАШЛАРНИ ШАҚЛАНТИРИШ

Х.Атаджанов - ахборот технологиялари бўлими бошлиғи

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: мустақил иш, кейс технология, лойиҳа усули, Web2.0 технологияси, электрон таълим ресурслар.

Ключевые слова: самостоятельная работа студентов, способы организации самостоятельной работы студентов, кейс технология, метод проекта, технология Web2.0, ресурсы электронного обучения

Key words: independent work of students, ways of organizing independent work of students, case of technology, project method, Web2.0 technology, e-learning resources.

Ахборот-коммуникация технологиялари тараққий қилиши ўзаро мулоқотнинг янги шакллари юзга келтириб, хизмат ва жараёнларнинг электрон шакли юзга келтириб, ҳаётимизнинг ажралмас қисмига айланиб бормоқда. Мутахассисларга ҳозирги кундаги асосий қўйиладиган талабларнинг бири, касб компетенциясига мукамал эга бўлиши, ахборот билан ишлаш маданияти, ўз устида мустақил ишлаш кўникмаси эгаллиги билан аниқланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш Концепциясида кўрсатилган ва ўз ечимини қутаётган муаммо ва камчиликлардан:

- талабаларда танқидий фикрлаш, ахборотни мустақил излаш ва таҳлил қилиш кўникмалари шакллантирилмаганлиги;
- профессор-ўқитувчиларнинг ахборот-коммуникация технологияларини ўзлаштириш даражаси пастлиги;
- таълим жараёнига рақамли технологиялар ва замонавий усулларни жорий этиш;
- мустақил таълим соатлари улушини ошириш,

талабаларда мустақил таълим олиш, танқидий ва ижодий фикрлаш, тизимли таҳлил қилиш кабиларининг мавжудлигини ошириш, шунга доир камчиликларни, бартараф этиш зарурлиги белгилаб ўтилган [1].

Мамлакатимизда 2020 йил “Илм-маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили” деб номланиб, иқтисодиёт соҳаларини рақамли технологиялар асосида янгилашни назарда тутадиган миллий концепция ишлаб чиқилиши ва ҳаётга татбиқ этиш кўзда тутилган. Ушбу белгиланган ва қўйилган вазифаларни тизимли таҳлил қилсак, таълим соҳасида ва мазмунида ишланадиган вазифаларни аниқлаш зарурати туғилмоқда. Илм-фан тараққиёти давом этиб, янги технологик қақриқларга жавоб берадиган мутахассисларни тайёрлаш, уларга йўналишини белгилаб берадиган жараён эканлигини сезишимиз зарур.

Рақамли иқтисодиёт-бу жамият неъматлари ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш жараёнларида электрон ҳамда ахборот коммуникацион технологияларини кенг жорий этишни кўзда тутадиган инсоннинг ҳўжалик фаолиятини тадқиқ этувчи фандир. Рақамли иқтисодиёт бу ахборотлашган жамият ҳисобланади

Ахборотлашган жамият деганда, унда фаолият юритаётган кишиларнинг кўп қисми ахборотни, айниқса, унинг энг юқори шакли бўлган билимларни ишлаб чиқариш, сақлаш, қайта ишлаш ва сотиш билан банд бўлган жамиятга айтилади. Жамиятнинг ахборотлаштирилиши бу информатиканинг ижтимоий ҳаёт, фан, техника, ишлаб чиқариш билан ягоналиги тушунилади. Глобал тармоқнинг ривожланиши натижасида, ахборот, янги асрнинг бойлигига айланиб улгурди ва қадри янада ошаверади [2].

Рақамли иқтисодиёт ёки веб-иқтисодиёт, рақамли технологиялардан Ҳойдаланиб ташкил қилинадиган иқтисодий, ижтимоий ва маданий боғланган тизимини иҲойдалайди. Ҳозирда ҳам барчамиз рақамли иқтисодиётнинг Ҳойдаланамиз. Бу электрон ҳукумат, ягона дарча хизмати, молиявий айланиш фаолиятида,

савдо ва ижтимоий хизматлар соҳаларида кузатамиз. Булар ҳали умумий фаолиятимизнинг ҳали бир қисми ҳисобланади. Рақамли технологияларни таълим жараёнида Ҳойдаланишни кўриб чиқамиз.

Рақамли иқтисодни мутахассислар ишлаб чиқади. Шу сабабли рақамли иқтисод ривожланган ва давом этаётган Европа иттиҲоқида, рақамли иқтисод учун ИТ-мутахассислар етишмаслиги сабабли 2025 йилга бориб 500 минг нафар мутахассис зарурлигини келтириб ўтишмоқда. Бутун дунё савдосининг 12 Ҳойзи ҳалқаро товар айланимаси электрон шаклда амалга оширилмоқда. Асосий шароит кенг поласали Интернет ҳисобланиб, электр токи ва транспорт тармоқлари сингари муҳим стратегик воситага айланган.[3]

Интернет тезлиги бўйича дунё мамлакатларини таққослаганда кенг поласали тармоқлар (оптик ва кабель) ва 4G алоқаси билан қамраб олиш кўрсаткичи бўйича Жанубий Корея эгаллаб у ҳудуднинг 79.8 Ҳойзини қамраб олган. Интернетдан Ҳойдаланиш кўрсаткичи бўйича Норвегия давлати аҳолиси 85,2 Ҳойиз билан етакчилик қилмоқда [3].

Ахборот-коммуникация, яъни рақамли технологиялар бўйича айрим давлатларнинг ялпи ички маҳсулотдаги улушлари, Буюк Британияда 12,4 Ҳойиз, Жанубий Кореяда 8 Ҳойиз, Хитойда 6,9 Ҳойиз, ЕвроиттиҲоқда ўртача 5,7 Ҳойиз, Хиндистонда 5,6 Ҳойизни ташкил қилади. Бизда бу кўрсаткич 2,2 Ҳойизни ташкил қилиб, симли ва симсиз алоқа, интернет, телерадио ўзатиш хизматларидан олинган [4].

Юқорида келтирилган ва белгиланган камчиликлар ва муаммоларни босқичма-босқич бартараф қилиш учун ушбу йўналишларда илмий тадқиқот ишларининг олиб борилиши зарурати келиб чиқмоқда. Концепцияга мувофиқ олий таълим муассасалари “Университет 3.0” тизимига ўтиш белгиланган бўлиб, унинг туб моҳияти олий таълим муассалири зиммасига **таълим ва илмий тадқиқот** функциясига яна битта, **билим ва технологияларни тижоратлаштириш** вазифаси қўшилади [5,6].

Таълимни рақамлаштириш учун ахборот технологиялари бўйича таълимни янада сифатли ташкил қилиш, тайёрланаётган мутахассисларнинг иқтисодий ҳаётга рақамли технологияларни, web-хизмат кўрсатиши технологияларини жорий қилишни билган ҳолда кириб келиши зарур. Айнан ахборот технологияларига боғлиқ фанларда нималарни ўқитиш ва қандай ўқитиш керак деган савол қўндаланг бўлиб туради. Association for Computing Machinery (ACM) жўрналининг компьютер соҳаси ўрганувчи маҳсус комиссиянинг ҳулосасида, ахборот-коммуникация бўйича кейинги ўн йилликда информатика фанини ўқитишда ва ўқув дастурларини ишлаб чиқишда қўйидаги йўналишлар бўйича тақлифларини беришди: *тармоқ технологиялари, дастурлаш технологиялари, ахборот технологиялари, графика ва медиа технологиялари, ўқитиш технологиялари, www ва қўшимчалар, турғун тизимлар, маълумотлар базаси, API бўйича қўшимчалар ва дастурий интерфейс(API), инсон ва машина ҳамоҳанглиги, дастурий таъминот ишончлиги, ҳавфсизлик ва криптография соҳаларини*

белгилаш ва уларни таълим жараёнига киритиш тавсия қилинди [7].

Таълим муассасаларида информатика ўқитувчисининг касбий фаолияти таълимни ахборотлаштириш билан боғлиқ. Ушбу, тез тараққий қилиб ўзгараётган билимларни билимларни талаб қиладиган мураккаб ва шу билан бирга қизиқарли бўлган жараёнга талабаларни кенг жалб қилиш, етук мутахассисс қилиб тайёрлашда шахсий қобилиятининг ошиши, ўз устида ишлайдиган, мустақил ечимга келадиغان шахслар қилиб тарбиялашда **мустақил таълимни** сифатли олиб бориш аҳамиятли ҳисобланади. Ушбу жараён тизимли ёндошувни талаб қиладиган мураккаб бўлиб, йўналишга солиниш орқали амалга оширилади.

Олий таълимда аудитория ташқарида таълим, талабанинг ўқув дастурда белгиланган кўникма ва амалий малакаларини шакллантирадиган жараён ҳисобланади. Ҳеч бир мутахассис, ўзи мустақил бир вазифани бажармагунча, касбий етуқликга эриша олмаслиги аксеома. Маълумки, ўқув дастурларида умумий соатлардан 45 фоиз атрофини мустақил таълим ташкил қилади. Таълим сифатига таъсир қилувчи ушбу жараён, олий таълим тизими самарадорлигини оширишнинг асосий таянчи ҳисобланиб, янги таълим шакллари ва усуллари жорий қилиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Педагогларга қўйиладиган умумий талабларда ахборот-коммуникация технологиялари компетенциясига алоҳида эътибор берилган бўлиб, ўқитишда компьютер ва ахборот технологияларидан фойдаланиш даражаси, ўқув курсини ва ўқув-тақдимот материалларини ишлаб чиқиш, ўқув жараёнида замонавий таълим технологиялари билиш зарур бўлиб, уларга қўйиладиган талаблари:

- аудио-видео технологиялари билан ишлаш коммуникацияси;
- педагогик жараённи ўзининг ахборот маконида доимий ёритиб бориши;
- талабаларга топшириқларни бажаришда масофавий маслаҳат бериш;
- гуруҳ билан ҳамкорликда ишлашда коммуникациядан фойдаланиш;
- ёшлар даврига қараб ахборот маконини эътиборга олиш;
- виртуал лабораторияларда тажриба-синов олиб бориш технологиясини билиш;
- ўз фани бўйича ахборот-билимлар жойлашган тармоқдаги манзилларни билиши кабиларни келтирсак бўлади.

Мустақил таълимнинг самарали олиб борилиши учун, бўлажак педагоглар келтирилган талабларни ўз компетенциясида бўлиши мақсадга мувофиқ ва зарур.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “ФАН” нашриётининг 2008 йилги Р.С.Джурев бошчилигида чиқарилган “Педагогик атамалар луғати”да, мустақил таълим – инсоннинг ўзи танлаган воситалар ва адабиётлар ёрдамида авлодлар тажрибасини, фан-техника ютуқларини ўрганишга йўналтирилган шахсий ҳаракатлар жараёни деб келтирилган.

Мустақил таълимнинг туб моҳияти, мақсади олимлар тарафидан ҳар-хил талқин қилинади. Тадқиқотчи С.В.Мампория таҳлили натижасига кўра, бир нечта аниқлама киритилган:

Ю.К.Бабанский, А.Е.Богоявленская, Е.П.Есиповлар-бу ўқитувчисиз, лекин унинг кўрсатмасига асосан, талаба томонидан ҳар хил вазифаларни яқка тартибда бажариш фаоллиги дейилган;

А.Алханов, Л.В.Жарова, П.И.Пидкасистый, В.Сенашечко, Н.Жалниналарнинг таърифига кўра-билиш жараёнида, ахборотни эгаллаш, таҳлил қилиш ва

мустаҳкамлашда ўқитувчи раҳбарлиги ва назорати остида мустақил эгаллаш ҳаракати ҳисобланади;

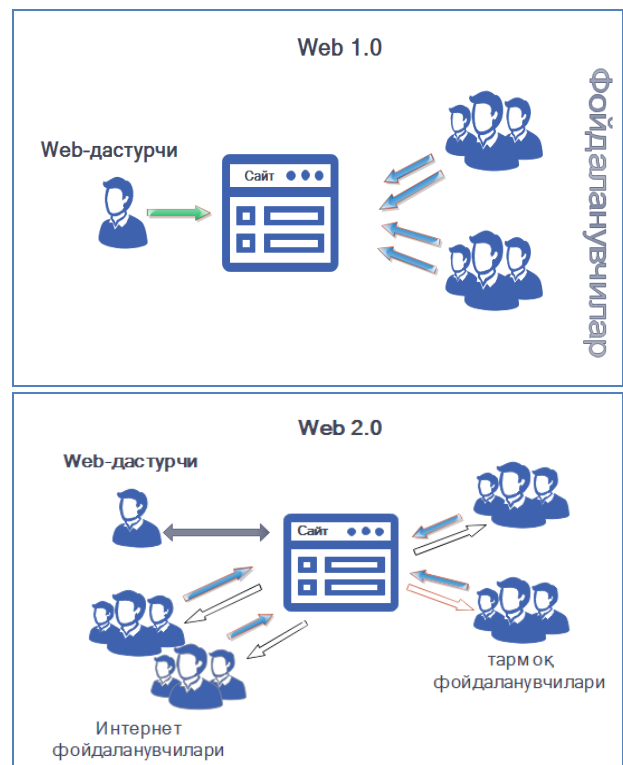
Л.Лебедевнинг таъкидлашича талабаларнинг ўз ҳошии ва ташаббуси билан олиб бориладиган, ўзини-ўзи тузатиш, акс этиши ва ўқитувчининг белвосита бошқаруви асосида олиб бориладиган илмий-тадқиқот фаолияти;

Н.Ш.Валеева, Н.П.Гончарук-субъект томонидан тузилган, бошқариладиган ва натижага эришишда мақсад ҳамда ички йўналтирилган ижодий фаолият [8,9].

Ушбу берилган таърифлар бўйича, мустақил таълим ижодий, ўқув ва илмий жараённи қамраган таълим шакли эканлигини билдиради ҳамда асосий вазифаси - мустақил изланиш ва тадқиқот орқали талабанинг шахсий ривожланиши, фундаментал билимларни эгаллаши ҳамда мутахассиснинг касбий ривожланиши учун зарур бўлган компетентини шакллантириш жараёни ҳисобланади.

Мустақил таълимни аудиторияда ва аудиториядан ташқарида бажариш мумкин. Ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда бажариш технологияларининг ҳам турли шакллари мавжуд. Шулардан бири Web2.0 технологияси бўлиб, фойдаланувчиларнинг Интернет ахборот маконини биргаликда яратиш, таҳрирлаш ва такомиллаштириш технологияси ҳисобланади.

Интернет яратилгандан даврда Web1.0 технологиясида ишлаб келинди. Web1.0 даврида интерактив элементлар, мультимедиа мавжуд бўлмай, статик сайтлардан ахборот олишдан иборат эди. Web2.0 терминига аниқлама киритадиган бўлсак, Интернет технологияларнинг янги даври пайдо бўлиши негизда, 2005 йилги O'Reilly конференциясида ушбу термин Дейл Догерти томонидан киритилган. Web2.0 технологияси ғояси эркин дастурий таъминот ва очик дастурий кодлар ҳаракати фаоли Тим О'Райли тарафидан киритилган [10].

Web2.0-технологияси таълим соҳаси амалиёти учун ҳам имкониятларни очиб беради: очик электрон ресурслар; тармоқда ахборотни мустақил шакллантириш; ўзаро мулоқот майдони яратиш, онлайн

интерактив тизимларини фойдаланиш мумкин. Web2.0 сервисларнинг айримларига қўйидагилар қиради ва уларни ўқув жараёнида фойдаланиш мумкин.

блоглар-blogs.ziyounet.uz,
вики тизимлари-wikipedia, wiki-дарслик;
медиа сақлагичлар-Utube, YouTube,
графика сақлагичлар-img.uz, Photos.Google;
файл сақлаш-Google Drive;
тақдимот ишлаш ва сақлаш-slideshare, prezi;
ментал карталар ишлаш-Mind24, Mindomo;
инфографика яратиш-Mind the graph, Canva, Wordart.

онлайн интерактив тизимлар- chemequations.com, sinonim.org

Келтирилган тармоқ технологияларидан файлларни сақлаш, янги файллар яратиш ва амалиётда фойдаланиладиган манбалар бўлиб хизмат қилади. Ушбу тизимлар орқали бажариладиган амаллар ўқув жараёнида мустақил таълим жараёни учун вазифа сифатида берилади. Ушбу жараёнида биргаликда ишлаш, ўқув материалларини жамовий ҳамкорликда таҳрирлаш, изоҳ қолдириш, лойиҳаларни бирга тайёрлаш мумкин.[11]

Педагогик жиҳатдан Web2.0 технологияда илмий-ўқув материалларини ҳамда ижодий ишларни тайёрлаш, таълим порталларига жойлаштириш орқали амалга оширилади. Web2.0 технологияларнинг таълим соҳасидаги афзалликларини Zakaria Mohd Hafiz, И.В.Кречетникова, Д.В.Могланлар фикрига кўра интерфаоллик ва узлуксизлик, очиқлик, гуруҳнинг бир йўналишда ҳаракати, инновация, толерантлик хусусиятлари белгиллаб беради.

Талабаларга мустақил таълим учун топшириқларни қизиқарли ва мазмунли бўлишлиги учун Web2.0 технологиясидан фойдаланишда яқка тартибда бажариш, **кейс усули**да кичик гуруҳ билан бажариш, лойиҳа усулда гуруҳ билан бажариш шаклида берилади. Шундан биз кейс-технология усулини фойдаланган ҳолда Web2.0 технологиясидан фойдаланишни кўриб чиқамиз. Ушбу усулнинг моҳияти касбий фаолиятида муаммоли вазиятни яратиш ва масалани ечиш қаратилади.

Ахборот технологиялари, таълимда ахборот технологиялари фанидаги “Веб-саҳифа яратиш технологиялари” мавзуи бўйича мустақил таълимни кейс усулида бажариш учун гуруҳни бўламиз. Ушбу гуруҳларга белгиланган мавзу бўйича ҳар бир гуруҳга алоҳида сайт яратиш, масалан биринчи гуруҳга “Миллий дастурлар ва урф-одатлар” мавзуи бўйича сайт яратиш вазифаси қўйилади. Вазифалар Web2.0 технологиясидан фойдаланган ҳолда олиб борилади. Ҳар бир гуруҳга кейсни бажариш давомида ўқитувчи томонидан назорат қилиб борилади. Кейс топширилгандан сўнг ўқитувчи томонидан бажарилган ишлар баҳоланади. Веб-сайт яратиш учун, бир нечта тизимлар тақдим қилинади. Улардан бири blogs.ziyounet.uz тизимдан фойдаланган ҳолда. Агар, Wiki тизимлардан фойдаланилса, унда ҳар бир талабага индивидуал битта маълумот саҳифа яратиш берилади.

Web2.0 тизимлари ҳар бир фан ва йўналиш учун тизимлар ишланган. Хорижий тиллар мутахассислиги учун синоним сўзларни топиш интерактив тизим sinonim.org, isynonym.com ва dictionary.cambridge.org тизимларини киритиш мумкин. Ушбу тизимларда талабаларга олдин ёзма шаклда синонимларни топиш ва электрон базадаги сўзлар билан таққослаш топширилади. Она тилимиздаги синонимлар ва антонимлар бўйича шунақа онлайн-интерактив тизимлар яратиш олдимизда турган мутахассислар ва дастурчиларга стартап вазифасини бажаради.

Табиий фанлардан кимёвий элементларнинг реакцияси натижасида ҳосил бўладиган жараёни

онлайн бажарадиган chemequations.com тизим орқали фойдаланилади. Ушбу тизимдан ҳоҳлаган кимёвий элементларни бирлаштириб, реакция натижасида ҳосил бўладиган модда ёки унинг натижасини кўриш мумкин.

Лойиҳа усули бўйича бажариладиган мустақил таълимни, катта гуруҳ бўлиб ишлайдиган вазифалар бўйича берамиз. Иктидорли талабалар ўртасида институт конференциясини ўтказиш режалаштирилган. Бу ишга тарқатма материаллар ва конференция учун веб-сайт ишлаш белгиланган. Ушбу лойиҳа бажариш кетма-кетлигида берилади.

Илк вазифамиз барча талабаларга Googleда аккаунт очишга ва уни тасдиқлашни вазифа қилиб беришдан иборат. Ҳар бир талаба Google Диск (drive.google.com) файлларни сақлаш учун папкалар яратади. Унга мобил қурилмалар ва компьютер орқали киришни таъминлаймиз. Интернет хавфсизлиги чораларига амал қилишни ўрганамиз ва таъминлаймиз. Иккинчи навбатда, улар Google технологияларининг имкониятлари билан тушунтирилади. Асосий ҳужжат яратиш учун мўлжалланган дастурлар Google Дискда файл яратиш, сақлаш ва талабалар бир биридан узоқ ҳолда ҳамкорликда таҳрирлаш имконини берадиган файлларни ишлашни ўрганади:[12]

Google ҳужжатлар - бу онлайн текст редактори бўлиб, ҳужжатларни текст редакторидагидек ишлаши мумкин, шу билан бирга, барча фойдаланувчилар ҳамкорликда таҳрирлаши мумкин;

Google жадваллар- Онлайн электрон жадвал Excel даги амалларни бажариш билан бирга, барча тақлиф қилинган фойдаланувчилар масофадан туриб ўзгаришларни киритиш ва янгилаш имконини беради, ҳамкорликда бажариш ва ишлаш мумкин;

Google тақдимот Бир нечта фойдаланувчилар билан ҳамкорликда тақдимот тайёрлаш имконини берадиган тизим;

Google форма онлайн сўровнамалар ва тестлар тайёрлаш учун;

Google расмлар (photos.google.com) расмларни сақлаш, қайта ишлаш, анимация, слайд, фильм яратиш учун мумкин.

Ушбу тизимларда ишлаб бўлгандан сўнг мўлжалланган сайтимизни яратишга киришамиз. Буни Google Сайтлар (sites.google.com) - яратиш технологияси орқали, ўтказиладиган конференция материалларини шу яратилган сайтга жойлаштирилади. Тайёр бўлган ушбу сайтни барча учун очиқ шаклга ўтказилади ва талабалар бир-бирининг почтасига гиперсилтамаларини юборишади.

Дарсдан ташқарида талабаларнинг ҳамкорликда лойиҳа асосида мустақил ишларни бажаришда ўқитувчи маслаҳатлар бериш, бажараётган ишни сифатли чиқиши учун назорат қилишда онлайн олиб боради.

Масалалар қўйидаги шаклларда берилади.

Масала №1. Gmail дан шахсий почта очинг ва ўқитувчи почтасига хат юборинг. Яқка тартибда бажаринг.

Масала №2 Google диск (drive.google.com) ичида ўтказиладиган конфереция учун эълон матнини яратинг, матн ичига конференция почтасини ва реквизитларини киритинг. Ҳужжатни таҳрирлаш учун очиқ шаклга ўтказинг.

Масала №3. Google дискда (drive.google.com) янги тақдимот яратинг. Тақдимотга конфереция ҳақидаги матн жойлаштиринг. Яқка тартибда бажарилади. Ҳужжатни таҳрирлаш учун очиқ шаклга ўтказинг.

Масала №4 Google диск (drive.google.com) ичида конфереция учун янги сайтни sites.google.com орқали яратинг, Google дискдаги текстни ва тақдимотни ушбу сайтга жойлаштиринг.

Масала №5 Google Sites Конференция ҳақидаги сайт манизилини ўқитувчи почтасига юборинг.

Масала №5 Google Фото (photos.google.com) да ўтказилган конференция расмларини жойлаштириш ва анимацион слайд яратиш.

Масала №6 Ўқитувчининг дискада гуруҳдаги барча талабаларнинг электрон почтасининг ягона базасини яратиш учун <http://docs.google.com> тизимидан, жадвалдан фойдаланиб киритинг. Барча талабалар

хужжатга кириб, ўз почтангизни ёзинг.

Мустақил топшириқларни бажаргандан сўнг, талабаларда Web2.0 хизматлари кенг тушунча пайдо бўлади. Масалаларни ечиш натижасида таълим жараёнида Web2.0 технологиясидан фойдаланиш самарали бўлиб, бундай технологияларни яратиш келажакдаги вазифаларимиздандир.

Адабиётлар

1. Ш.Мирзиёев. Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш Концепцияси. 2019 йил 8 октябрь, ПФ-5847-сон.
2. Н.А.Стефанова, Модель цифровой экономики, Карельский научный журнал. 2017. Т. 6. № 1(18).
3. Гулямов С.С., Абдуллаев А.М. Иктисодиётда жамоавий ахборот тизимлари ва технологиялари. Т.: ИмпрессМедиа, 2018
4. URL: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/how-digital-europe-compared-other-major-world-economies>
5. Х.Атаджанов. «Электронное образование» и подготовка студентов к самостоятельной научно-образовательной деятельности в условиях «электронного обучения». (DOI: 10.33065/2307-1052-2019-2-97-103). Поволжский педагогический поиск. Научный журнал. № 2 (28) 2019
6. Wissema, J.G.. (2009). Towards the third generation university: Managing the university in transition.
7. Хеннер Е.К. Школьная информатика: зарубежный опыт. Сборник материалов Международной научно-практической конференции. Омский государственный педагогический университет". 2014. С. 99-105.
8. Мампория С. В. Самостоятельная работа студентов вузов: теоретическое представление // Вестник Российского государственного университета им. И. Канта. Вып. 5: Сер. Педагогические и психологические науки. – Калининград: Изд-во РГУ им. И. Канта. 2010. – С. 155–159.
9. Пидкасистый П. И. Сущность самостоятельной работы студентов и психолого-дидактические основы ее классификации. – Пермь, Педагогика. – 2000.-160 с
10. Tim O'Reilly. What Is Web 2.0. //Oreilly. 2005.
11. Alqahtani F. H., Zakaria M. H., Watson J. Web 2.0 applications in enterprises and education //2010 Proceedings of the International Conference on e-Commerce, e-Administration, e-Society, e-Education, and e-Technology. – 2010.
12. Зенцова И. М. "Информационные технологии при организации самостоятельной работы бакалавров по дисциплине «Методы математической статистики в психолого-педагогических науках»" Физико-математическое образование, no.1(15), 2018, pp.216-220. doi:10.31110/2413-1571-2018-015-1-040

РЕЗЮМЕ

Маколада олий таълимда талабаларнинг ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда мустақил таълим шаклини ташкил қилиш усуллари кўриб чиқилган. Талабалар таълим жараёнида ахборот технологияларидан фойдаланишининг янги усуллари ва шакллари қўллаш орқали рақамли жараёнга кириб боради. Шу билан бирга Web2.0 технологияларидан фойдаланиб, ахборот таълим ресурсларини яратиш усуллари ўрганилади. Шу билан бирга, у бўлажак мутахассисларга Web2.0 тизимларида миллий контентни яратиш учун замин бўлади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются современные методы организации самостоятельной работы студентов при их подготовке к использованию информационно-коммуникационных технологий. Актуальность проблемы обусловлена требованиями работодателей к личностным качествам современного студента. Предметом данной статьи является электронный учебник, разработанный для web 2.0 технологий.

SUMMARY

The article deals with modern methods of organizing independent work of students in their preparation to use information and communication technologies. The urgency of the problem is due to the requirements of employers to the personal qualities of the modern student. The subject of this paper is the electronic textbook, designed for web 2. 0-based technologies.

КОМПЬЮТЕРНЫЙ ЭКСПЕРИМЕНТ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ФОРМУЛ ПЛАНКА И РЕЛЕЯ-ДЖИНСА ДЛЯ ОЦЕНКИ ГРАНИЦ КВАНТОВЫХ И КЛАССИЧЕСКИХ ЗАКОНОМЕРНОСТЕЙ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ КУРСОВ ОПТИКИ И АТОМНОЙ ФИЗИКИ

М.Джораев – доктор педагогических наук, профессор

Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

Б.А.Абдикамалов – кандидат физико-математических наук, профессор

Р.М.Хожаназарова – ассистент преподаватель

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: физикани ўқитиш методикаси, Планк формуласи, Рэлей-Джинс формуласи, Математика компьютер алгебра тизими, компьютер эксперименти.

Ключевые слова: методика преподавания физики, формула Планка, формула Релея-Джинса, система компьютерной алгебры и математики, компьютерный эксперимент.

Key words: methods of teaching Physics, Planck formula, Rayleigh-Jeans formula, Mathematics computer algebra system, computer experiment.

Известно, что открытие закона температурного излучения абсолютно чёрного тела М.Планком, использовавшим классический статистический метод Больцмана, привело к коренному изменению взглядов на физику микромира и формированию совершенно новой отрасли физики – квантовой механики, описывающей все явления на уровне молекул, атомов, электронов и фотонов, а также различных эффектов на макроскопическом уровне. Исходя из гипотезы, что тепловое излучение излучается и поглощается не непрерывно, а дискретно, причём дискретность приписывается не механизму излучения или поглощения электромагнитных волн, а самим волнам [1].

Здесь уместно привести высказывания великого физика Дж.Дж.Томсона. Согласно его мысли, если уподобить физику конца XIX и начала XX века

чистому небосводу, то там плавают два чёрных облака, которые ещё неизвестны физикам. Первое связано с объяснением законов теплового излучения, а второе с независимостью скорости света от скорости источника и приёмника.

Первую проблему решил М.Планк, который ввёл понятие дискретности энергии излучения, что являлось рождением квантовой теории. Вторую проблему решили Майкельсон и Морли, которые в своих опытах доказали независимость скорости света от скорости источника. Это привело А.Эйнштейна к созданию специальной теории относительности. Решение этих проблем и их дальнейшее развитие привело к созданию теоретических основ современной физики.

Потом стало ясно, что великий физик Томсон ошибся, сказав о том, что на долю будущего поколения

физиков остаётся заниматься только прикладными вопросами физики. На наш взгляд, в то время в мировоззрении Томсона ещё не был сформирован сугубо научный взгляд на развитие физической науки.

Поэтому, проблему излучения необходимо формировать у студентов на должном уровне, что способствует полноценному изучению основ квантовой физики во всех ступенях обучения не только теоретически, но и с привлечением многочисленных опытных данных.

При преподавании отдельных дисциплин (например, атомная физика) в процессе изложения вопросов перехода от классических к квантовым закономерностям возникает необходимость наглядной демонстрации границ квантовой и классической физики. В этой связи мы используем графические результаты формул Планка и Рэлея-Джинса во время лекционных занятий. Отметим, что методические вопросы изучения самого теплового излучения и квантовых свойств электромагнитного излучения рассматриваются достаточно часто [2-3].

Как правило, формула Планка для плотности энергии пишется в виде

$$u(\lambda, T) = \frac{8\pi h}{\lambda^3} \frac{1}{e^{\frac{2\pi h c}{\lambda k_B T}} - 1}. \quad (1)$$

Для длинных волн (или низких частот) на основе неравенства $\frac{h\omega}{k_B T} = \frac{h c}{\lambda k_B T} \ll 1$ при помощи известной формулы $e^x = 1 + x + \frac{x^2}{2!} + \dots$, а также полинома Тейлора первого порядка вместо (1) получается формула Рэлея-Джинса:

$$u(\lambda, T) = \frac{4 k_B T}{c \lambda^2}. \quad (2)$$

Принято считать, что при $\frac{2\pi h c}{\lambda k_B T} \ll 1$ или $\frac{2\pi h c}{k_B T} \ll \lambda$ выражения (1) и (2) дают одинаковые результаты. Как, показывает опыт преподавания оптики или атомной физики, при изложении законов температурного излучения черных тел величина длины волны λ (или частоты), соответствующая классическому закону излучения, становится зависящей от абсолютной температуры излучающего тела. В то же время наличие в учебном материале равенства типа " $\ll$ " вызывает у студентов и учащихся определенный психологический дискомфорт. Однако, во многочисленных учебных пособиях, а также при преподавании соответствующих тем, о зависимости длины волны (частоты) от температуры обычно замалчивается. В то же время обсуждать зависимость границы, расположенной между классическими и квантовыми закономерностями, от температуры всегда остается вне зоны внимания как преподавателя, так и студентов или учащихся. Поэтому, с методической точки зрения представляет интерес рассмотрение вопроса о величине длины волны электромагнитного излучения области для границы применимости классических и квантовых законов для температурного излучения абсолютно чёрного тела.

Следует отметить, что законом теплового излучения, который вытекает из сугубо классических представлений, является закон Рэлея-Джинса, а не так называемые первый и второй законы излучения Вина, как отмечено выше [1].

Литература

1. Кочетков А.В., Федоров П.В., Шашков И.Г., Ермолаева В.В. История открытия закона теплового излучения. Интернет-журнал "Науковедение". Вып. май-июнь. 2014.
2. Пухов Н.М., Марков В.Н. Методические аспекты изучения квантовых свойств электромагнитного излучения. // «Вестник» ТГУ. Вып. 4 (48). 2007.
3. Петрова В.В. Удивительные примеры отличия квантовой физики от классической. Известия Российского государственного

С методической точки зрения следует отметить нецелесообразность составления одного алгебраического уравнения на основе соотношений (1) и (2) для нахождения величины λ , с которой проявляется разница между формулами Планка и Рэлея-Джинса при заданной температуре T . Легко заметить, что уравнение, составленное из правых частей (1) и (2), будет трансцендентным. Поэтому задачу рекомендуем решать графически при помощи системы компьютерной алгебры (обычно называется Математика или программный пакет Математика) в виде компьютерной демонстрации во время лекционных и практических занятий. При этом предлагается демонстрация зависимостей плотностей энергии излучения по Планку и Рэлею-Джинсу от длины волны λ и температуры T . Отметим стремительный рост роли компьютерного эксперимента и компьютерного моделирования в физическом образовании [4].

Поставленная задача решается при помощи одной команды вида

$$\text{Manipulate}[\text{Plot}\left[\left\{\frac{8\pi h}{\lambda^3} \left(\text{Exp}\left[\frac{2\pi h c}{\lambda k_B T}\right] - 1\right)^{-1}, \frac{4 k_B T}{c \lambda^2}\right\}, \{\lambda, 10^{-4}, 10^{-3}\}, \{T, 3000, 6000\}\right],$$

В этом выражении c – скорость света, h – постоянная Планка, k_B – постоянная Больцмана. Для длины волны электромагнитного излучения выбран диапазон от 0,000004 м = 4000 нм до 0,00002 м = 20000 нм. Температура изменяется от 1000 до 6000 К (температура поверхности Солнца). Полученный график показан на рис. 1.

Проведенные вычисления показали, что в диапазоне температур от 1000 до 6000 К кривые, полученные по формулам Планка и Рэлея-Джинса явно разделяются друг от друга в районе 10000 – 15000 нм (далёкая инфракрасная область). Следовательно, показанная демонстрация вычислительных работ, показывает, что при $\lambda > 16000$ нм дает правильные результаты классическая формула Рэлея-Джинса, а при $\lambda < 10000$ нм следует пользоваться квантовыми закономерностями. Отметим, что указанному диапазону отвечает энергия, примерно равная $\frac{hc}{\lambda} \approx 0.094 \text{ эВ} \approx 0.1 \text{ эВ}$.

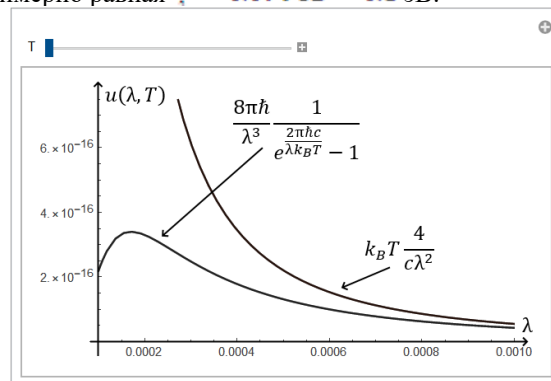

Рис. 1. График, иллюстрирующий зависимость $u(\lambda, T)$ от λ при $T=3000$ К.

Таким образом, приведенный выше компьютерный эксперимент дал наглядное представление о границах применимости классических и квантовых закономерностей при изучении явлений, связанных с электромагнитными волнами. Полученные численные данные дают студентам и учащимся позволит более глубоко проникнуть в суть квантовых процессов.

го педагогического университета им. А.И. Герцена. Серия "Психолого-педагогические науки". 2008. Вып. 12(88). -С. 304-308.

4. Толстик А. Роль компьютерного эксперимента в физическом образовании. Физическое образование в вузах. Вып. 2. Том. 8. 2002. -С. 94-102.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Mathematica компьютер алгебрасини фойдаланиш ёрдамида компьютерда эксперимент ўтказиш жараёнида квант ва классик қонунларни фойдаланишнинг чегарасини аниқлаш мақсадида Планк ва Рэлей-Джинс формулалари бўйича компьютерда ҳисоблашларнинг натижаларини намоён қилиш йўллари кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена вопросам демонстрации результатов компьютерного вычисления по формулам Планка и Рэлей-Джинса с целью выявления границ применимости квантовых и классических закономерностей в процессе проведения компьютерного эксперимента с помощью системы компьютерной алгебры Mathematica.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of demonstrating the results of computer calculations using the Planck and Rayleigh-Jeans formulas in order to identify the limits of applicability of quantum and classical laws in the process of conducting a computer experiment using the Mathematics computer algebra system.

КОАЛИННИ БОЙИТИШ ТЕХНОЛОГИК ЖАРАЁНИНИ ОПТИМИЗАЦИЯЛАШ АЛГОРИТМИНИ ИШЛАБ ЧИҚИШ

Б.А.Файзуллаев – техника фанлари бўйича фалсафа доктори
Тошкент ахборот технологиялари университети Нукус филиали

Э.Р.Қамолов – катта ўқитувчи
Чирчиқ давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: оптималлаштириш, технологик жараён, бойитиш жараёни, алгоритм, оралиқ маҳсулот, Парето номутоно-сйблиги.

Ключевые слова: оптимизация, технологический процесс, процесс обогащения, алгоритм, промежуточная продукция, компромисс Парето.

Key words: optimization, technological process, enrichment, algorithm, intermediate products, Pareto compromise.

Технологик тизимни бошқариш тизимини жорий қилиш жараёнида бир неча альтернатив вариантлар ичидан оптималлаштириш усулини танлашга бир неча марта дуч келинади. Бунда нисбатан унинг устунликларини кўрсатган ҳолда мақсадлар даражасини куриш [1] етарли эмас, чунки оптималлаштириш воситалари баҳолашининг субъектив характерини ва тизимнинг ривожланиши баробарида устун жиҳатларнинг тақсимланишини ҳисобга олиш зарур. Тизимларни оптималлаштириш шартларига кўпроқ даражада жавоб бера оладиган ечимларни асослаш усуллари ишлаб чиқиш талаб этилади. Альтернатив ечимларни таққослашда турли хилдаги мақсадларни битта ягона асосга – уларга эришиш даражаларига келтиришга интилиш пайдо бўлади.

Технологик жараёнларни оптималлаштириш масаласини иқтисодий самарадорликнинг кўрсаткичларидан оптималликнинг мезонлари сифатида фойдаланган ҳолда ечиш анча мураккаб, чунки кўп сондаги ва турли кўринишдаги чекловларга эга бўлган ўзгарувчиларнинг бир вақтдаги таъсирини эътиборга олиш зарур. Технологик жараёнларнинг R-иқтисодий самарадорлиги оптималлигининг умумлашган мезони куйидаги кўрсаткичларнинг бирор функциясини ташкил этади, ушбу масалани коалинни бойитиш жараёнига қўлланилишини кўриб чиқамиз: $R = f(C, K, D, P, U, B)$, ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг C таннархи оптималлаштириш мезони сифатида қаралса ҳам, у анча камчиликларга эга – бу кўрсаткич ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг K сифатини ҳисобга олмайди ва бошқарувчи таъсирларга сезувчанлиги паст. Демак, $C \rightarrow \min$ мезонни қаралаётган объектни бошқаришга қўллаш мақсадга мувофиқ эмас.

Ишлаб чиқарилаётган маҳсулот $K \rightarrow \max$ сифат кўрсаткичининг роли нарх-навони белгилашда кўринади. Юқори сифатли маҳсулотнинг нархи ҳам юқори бўлиши кераклиги аниқ-равшандир. Шунинг учун ҳозирги кунда маҳсулотни реализация қилишда олинadиган P фойда ва D даромадни максималлик мезони сифатида олиш урфга айланган. Аммо $P \rightarrow \max$ ва $D \rightarrow \max$ кўрсаткичларни маълум нархга эга бўлган товар маҳсулотлар учунгина тўғридан-тўғри олиш мумкин. Оралиқ маҳсулотлар (каолин ҳам шундай маҳсулот) учун шартли нархларни қўллашга тўғри келади.

Шартли фойда U кўрсаткичи турли ҳолларда яна ҳам оддийроқ кўрсаткичларга ўтади. Шундай қилиб, агар унумдорлик B берилган бўлса, у ҳолда фойдани максимизациялаш $P \rightarrow \max$ масаласи таннархни минимизациялаш $C \rightarrow \max$ масаласига тенг кучли бўлиб қолади: $P \rightarrow \max = C \rightarrow \max$.

Фойда ва таннарх орасидаги айирма нисбатан кичик бўлганда ҳам худди шунга ўхшаш натижа олинади. Агар нарх таннархга нисбатан сезиларли юқори бўлса, у ҳолда фойдани максимизациялаш шартли $U \rightarrow \max$ унумдорликни максимизациялаш $B \rightarrow \max$ га тенг кучли бўлади: $U \rightarrow \max = B \rightarrow \max$. Тўғралоқ, эквивалентлик ва универсаллик талаблар билан бир қаторда иқтисодий (унумдорликни максимизациялаш) ва технологик (мақсаддаги маҳсулотни максимизациялаш) кўрсаткичларни ҳам ҳисобга олсак, у: $B \rightarrow \max = V_{mm} \rightarrow \max$,

бу ерда V_{mm} – мақсадли маҳсулот, шунинг учун оптималлаштириш мезонлари сифатида берилган режадаги таннарх унумдорлигини максимизациялаш кўрсаткичини: $B \rightarrow \max, C = \text{const} = C_{mm}$ ёки мақсад маҳсулот чиқиши максимумининг мезонини оламиз.

Мақсадга эришиш сон ва сифат кўрсаткичлари орасидаги боғлиқлик жуда катъий бўлмаганлиги, бартараф этиб бўлмас қийинчиликларни келтириб чиқармайди, чунки замонавий норавшан тўпламлар назарияси [2] объектларнинг маълум синфга тегишлилик даражаси бўйича уларни баҳолаш имконини беради. Коалинни бойитиш технологик жараёнининг ҳар бир параметри учун шундай диапазонни кўрсатиш мумкин, бу диапазонда унинг берилган мақсадларга мослиги (μ) даражаси 0 дан 1 гача ўзгаради ёки параметр реал қийматининг берилган (μ) га мос келмаслик ҳатолиги 1 дан 0 гача ўзгаради. Ҳатоликнинг ҳар бир параметрининг қийматига боғлиқлиги, масалан, моделлаштириш ҳисоб-китоби ёки ҳатолиги тезлиги:

$$\overline{\mu_i} = [1 + a(\alpha_{oi} - \alpha_i)^2]^{-1}, \alpha_i \leq \alpha_{oi}, \quad (1)$$

кўринишдаги аналитик ифода билан ёзилиши мумкин, бу ерда α_{oi} ва α_i – параметрнинг бошланғич ва жорий қийматлари.

Тизимнинг сифати бир неча кўрсаткичлар билан характерланади. Бу кўрсаткичларнинг қийматларини аниқлашда, ноаниқликлар юзага келганда тизимнинг

сифати норавшан тўпламлар кесишмасининг функцияси кўринишида ифодаланади:

$$\overline{\mu}_{\Sigma} = \max_i(\overline{\mu}_i), \quad (2)$$

Аммо, бу мезон бошқариш тизимининг компоненталарини баҳолашда қўлланилиши мумкин эмас, чунки у битта ёки бир неча параметрлар ўзгарганда (бу ўзгаришлардан ҳосил бўлган хатолик максимал эмас) тизим сифатининг ўзгаришини (рўйхатга олмайди) белгиламайди. Тизим алоҳида параметрларини унинг сифатига таъсири бўйича маълумотлар бўлмаганда кўпинча таркибий мезон қўлланилади, бу мезоннинг ташкил этувчилари:

$$\overline{\mu}_{\Sigma} = \sum_i \omega_i \overline{\mu}_i, \quad (3)$$

эксперт баҳо орқали аниқланадиган вазнларга эга. Аммо, бу мезон вазнларнинг алоҳида кўрсаткичларнинг микдорларига боғлиқлигини ҳисобга олмайди [3] ва бу қуйидагича олинганда мақсадга мувофиқ бўлади:

$$\omega_i' = \frac{\omega_i \overline{\mu}_i}{\sum_k \omega_k \overline{\mu}_k}, \quad (4)$$

аммо бу ҳолда i -кўрсаткичнинг ҳар бир ўзгариши умумий (3) мезоннинг ўзгаришига олиб келиб, $\overline{\mu}_{\Sigma}$ нинг эришилган қийматини сақлаш учун нафақат ω_i ни, балки $\overline{\mu}_i$ ни ҳам қайта тақсимлашга олиб келади. $\overline{\mu}_i$ қийматларининг янги тўплами вазнларнинг янги тақсимланишини талаб этади ва бу рекурсияга олиб келинади.

Агар кўрсаткичларнинг вазнлари ҳақидаги маълумот фақат битта ечимни қабул қилиш учун керак эканлигини эътиборга олсак, бунда тизим сифатининг шу пайтда эришилган даражаси ечимга таъсир этмаса, у ҳолда таркибий мезонни қуриш муаммоси анча соддалашади. Бунинг учун кўрсаткичларнинг вазнлари (4) га биноан аввалги қадамдан топилади, улардаги хатоликларнинг қийматларини шартли равишда бирга тенг деб фараз қилиш етарли. Бунда хатоликлар функциясининг масштаби ўзгаради, аммо унинг тизим сифатининг кўрсаткичлари бўйича ҳосилалари ўзгармайди. Бундай ёндашув тизим сифат мезони иккинчи ташкил этувчисини – унинг кўрсаткичларини яхшилашга сарфланган харажатларини яна ҳам қатъийроқ ҳисобга олиш имконини беради.

Ҳисоблашларнинг бошланғич стадиясида харажатлар кўрсаткичлар бўйича нотекис тақсимланади, яъни $\mathcal{G}_i$ вазнларга эга деб фараз қиламиз. Бу ҳолда сифатнинг таркибий мезони:

$$M = a_1 \sum \omega_i \overline{\mu}_i + a_2 \sum \mathcal{G}_i (1 - \overline{\mu}_i), \quad (5)$$

кўринишда бўлади.

Биринчи қўшилувчи тизим кўрсаткичларининг берилган қийматларга мос келмаслигидан ҳосил бўлган хатони, иккинчиси эса бу мос келмасликни бартараф этишга сарфланган харажатларни характерлайди. Ҳисоблашлар натижасида маълум самарага эришилиши лозим бўлиб, бу самара хато бошланғич қийматининг улушларида ўлчаниши мумкин:

$$M(\overline{\mu}_i = 1) = a_1; \quad M(\overline{\mu}_i = 0) = a_2;$$

$$\Delta M = a_1(1 - \frac{a_2}{a_1}); \quad a_1 + a_2 = 1.$$

(5) тенгламани

$$M = a_2 + \sum(a_1 \omega_i - a_2 \mathcal{G}_i) \overline{\mu}_i. \quad (6)$$

кўринишда ёзиш мумкин. Бу ерда a_1 ва a_2 - ўлчовсиз коэффициентлар бўлиб, уларнинг нисбати бажарилаётган ишнинг самарадорлигини аниқлайди. (6) мезон хатоликни ҳар бир кўрсаткич бўйича микдорга пасайтирувчи альтернативаларни таққослашга мўлжалланганлиги туфайли, a_1 ва a_2 коэффициентларни ўртача вазни ташкил этувчилар бўйича якуний хатолик ва харажатларнинг ҳосилалари сифатида қараш керак. Ҳар бир ечим оптималлаштиришда самарали, яъни $\Delta M > 0$, деб фараз қилиб, a_1 ва a_2 коэффициентларни конкрет вазиятдан келиб чиқиб, эксперт баҳодан ва ечимнинг нисбатан сермахсуллигидан олиш мумкин. Бундан, a_1 ва a_2 берилганда M мезонни минималлаштирувчи ечимга устиворлик берилиши кераклиги келиб чиқади. Аммо Парето номуносиватлиги бўйича оптимал бўлган соҳада альтернативаларни, хусусан, хатоликларнинг ташкил этувчилари орасидаги ҳаракатларнинг нотекис тақсимланганлигини ҳисобга олувчи чуқур таҳлил ўтказилиши талаб этилади. Комплекс ечимда ҳар бир кўрсаткичлар бўйича харажатларнинг баҳоси мураккаб бўлишига қарамадан, агар турли ресурсларнинг харажатлари бевосита $\overline{\mu}_i$ ни ўзгартиришга эмас, балки $\overline{\mu}_i$ билан (1) боғланиш ёрдамида боғланган тизим сифати α_i кўрсаткичларини ўзгаришига йўналтирилганлиги кўзда тутилса, $\mathcal{G}_i$ вазнларнинг ҳисоби мақсадга мувофиқ бўлади. Айтайлик, тизим параметрлари кўрсаткичларининг ўзгариши билан боғлиқ харажатлар:

$$\Delta \mathcal{G}_i = \mathcal{G}_{ai}' \Delta \alpha \quad (7)$$

ифода ёрдамида ифодаланса, тизим ривожлангани сари нисбий харажатлар пасаяди, чунки унинг функционал имкониятлари тўпланади. Кўрсаткич ўзгаргани сари хатоликларнинг ўзгариши μ_{ai}' ҳосиладан иборат. У ҳолда қуйидаги муносабатлар ўринли:

$$\Delta \mathcal{G}_i = \frac{\mathcal{G}_{ai}'}{\mu_{ai}'} \Delta \overline{\mu}_i = r_i \Delta \overline{\mu}_i. \quad (8)$$

$$\Delta \mathcal{G} \Big|_{\Delta \overline{\mu}=1} = \sum_k r_k, \quad (9)$$

$$\Delta M = a_1 \sum \omega_i \Delta \overline{\mu}_i - a_2 \sum \mathcal{G}_i \Delta \overline{\mu}_i, \quad (10)$$

$$\mathcal{G}_i = r_i : \sum_k r_k. \quad (11)$$

Бу ерда $\Delta \mu_i$ навбатдаги қадамдан олдинги ва кейинги хатоликларни қийматлари орасидаги айирма сифатида топилади. Шартларнинг ўзгариши харажатларнинг хатоликка боғлиқлигини коррекция қилишни талаб этиши мумкин. Хатоликни ташкил этувчиларнинг ўзгариши M даражали гипертекисликка нормал бўйича ҳаракатни таъминлаши лозимлиги келиб чиқади. Агар бир неча вариантлар бир хил M қийматни берса, ечимнинг кейинги қадамида M градиентнинг қийматига максимал қиймат берадиган вариант танланади.

Нормалнинг $\overline{\mu}_i = 1, i = 1, n$ нуқтадаги тенгламаси:

$$\frac{1 - \overline{\mu}_1}{a_1 \omega_1 - a_2 \mathcal{G}_1} = \frac{1 - \overline{\mu}_2}{a_1 \omega_2 - a_2 \mathcal{G}_2} = \dots = C. \quad (12)$$

Мезон градиентининг миқдори:

$$|gradM| = \sqrt{\sum_{i=1}^n (a_1 \omega_i - a_2 \vartheta_i)^2} = \sqrt{n[a_1^2 D(\omega) - 2a_1 a_2 \text{cov}(\omega, \vartheta) + a_2^2 D(\vartheta)] + \frac{1}{n} (a_1 - a_2)^2}, \quad (13)$$

формула ёрдасмида ҳисобланади, бу ерда $D(\omega), D(\vartheta)$ - тизим параметрларини ўзгартиришда харажатлар ва хатоликлар ташкил этувчилари вазнлари дисперсиялари; $\text{cov}(\omega, \vartheta)$ эса ω_i ва ϑ_i вазнлари ковариацияси.

Ўзгармас ташкил этувчиларни эътиборга олмасдан, келгусида ушбу мезон:

$$K = D(\omega) - 2 \frac{a_2}{a_1} \text{cov}(\omega, \vartheta) + \left(\frac{a_2}{a_1}\right)^2 D(\vartheta). \quad (14)$$

ҳисобга олинади. Хатоликларнинг $\overline{\mu_i}$ ташкил этувчилари ўзгарганда уларнинг вазнлари куйидагича ўзгаради:

$$\omega'_i = \frac{\omega_i \overline{\mu_i}}{\sum_k \omega_k \overline{\mu_k}}. \quad (15)$$

Нормал йўналиш бўйлаб ҳаракатланганда:

$$\omega'_i = \omega_i \frac{1 - c(a_1 \omega_i - a_2 \vartheta_i)}{1 - c(a_1 \sum_k \omega_k^2 - a_2 \sum_k \omega_k \vartheta_k)} \quad (16)$$

М градиент миқдори ва ω_i вазнлар қайта тақсимланишининг ω_i ва ϑ_i бошланғич қийматларга ҳамда бу вазнлар тақсимланишининг корреляцияланганлик даражасига боғлиқлигини қараб чиқамиз.

Харажатлар ташкил этувчиларининг вазнлари:

$$\vartheta_i = \frac{1}{n}, \quad i = 1, n. \quad (17)$$

бу ерда

$$D(\vartheta) = \text{cov}(\omega, \vartheta) = 0, \quad (18)$$

$$K_1 = D(\omega) = \sigma^2(\omega), \quad (19)$$

бу ерда σ - вазнларнинг нормал ҳолатдан ўрта квадратик оғиши.

ω_i ва ω'_i вазнлар фарқини характерловчи Р коэффициентни киритилади:

$$\omega'_i = \omega_i (1 + P_i). \quad (20)$$

У ҳолда, (12) га биноан,

$$P_i = \frac{1 - c(a_1 \omega_i - a_2 \vartheta_i) - 1 + c(a_1 \sum_k \omega_k^2 - a_2 \sum_k \omega_k \vartheta_k)}{1 - c(a_1 \sum_k \omega_k^2 - a_2 \sum_k \omega_k \vartheta_k)} \cong ca_1 (\sum_k \omega_k^2 - \omega_i) + ca_2 (\vartheta_i - \sum_k \omega_k \vartheta_k). \quad (21)$$

(17) шарт бажарилганда $\sum_k \omega_k \vartheta_k = \frac{1}{n}$,

$$P_i = ca_1 (\sum_k \omega_k^2 - \omega_i) = ca_1 [nD(\omega) - \Delta\omega_i], \quad (22)$$

бу ерда $\Delta\omega_i = \omega_i - \frac{1}{n}$, (23) (22) дан кичик вазнлар катталашиши, катталари кичиклашиши келиб чиқади, бу эса

дисперсиянинг камайишига олиб келади. (19) дан кўриниб турибдики, нормал бўйлаб бундан кейин ҳаракатланганда хатоликнинг ўзгариши секинлашади.

Юқорида келтирилган методика асосида каолинни бойитиш жараёнини оптималлаштириш алгоритми ишлаб чиқилган. Каолинни бойитиш жараёни нам ва қуруқ турларга ажралади [4]. Бизнинг мисолда нам бойитиш технологик жараёни қаралган.

1-жадвал. Каолин рудаси таркибини бойитиш жараёнини параметрлари қийматлари

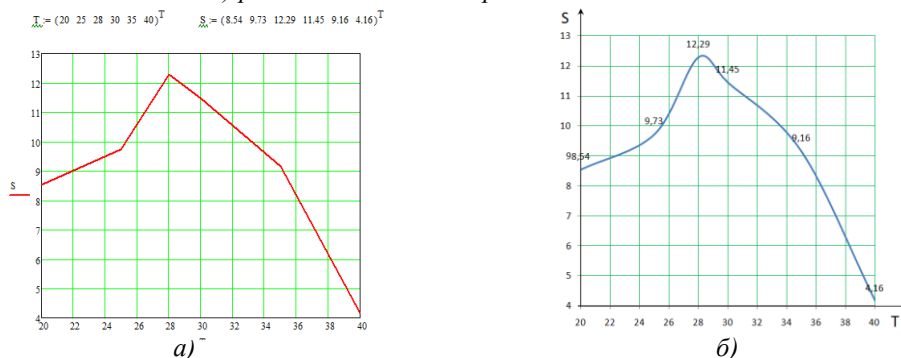
№	Бошқарувчи параметр	Технологик қийматлари	Тегишлилик даражаси	Оптимал қиймат
1	Температура, 0°С	20-35 °С	Ўртача 0,5	28 °С
2	рН (муҳитнинг ишқорлиги)	1,5-2,6	Ўртача 0,75	2,2-2,3
3	Суспензия бактерияларини титри	1мл да 1,5-2,5 млн.хужайра	Катта 0,9	2,0 млн.1мл
4	Минераллар зарраларининг ўлчамлари	3-5 микрон	Кичик 0,25	3 микрон
5	Берилаётган ҳавонинг миқдори	0,5 дан 2 л/мин	Ўртача 0,6	1,5 л/мин

2-жадвал. Қул ранг каолин рудаси таркибини бойитиш вақтга боқликлги

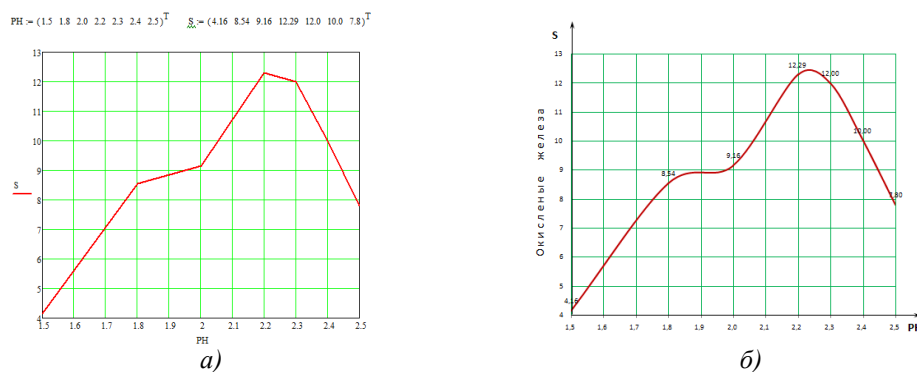
t (время)	SiO ₂ % Кремнезем	TiO ₂ % Титан	Al ₂ O ₃ % Алюминий	Fe ₂ O ₃ % Темир	K ₂ O % Калий
6	53,51	0,63	27,80	2,77	1,68
12	51,78	0,64	32,04	1,58	1,60
18	50,18	0,66	34,13	0,98	1,64
24	49,78	0,65	34,80	0,90	1,62
30	48,90	0,67	35,10	0,80	1,63

t (время) 2	3-жадвал.				
	SiO ₂ Кремназем	TiO ₂ Титан	Al ₂ O ₃ Алюминий	Fe ₂ O ₃ Темир	K ₂ O Калий
6	5,351	0,0063	0,2780	0,0277	0,0168
12	0,5178	0,0064	0,3204	0,0158	0,016
18	0,518	0,0066	0,3413	0,0098	0,0164
24	0,4978	0,0065	0,3480	0,0090	0,0162
30	0,4890	0,0067	0,3510	0,0080	0,0163

1- а) расмда 28°C да ва 1- б) расмда 30°C да темирнинг максимал окисланиш тезлиги келтирилган.

1-расм. 28-30°C температурада темирнинг максимал окисланиш тезлиги.

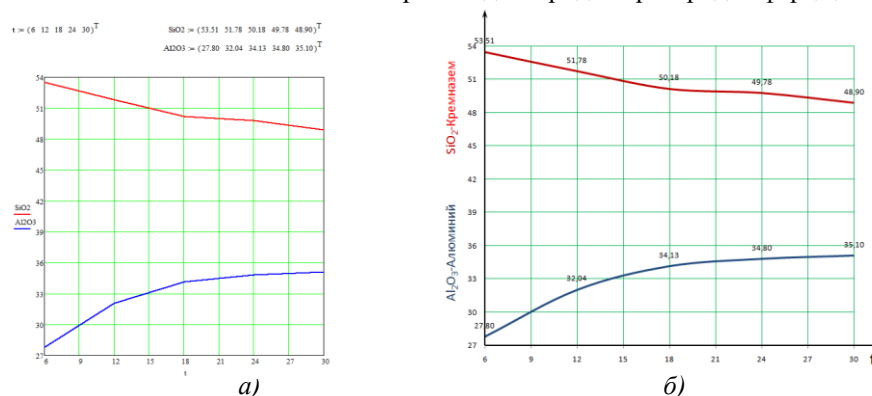

2-расм. pH 2,2-2,3 бўлса, темирнинг максимал окисланиш тезлиги

Қаралаётган ҳолда, 2-расмда нормал бўйлаб ҳаракатланганда алоҳида кўрсаткичларнинг вазнларидаги фарқ ҳамда якуний зарар ўзгариш тезлиги камаяди, яъни оптимизацияланаётган тизим кўрсаткичларининг берилганларга яқинлашиш тезлиги пасаяди. Корреляцияланган ω_i ва ϑ_i вазнлар градиентнинг максимал қийматига эришиши энг муҳим мақсадга интилишдаги ҳаражатлар минимал бўлгандаги шартларнинг оптималлиги ҳақидаги интуитив тасаввурларга мос келади (3-расм). Ҳаражатларнинг тизим сифат кўрсаткичларига боғлиқлиги нозиклиги бўлганлиги учун якуний ҳатолик камайтишининг оптималлик стратегияси:

$$1 \geq \bar{\mu}_i \geq 0,5 \text{ и } 0,5 \geq \bar{\mu}_i \geq 0,$$

оралиқларда, яъни масала ечишнинг бошланғич ва охириги стадияларида бир-биридан фарқ қилиши керак.

3-расм. Каолинни бойитишда руда таркибида кимёвий жараён боришини ўзгариши

Бундай амалиётнинг афзалликлари қаторига кўп босқичли ҳисоблаш жараёнида ташқи шартлардаги ҳар қандай ўзгаришларни, масалан, тизим турли параметрларининг нисбий қимматини, ҳатоликнинг сифат кўрсаткичларига боғлиқлигини, турлича кўрсаткичларни яхшилашга сарфланган ҳаражатларнинг тақсимланишини, ҳисобга олиш имкониятини киритиш мумкин. Бошқа томондан, якуний ҳатоликнинг юқори тезликда пасайишини қўллаб-қувватлаш ресурслар чекланганлиги шароитларида мураккаб инсон-машина тизимларини яратиш учун жуда муҳимдир, чунки бундай стратегия фойдаланувчининг ҳисоблаш фаолиятини давом эттиришга бўлган қизиқишини қўллаб-қувватлаш имконини беради.

Адабиётлар

1. Семиханова О.Н. «Дерево целей» как способ разработки целевых программ в АПК. // Вестник АГАУ. 2010. №1. -С.106-109.
2. Каиббергенов Б.Т., Файзуллаев Б.А., Кудайбергенов К.К., Юлдашев К.Р. Идентификация технологического процесса аммонизации производства соды на основе нейро-нечёткой модели. -Нукус: // «Вестник» Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, 2017. №4 -С. 22-26.
3. Штовба С.Д. Идентификация нелинейных зависимостей с помощью нечеткого логического вывода в системе MATLAB. //Математика в приложениях (Exponenta Pro) -2003 №2(2). -С.9-15.
4. Шамриков А.С. Технология обогащения и стабилизация свойств каолинов месторождения «Журавлиный лог»// ВНИЭСМ. Экспресс обзор, Серия 5. Выпуск 1-2. Керамическая промышленность. -М.: 2001. -С. 22-30.

РЕЗЮМЕ

Каолинни бойитиш технологик жараёнини оптимизациялаш алгоритми ишлаб чиқилди. Ишлаб чиқилган алгоритм норавшан тўпламлар назариясига асосланган ҳолда объектларни маълум синфга тегишлилик даражаси ва градиент усулига қараб якуний ҳатоликни баҳолаш имконини беради. Градиент микдорларининг боғлиқликлари, вазнларнинг бошланғич қийматларга боғлиқ тарзда қайта тақсимланиши ҳамда бу вазнларнинг тақсимотларининг корреляцияланганлик даражасига боғлиқ тарзда ўрганилди.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается алгоритм оптимизации технологического процесса обогащения каолина. Разработанный алгоритм позволяет оценивать итоговую погрешность на основе метода принадлежности к определенному классу теории нечётких множеств и методом градиентов. Зависимость градиентных величин изучена на основе перераспределения весов в зависимости от начальных значений и степени корреляции распределения весов.

SUMMARY

In the article algorithm for optimizing the kaolin enrichment process has been studied. The developed algorithm allows us to estimate the final error based on the method of belonging to a certain class of the theory of fuzzy sets and the gradient method. The dependence of the gradient values was studied on the basis of the redistribution of weights depending on the initial values and the degree of correlation of the distribution of weights.

ОЦЕНКА ВОЗМОЖНОСТИ МЕТОДОВ АНАЛИЗА РАДИОНУКЛИДНОГО И ХИМИЧЕСКОГО СОСТАВА ПРИРОДНЫХ ВОД

Д.М.Холов – ассистент преподаватель

Навоийский государственный педагогический институт

А.М.Музафаров – доктор PhD по техническим наукам

Навоийский государственный горный институт

И.Холбоев – доктор физико-математических наук, профессор

Национальный университет Узбекистана

Таянч сўзлар: усуллар имкониятлари, анализ усуллари, радионуклид таркиби, кимёвий таркиби, табиий сувлар, кимёвий усуллар, физик усуллар, физик-кимёвий усуллар, ядро-физик усуллар, курук қолдиқ, pH қийматлари, анионлар ва уларнинг йиғиндиси, катионлар ва уларнинг йиғиндиси, металл концентрацияси.

Ключевые слова: возможности методов, методы анализа, радионуклидный состав, химический состав, природные воды, химические методы, физические методы, физико-химические методы, ядро-физические методы, сухой остаток, значения pH показателя, анионы и их сумма, катионы и их сумма, концентрация металлов.

Key words: capabilities of methods, analysis methods, radionuclide composition, chemical composition, natural waters, chemical methods, physical methods, physicochemical methods, core physical methods, dry residue, pH values, anions and their sum, cations and their sum, concentration of metals.

Актуальность. В индустриально развитых регионах земного шара и в том числе в промышленных районах республики в различной степени загрязняются природные воды вредно-химическими элементами, а в регионах, где действуют уранодобывающие предприятия, радионуклидами цепочки распада урана - U^{238} , U^{234} , Th^{230} , Ra^{226} , Rn^{222} , Bi^{214} , Pb^{214} , Po^{210} и т.д. Причиной данного явления является несоблюдение технологического регламента и неправильная организация природоохранных мероприятий.

Загрязнение природных вод вышеперечисленными радионуклидами и химическими элементами отрицательно сказывается на радиационных, химических, биологических, эрозийных, эстетических характеристиках, и приведёт к гибели или деградации растительного покрова, потере плодородного свойства, изменению структуры поверхности земли и ухудшению качества природных вод.

Кроме этого, в природных водах установлен предел допустимой концентрации радионуклидов и химических элементов, а также их значение регламентируется нормативными международными и республиканскими документами [1].

Определение концентрации радионуклидов и химических элементов в природных водах является актуальной задачей аналитической химии, прикладной ядерной физики и радиоэкологии [2-8].

Целью данного исследования является определение концентрации радионуклидов и химических элементов в природных водах.

Для достижения данной цели исследованы пробы, отобранные из различных природных вод – реки Зарафшан, реки Амударья, Домходжа и Аму-Бухарского канала и определены концентрации радионуклидов и химических элементов, изучены их распределение и динамика изменения.

Техника и методика эксперимента В природных водах определены - сухой остаток, значения pH показателя, анионы - Cl^- , NO_2^- , NO_3^- , CO_3^{2-} , HCO_3^- , SO_4^{2-} , и их сумма, катионы - Ca^{+} , Mg^{+} , $Na^{+}+K^{+}$, Fe^{3+} , NH_4^{+} и их сумма - фотоколориметрическим методом и концентрации металлов - Mn , Pb , Cu , Zn , Co , Cr , Ni – атомно-абсорбционным методом, суммарный альфа- и бета-активности на приборе – УМФ-2000.

Полученные результаты и их обсуждение Общая минерализация для воды реки Зарафшан составляет – 1,2 г/л (г.Навои), реки Амударьи составляет – 1,6 г/л (п. Саримой), – 1,8 г/л (мост Чолишкупир) и – 2,1 г/л (Юмиртов), Домходжа составляет – 0,85 г/л (г.Навои) и Аму-Бухарского канала составляет – 1,12 г/л (мост Гиждуван) при установленной норме - 1г/л.

В таб. 1 приведены результаты определения анионного и катионного состава отобранных проб.

Таблица 1

Результаты определения анионного и катионного состава отобранных проб

*№ проб	КАТИОНЫ mg/dm³						АНИОНЫ mg/dm³						
	Ca²⁺	Mg²⁺	Na⁺+K⁺	Fe³⁺	NH₄⁺	Σ	CO₃²⁻	HCO₃⁻	SO₄²⁻	Cl⁻	NO₂⁻	NO₃⁻	Σ
1	152,2	54,7	143,2+7,3	0,25	1,24	328,9	7,5	228,8	505,8	244,6	<0,02	0,6	807,3

2	167,2	71,8	169,0+7,7	0,27	1,37	411,3	4,5	228,8	510,3	173,7	<0,02	13,0	930,4
3	182,2	103,4	134,4+6,0	0,31	0,33	428,9	<20,0	314,2	600,5	108,1	51,1	<0,1	987,3
4	162,3	74,2	142,9+6,5	0,34	0,27	472,3	<20,0	338,6	637,2	108,1	53,3	<0,1	998,4
5	1112	42,3	124,6+7,3	0,17	0,27	289,3	5,5	120,7	411,6	1200,5	<0,02	1,3	671,3
6	122,2	52,3	244,6+7,3	0,25	0,67	427,3	7,5	222,7	511,6	237,5	<0,02	1,3	805,6

*Примечание - 1 - г.Навои, 2 - п.Саримой, 3 - мост Чолишкупир, 4 - Юмиртов, 5 - Домходжа и 6 - мост Гиждуван.

В таб. 2 приведены результаты атомно-абсорбционного анализа концентрации металлов в отобранных пробах природных вод.

Таблица 2

Результаты атомно-абсорбционного анализа концентрации металлов в подземных водах

№ п/п	Результаты анализа, mg/dm ³						
	Mn	Pb	Cu	Zn	Co	Cr	Ni
1	4,90	0,13	0,02	0,04	0,10	0,04	0,02
2	0,58	0,11	0,02	0,06	0,07	0,03	0,06
3	0,54	0,10	0,02	0,02	0,06	0,02	0,06
4	1,30	0,15	0,03	0,03	0,09	0,04	0,08
5	0,53	0,11	1,10	0,02	0,29	0,04	0,74
6	0,83	0,16	0,03	0,04	0,12	0,04	0,07
ПДК*	---	0,10	1,00	1,00	1,00	0,10	0,10

ПДК* - для культурно-бытовой воды. Справочник эколога-эксперта. Ташкент 2009г.

Госкомприрода.

Предварительная оценка допустимости использования воды для питьевых целей может быть дана по удельной суммарной альфа (A_α)- и бета (A_β)-активности, которая не должна превышать 0,2 и 2,0 Бк/кг, соответственно. Суммарную альфа- и бета-активность сухого остатка измеряют на радиометре УМФ-2000.

Результаты активности естественных радионуклидов и суммарную удельную альфа- и бета-активности вод отобранные из различных водоемов приведены в таб 3.

Таблица 3

Результаты активности естественных радионуклидов и суммарной удельной альфа - и бета-активности вод

№ проб	Объёмная активность, (Бк/л)				Суммарная Объёмная активность, (Бк/л)	
	U -238	Ra-226	Th-232	Po -210	альфа- излу- чения	бета-излучения
1	0,76	0,016	0,18	0,013	0,17 ± 0,07	0,60 ± 0,30
2	0,81	0,019	0,26	0,016	0,18 ± 0,09	0,41 ± 0,40
3	0,73	0,014	0,16	0,008	0,18 ± 0,08	0,50 ± 0,38
4	0,78	0,024	0,23	0,017	0,19 ± 0,07	0,53 ± 0,17
5	0,53	0,020	0,28	0,024	0,19 ± 0,10	0,47 ± 0,15
6	0,58	0,032	0,37	0,052	0,20 ± 0,10	0,22 ± ,16

Методика определения природных радионуклидов является совершенно необходимой не только для подтверждения правильности проведённого анализа, но и решения вопроса об источнике появления того или иного радионуклида в конкретном природном объекте. Таким образом, решение задачи фоновой мониторинга является необходимой стадией определения источника загрязнения.

Таким образом на основе проведённых исследований и полученных результатов можно сделать вывод, что приемлемы вышеперечисленные методы анализа

для оценки определений радионуклидного и химического состава природных вод.

Установлено, что пробы воды - г.Навои, - п.Саримой, - мост Чолишкупир, - Юмиртов, - Домходжа и - мост Гиждуван отличаются между собой по анионному, катионному составу и их суммам. Активности естественных радионуклидов и суммарная удельная альфа- и бета-активности вод данных вод тоже отличаются между собой. Данные факты подтверждают что концентрации радионуклидов и химических элементов распределены неравномерно и не подчиняются каким-либо закономерностям.

Литература

1. «Нормы радиационной безопасности (НРБ-2006) и основные санитарные правила обеспечения радиационной безопасности (ОСПОРБ-2006). - Ташкент: 2006, -С. 86.
2. Аллаберганова Г.М., Туробжонов С.М., Музафаров А.М. Анализ химического и радионуклидного состава производственных стоков уранового производства //Горный вестник Узбекистана №3 (79). – Навои. 2019. – С. 108-109.
3. Музафаров А.М., Саттаров Г.С., Кадилов Ф.М., Латышев В.Е. Методы оценки техногенного влияния хвостохранилищ промышленных предприятий на окружающую среду //Горный вестник Узбекистана. 2002. -№2. -С. 85-89.
4. Музафаров А.М., Саттаров Г.С., Темиров Б.Р., Нерущенко Е.В., Бучко И.А. Комплексная оценка радиационно-дозиметрической и экологической обстановки в зоне деятельности НГМК /Инновационные технологии горно-металлургической отрасли. Тез. док. Рес. кон. Навои. 21 октября. 2011. - С. 213-215.
5. Аллаберганова Г.М., Туробжонов С.М., Музафаров А.М. Методика предварительной оценки природных вод на радиоактивность ураноносного региона //Горный вестник Узбекистана №3 (78). – Навои. 2019. – С. 106-108.
6. Allaberganova G.M., Turobjonov S.M., Muzafarov A.M., Jurakulov A.R., Urunov I.A., Abdiraxmonov U.Sh. Method for Conducting of Uranium Isotopic Analysis in Various Natural Waters of Uranium-Bearing Regions of Uzbekistan //International Journal of Academic Multidisciplinary Research (IJAMR). Vol. 3 Issue: 10 October 2019. – Washington DC, USA. – P. 52-55.
7. Аллаберганова Г.М., Музафаров А.М., Мустафоев М.А. Методика проведения изотопного анализа урана в различных природных водах ураноносных регионов Узбекистана. Сборник статей международной научно-практической конференции /Экологическая, промышленная и энергетическая безопасность-2019. - Севастополь. Россия. 23-26 сентября 2019. стр. 1104-1107.
8. Аллаберганова Г.М., Музафаров А.М., Саттаров Г.С., Журакулов А.Р. Радиометрическая оценка радиационной обстановки в промышленной и близлежащей зоне уранодобывающих предприятий. Тезисы докладов 9-ой Международной конференции /Ядерная и радиационная физика. – Алматы. Казахстан. 2013. стр. 222-223.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада табиий сувларнинг радионуклид ва кимёвий таркибини таҳлил қилиш усуллари баҳолаш натижалари кел-

тирилган. Табиий сувларнинг радионуклид ва кимёвий таркибини таҳлил қилишнинг қўллаб қимёвий, физик, физик-кимёвий ва ядро-физик усуллари мавжуд. Табиий сувлар, кўп ҳолларда, қуйидагилар ёрдамида белгиланади - курук қолдиқ, pH қийматлари, anions - Cl⁻, NO₂⁻, NO₃⁻, CO₃²⁻, HCO₃⁻, SO₄²⁻, ва уларнинг йиғиндиси, cations - Ca⁺, Mg⁺, Na⁺+K⁺, Fe³⁺, NH₄⁺ ва уларнинг миқдори ва концентрацияси металллар - Mn, Pb, Cu, Zn, Co, Cr, Ni.

РЕЗЮМЕ

В статье приведены результаты оценки возможности методов анализа радионуклидного и химического состава природных вод. Имеются многочисленные химические, физические, физико-химические и ядро-физические методы анализа радионуклидного и химического состава природных вод. В природных водах в большинстве случаев определяется - сухой остаток, значения pH показатели, анионы - Cl⁻, NO₂⁻, NO₃⁻, CO₃²⁻, HCO₃⁻, SO₄²⁻, и их сумма, катионы - Ca⁺, Mg⁺, Na⁺+K⁺, Fe³⁺, NH₄⁺ и их сумма и концентрация металлов - Mn, Pb, Cu, Zn, Co, Cr, Ni.

SUMMARY

The article presents the results of evaluating the feasibility of methods for analyzing the radionuclide and chemical composition of natural waters. There are numerous chemical, physical, physico-chemical, and core-physical methods for analyzing the radionuclide and chemical composition of natural waters. In natural waters, in most cases it is determined - solids, pH values, anions - Cl⁻, NO₂⁻, NO₃⁻, CO₃²⁻, HCO₃⁻, SO₄²⁻, and their sum, cations - Ca⁺, Mg⁺, Na⁺+K⁺, Fe³⁺, NH₄⁺ and their sum and concentration of metals Mn, Pb, Cu, Zn, Co, Cr, Ni.

ОЦЕНКА СОСТОЯНИЯ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ЕСТЕСТВЕННЫХ РАДИОНУКЛИДОВ В ПОЧВАХ К БЛИЗЛЕЖАЩИМ ТЕХНОГЕННЫМ ОБЪЕКТАМ

А.Р.Журакулов – ассистент преподаватель

А.М.Музафаров – доктор PhD по техническим наукам

Навоийский государственный горный институт

Б.И.Курбонов – кандидат физико-математических наук

Институт ядерной физики Академии Наук Республики Узбекистан

Таянч сўзлар: техноген объект, радиацион муҳит, табиий радионуклидлар, гамма-спектрометрик аниқлаш, маҳаллий майдон, кузатиш нуқтаси, табиий радионуклидларнинг тақсимланиши, радионуклид таркиби, умумий аниқ фаолият, ўзига хос самарали фаолият, табиий фон.

Ключевые слова: техногенный объект, радиационная обстановка, естественные радионуклиды, гамма-спектрометрическое определение, локальный участок, наблюдательная точка, распределение естественных радионуклидов, радионуклидный состав, суммарная удельная активность, удельная эффективная активность, естественный фон.

Key words: industrial object, radiation situation, natural radionuclides, gamma-ray spectrometric determination, local area, observation point, distribution of natural radionuclides, radionuclide composition, total specific activity, specific effective activity, natural background.

ВВЕДЕНИЕ. Функционирующий техногенный объект вносит дополнительное влияние на радиационную обстановку и распределение естественных радионуклидов. Учитывая данный факт, проведение гамма-спектрометрического определения количества естественных радионуклидов в почвах отобранных из различных близлежащих локальных участков и наблюдательных точек к техногенным объектам представляет научно-исследовательский и практический интерес. Оценка значений и распределения естественных радионуклидов в данных локальных участках является актуальной задачей аналитической химии, радиационной химии, ядерной физики и радиоэкологии.

Целью данного исследования является определение величин и распределение естественных радионуклидов в почвах на близлежащих локальных участках к техногенным объектам. Для достижения цели проведены лабораторные определения содержания естественных радионуклидов - ²³⁸U, ²²⁶Ra, ²³²Th и ⁴⁰K в отобранных пробах.

Техника и методы эксперимента. Определение удельной гамма-активности - ²²⁶Ra, ²³²Th и ⁴⁰K проводили методом гамма-спектрометрии на приборах типа "CANBERRA" и «Прогресс-гамма». Для этого твёрдую измельченную пробу затаривают в сосуд Маринелли и устанавливают его на сцинтилляционный детектор - NaI. Запустить набор спектра в режиме измерения активности радионуклидов - ⁴⁰K, ²²⁶Ra и ²³²Th в геометрии «Маринелли». По окончании измерения активности (30 мин) программа выводит на экран значения активности и абсолютной статистической погрешности активности данных радионуклидов.

Полученные результаты и их обсуждение. Проведены анализы почвы отобранных из почвы различных городов (Навои, Зафарабад, Учкудук) где действуют промышленные предприятия по добыче урана. Результаты определения удельной активности и удельной эффективной активности в пробах почвы приведены в табл. 1.

Как известно, суммарную удельную активность альфа-излучений почв характеризует её естественный фон, то есть количество в них радионуклидов. Систематический анализ суммарной удельной активности альфа-излучений почв, позволяет определить величины техногенного влияния промышленных предприятий по добыче урана на окружающую среду. Из полученных в таб. 1 данных видно что, значение удельной активности для ⁴⁰K составляет в пределах – 761-1386 Бк/кг, значение для ²³²Th составляет в пределах – 13-33 Бк/кг и значение для ²²⁶Ra составляет в пределах – 36-476 Бк/кг. Удельная эффективная активность в этих пробах почвы составляет в пределах - 187 – 640 Бк/кг. Значение суммарной удельной активности альфа-излучений составляет – 576-1210 Бк/кг.

Рассчитывают значение удельной эффективной активности - A_{эфф} естественных радионуклидов – (ЕРН) по формуле;

$$A_{эфф} = A_{Ra} + 1,31A_{Th} + 0,09A_K; \quad (1)$$

Рассчитывают значение абсолютной погрешности измерения удельной активности - A_{эфф} i-того радионуклида и абсолютную погрешность определения (Δ_{эфф}) по формуле:

$$\Delta_{эфф} = \sqrt{\Delta_{Ra}^2 + (1,31 \times \Delta_{Th})^2 + (0,09 \times \Delta_K)^2} \quad (2)$$

Рассчитывают значение удельной эффективной активности - A_{эфф} ЕРН по формуле:

$$A_{эфф} = R \cdot A_{Ra} + 1,31A_{Th} + 0,09A_K; \quad (3)$$

где: R-коэффициент, учитывающий возможного отступления радиоактивного равновесия в ряду радия в цепочке распада урана (в большинстве литератур данное значение принимается как R=1,3).

Рассчитывают значение абсолютной погрешности измерения удельной активности - A_{эфф} j-того радионуклида и абсолютной погрешности определения (Δ_{эфф}) для реальных проб, не подвергавшихся временной выдержке, по формуле:

$$\Delta_{эфф} = \sqrt{(\eta \times \Delta_{Ra})^2 + (1,31 \times \Delta_{Th})^2 + (0,09 \times \Delta_K)^2} \quad (4)$$

Научно-методический интерес представляет изучение распределения естественных радионуклидов по глубинам отбора проб с точки зрения уточнения факто-

ра влияющей в течение долгих лет по объёму и изменению Кларковой значения естественных радионуклидов.

Таблица 1

Результаты определения суммарной удельной активности и удельной эффективной активности в пробах почвы

№ п/п	Удельная активность в почве, Бк/кг				Удельная суммарная альфа актив-ность почв, Бк/кг
	Калий-40	Радий-226	Торий-232	Аэфф	
1	1223	321	33	372	1210
3	1096	99	15	217	1100
4	861	245	22	351	987
5	761	339	21	435	918
6	864	473	17	573	899
7	872	369	31	401	987
8	902	215	13	313	972
9	1003	166	17	279	765
10	1382	465	39	640	987
11	1386	57	30	221	811
12	1252	36	29	187	565

Определение суммарной удельной активности альфа - излучений почв по глубинам отбора проб характеризует явное техногенное влияние промышленных предприятий на данные локальных участков поверхности земли. Полученные результаты показывают, что, фактор явного техногенного влияния отсутствует, то есть в данных почвах происходят естественные процессы.

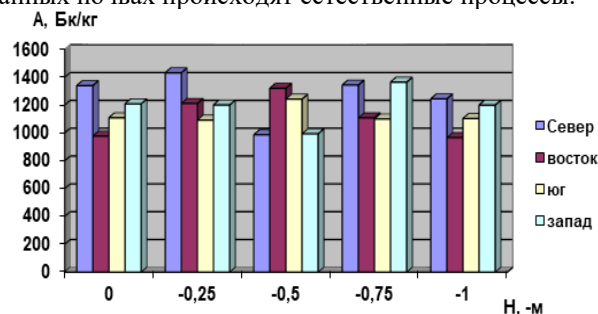

Рис. 1. Распределение суммарной удельной активности альфа-излучений почв по глубинам отбора проб.

Данный факт показывает, что, техногенный объект надёжно изолирован и он на объектах экосистемы (почва, вода, растения и воздух) не оказывает отрицательное влияние больше установленных нормированных

значений. Распределение суммарной удельной активности альфа -излучений почв по глубинам отбора проб приведено на рис.1.

Как видно из гистограммы естественные радионуклиды - ^{40}K , ^{226}Ra и ^{232}Th и суммарная удельная активность альфа - излучения не сильно отличаются друг от друга и находятся на фоновом уровне для региона. Распределение естественных радионуклидов в этих пробах характерно для ураноносных регионов, то есть немного больше чем в населённых пунктах отдалённых от промышленных объектов.

Таким образом на основе проведённых анализов определены распределения естественных радионуклидов - ^{40}K , ^{226}Ra и ^{232}Th в отобранных из почвы к близлежащим техногенным объектам. В них определены значение удельной активности каждого радионуклида и суммарной удельной активности. В этих отобранных пробах значение средней удельной активности составляет в пределах - 500-1200 Бк/кг. Данный установленный факт означает, что явное радиационное влияние техногенного объекта на состояние почвы отсутствует.

Динамика изменения естественного распределения данных факторов показывает, что, техногенный объект оказывает умеренное влияние и их значение находится на уровне ниже нормированных значений.

Литература

1. Возжеников Г.С., Бельшев Ю.В. Радиометрия и ядерная геофизика. Учебное пособие. - Екатеринбург.: 2006. - 418 с.
2. Музафаров А.М., Темиров Б.Р., Саттаров Г.С. Оценка влияния техногенных факторов на экологию региона. Горный журнал Москва. 2013. №8.(1). - С.65-68.
3. Музафаров А.М., Саттаров Г.С., Ослоповский С.А. Радиометрические исследования техногенных объектов. «Цветные металлы». Москва. 2016. №2. - С. 15-18.
4. «Нормы радиационной безопасности (НРБ-2006) и основные санитарные правила обеспечения радиационной безопасности (ОСПОРБ-2006)». - Ташкент.: 2006. - 136 с.
5. Музафаров А.М., Саттаров Г.С., Кист А.А. Исследование поведения радия в технологическом процессе добычи урана. //Инновационные технологии горно-металлургической отрасли. Тез. док. Рес. кон. Навои. 21 октябрь. 2011. - С.227-229.
6. Котляр В.Н., Баюшкин И.М., Данчев В.И. и др. Месторождения радиоактивных и редких металлов (учебное пособие для ВУЗ). М.:Атомиздат, 2001. -371с..
7. Рафальский Р. П. Гидротермальные равновесия и процессы минералообразования. М., Атомиздат, 2013. -290с.

Майдоннинг фон радиацион ҳолати улардаги табиий радионуклидлар микдорини аниқлаш орқали баҳоланади. Нурланиш кийматларининг киймати объектнинг ифлосланиш даражасини кўрсатади. Экотизим объектларидаги нурланиш кўрсаткичлари ХҚХК, ХҚХК, БМТ, ЖССТ ва бошқаларнинг халқаро меъёрий ҳужжатлари билан тартибга солинади.), шу жумладан, Ўзбекистон Республикасида таъсис этилган меъёрий ҳужжатлар (Санпин, гостов ва бошқалар.). Санпин Но. 0193-06 кўра, аҳоли учун табиий фон ортқиқ умумий максимал йиллик самарали доза 1.0 мсв / йил ўрнатилади.

РЕЗЮМЕ

Фоновая радиационная обстановка местности оценивается путём определения в них количества естественных радионуклидов. Значение радиационных величин показывает степень загрязнённости данного объекта. Радиационные показатели в объектах экосистем регулируются международными нормативными документами МКРЗ, МАГАТЭ, ООН, ВОЗ и т.д.) и в том числе нормативными документами установленными в Республики Узбекистан (СанПиН, ГОСТов и т.д.). Согласно СанПиН №0193-06 суммарная максимальная годовая эффективная доза сверхестественного фона для населения установлена - 1,0 мЗв/год.

SUMMARY

The background radiation situation of the area is estimated by determining the number of natural radionuclides in them. The value of radiation values indicate the degree of contamination of a given facility. Radiation indicators in ecosystems are regulated by international regulatory documents of the ICRP, IAEA, UN, WHO, etc.), including regulatory documents established in the Republic of Uzbekistan (SanPiN, GOST, etc.). According to SanPiN No. 0193-06, the total maximum annual effective dose in excess of the natural background for the population has been established - 1.0 mSv / year.

ELEKTR ZARYADLARINING SHARLARDA O'ZARO TAQSIMLANISHIGA OID BIR MASALA XUSUSIDA

B.Yavidov – fizika-matematika fanlari doktori

M.Ollomberganova, M.Sultonova – talabalar

K.Nurimbetov – fizika o'qitish metodikasi kafedrasida laboranti

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

S.Narbayeva – o'qituvchi

Toshkent viloyati, Olmaliq shahar 9-umumta'lim maktabi

Tayanch so'zlar: elektr zaryad, zaryadlangan sharlar, potensial, zaryadlar taqsimlanishi, masala yechish metodikasi.

Ключевые слова: электрический заряд, заряженные шары, потенциал, распределение зарядов, методика решения задач.

Key words: electric charge, charged balls, potential, charge distribution, methodology for solving problems.

I. **Kirish.** Fizika ta'limida nazariya va amaliyot mashg'ulotlari o'zaro uyg'un ravishda olib borilganda eng katta samara berishi ma'lum. Umumta'lim maktab va o'rta maxsus va kasb hunar ta'limi fizika mashg'ulotlarida ham o'quvchilarga nazariy bilimlar berishlar bilan birga, amaliy masalalarni yechish o'rgatiladi, o'quvchilarda masalalar yechish ko'nikmalari shakllantiriladi va rivojlantiriladi. Nazariy bilim va amaliy konikmalarga ega o'quvchi o'z salohiyatini ta'limning keyingi bosqichlariga kirish (o'tish) uchun sarflaydi. Amaldagi qonunlarga muvofiq o'quvchi yoshlar oliy o'quv yurtlariga kirish uchun Davlat test markazi tomonidan o'tkaziladigan test sinovlaridan o'tadilar. Davlat test markazi (DTM) "Axborotnoma" ilmiy-uslubiy jurnalida abituriyentlar uchun test-sinovlaridan namunaviy masalalarni muntazam ravishda e'lon qilib boradi. "Axborotnoma" ning Fizika bo'limida berilgan masalalarni shartli ravishda standart va nostandart turlarga ajratish mumkin. Standart masalalarning ishlanishi o'quvchilar uchun qiyinchiliklar keltirib chiqarmasligi mumkin. Ammo, shunday nostandart masalalar ham uchramoqdaki, ulardagi masala mohiyatini tushunib olish va uning ishlanishi o'quvchilarda ma'lum darajada tushunmovchilik keltirib chiqarishi mumkin. Natijada, bunday masalalarning ishlanishini tushuntirib beruvchi uslubiy ko'rsatma yoki maqolaga ehtiyoj sezilmoqda. Ushbu maqolada DTM "Axborotnoma"da berilgan alohida bir nostandart masala muhokama qilinadi [1]. Masala, bir o'qishda sodda tuyulsada, u fizika fanidagi uzluksizlik va diskretlik kabi fundamental tushunchalarni o'z ichiga qamrab olganligi hamda ishlanishida kvant fizikasining ehtimoliy-statistika g'oyalari qo'llanilishi bilan alohida e'tiborga loyiq. Mazkur masalani bu maqolada muhokama etish va uning yechilishi metodikasini bayon etish orqali biz hozirgi davrda o'quvchi yoshlarga fizika fanidan puxta bilim berish orqali ularni amaliy masalalarni mustaqil yecha oladigan darajaga yetkazish va DTM test-sinovlaridan o'ta oladigan holatga keltirish kabi ta'lim tizimimizning dolzarb masalalaridan birining yechilishiga o'zina bo'lsada o'z ulushimizni qo'shishga harakat qilgan bo'lamiz.

II. **Asosiy qism.** Muhokama etilayotgan 20-masalaning DTM "Axborotnoma"da ko'rinishi 1-rasmda keltirilgan. Masalaning sharti quyidagicha:

20-masala. Ikkinchisining radiusi birinchisidan ikki marta katta bo'lgan metall sharchalarning har birida 5e dan zaryad miqdori bor. Sharchalar bir-biriga tekizilish, dastlabki masofaga qaytarilsa, elektronlar sharchalarda qanday taqsimlanadi? e - elementar zaryad

- A) $\sqrt{5/13}$ B) $\sqrt{13/5}$ C) $\sqrt{8/37}$
D) $\sqrt{37/8}$

20. Ikkinchisining radiusi birinchisidan ikki marta katta bo'lgan metall sharchalarning har birida 5e dan zaryad miqdori bor. Sharchalar bir-biriga tekizilish, dastlabki masofaga qaytarilsa, elektronlar sharchalarda qanday taqsimlanadi? e - elementar zaryad.

- A) 3e; 7e B) 5e; 5e C) 2e; 8e D) 4e; 6e

21. Ikkinchisining radiusi birinchisidan ikki marta katta bo'lgan metall sharchalarning har

1-rasm. Muhokama etilayotgan 20-masalaning DTM "Axborotnoma"da ko'rinishi.

A) 0,10e

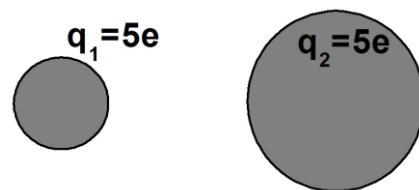
27. Rasmda bo'lgan t kelgan m To'liqin u α ning qi

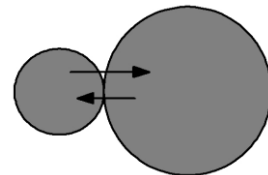
A) $\pi/20$

Javoblar: A) 3e; 7e B) 5e; 5e C) 2e; 8e D) 4e; 6e

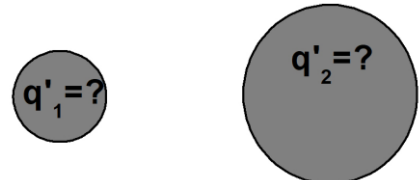
Yondoshuv: Oldiniga masalani standart yondashuv asosida yechishga harakat qilamiz. Standart yondashuvda zaryadlangan suyuqlik va uning oqimi, zaryadlar taqsimlanishida potensial va ularning tenglashuvi kabi tamoyillarda foydalanamiz. Topilgan natijaning berilgan javoblarga mosligini asoslash uchun kvant fizikasining ehtimollik-statistik g'oyalardan foydalanamiz. Keyinchalik, zaryadlarning uzluksizligi va diskretligi kabi jihatlarni muhokama qolamiz. Masala yechilishining "qo'shimcha zaryad qo'shish" metodikasini ham bayon etamiz.

2-rasm (a). Sharlarning dastlabki holati.

2-rasm (b). Sharlarning o'zaro tekizilishi.

2-rasm (c). Sharlarning oxirgi holati.

Masalaning dastlabki tahlili: Masala shartiga ko'ra sharlarning radiuslari har xil ($R_1=R$ va $R_2=2R$), ammo zaryadlari teng ($q_1=q_2=5e$) (2-rasm (a)). Demak, sharlarning potensiallari har xil. Sharlar o'zaro tekizilganda, zaryadlar potensial katta bo'lgan shardan potensiali kichik bo'lgan sharga o'ta boshlaydi (2-rasm (b)). Standart tamoyillarga binoan zaryadlar o'tishi potensiallar tenglashguncha davom etadi. Potensiallar tenglashgandan keyin sharlarni uzoqlashtiramiz (2-rasm (c)). Biz sharlarning keyingi holatidagi zaryadlar miqdorini topishimiz lozim, $q'_1=?$ va $q'_2=?$.

Masala yechilishi: An'anaviy usul. Elektr zaryadi saqlanish qonuniga binoan sharlarning elektr zaryadlari saqlanadi: $q_1 + q_2 = q'_1 + q'_2$. Sharlarning potensiallari: $\varphi_1 = k(q_1 / r_1)$ va $\varphi_2 = k(q_2 / r_2)$, $q_1 = q_2$ va $r_2 = 2r_1 \Rightarrow \varphi_1 > \varphi_2$! Sharlarning natijaviy zaryadlarini topish an'anaviy darsliklar va o'quv qo'llanmalarda batafsil berilgan bo'lib unga ko'ra (masalan [2]):

$$q'_1 = \frac{R_1}{R_1 + R_2}(q_1 + q_2) \text{ va } q'_2 = \frac{R_2}{R_1 + R_2}(q_1 + q_2). \quad (1)$$

Hisoblash bajaramiz:

$$q'_1 = \frac{R}{R + 2R}(5e + 5e) = \frac{10}{3}e = 3, (3)e \text{ va } q'_2 = \frac{2R}{R + 2R}(5e + 5e) = \frac{20}{3}e = 6, (6)e. \quad (2)$$

Topilgan natijalarni berilgan javob variantlari bilan solishtirib, hisob natijalari hech bir variantga mos emasligini ko'ramiz. Sharlarning keyingi zaryadlari elementar zaryad ulushida chiqishi vaziyatni yanada murakkablashtiradi. Xo'sh, bu vaziyatda masalani an'anaviy usul(metod)da ishlab, yuqoridagi javoblarni qo'lga kiritgan o'quvchi qanday fikrlashi va qaysi variantdagi javobni to'g'ri deb qabul qilishi lozim? Bu xususda, biz o'z fikrlarimizni quyidagicha bayon qilamiz. Tabiatda, elementar zaryaddan kichik yoki elektr zaryadi elementar zaryad ulushlarida ifodalangan erkin elementar zarra hozirgacha kuzatilmagan. Shu bois, makroskopik zarralar yoki jismlarning elektr zaryadi elementar zaryad e ga karrali ravishda bolishi shart! Oddiy sharoitlarda, makroskopik tizimda zarralar soni N juda katta sonlarda ifodalangandan keyin jism zaryadining diskret ravishda o'zgarishi sezilmaydi. Bunday sharoitda, elektr zaryadi suyuqligi, elektr maydoni potentsiali va elektr zaryadining hajmiy, sirt va chiziqli zichliklari kabi tushunchalarni kiritish va ular tamoyilida elektr zaryadlar tizimi muvozanati va zaryadlar taqsimlanishiga oid masalalarni qarash mumkin. Masalan, xuddi yuqorida qaralgan masaladagi holdagidek, bir jinli zaryadlangan katta va kichik sharlarni qarashimiz mumkin. Sharlar kontaktga keltirilishi oqibatida ularning potentsiallari tenglashadi va zaryadlar taqsimlanishini (1) formulaga muvofiq hisoblasa bo'ladi. Ammo, biz muhokama etayotgan masalada sharlardagi zarralar soni makroskopik katta emas! Shu sabab, bu holda biz masalani potentsiallarni tenglashtirish usuli orqali ishlasak, javob matiqsiz bo'lib chiqadi. Albatta, o'quvchilar kvant mexanikasining ehtimoliy statistik tamoyillarini qo'llab, to'g'ri xulosaga kelishi mumkin. Kvant mexanikasi qonunlariga binoan mikroolamda zarralar to'lqin deb qaraladi. Zarraning qayerda bo'lishi ehtimoliy tasnifga ega. Yuqorida hisoblab topilgan natijaga binoan R_1 radiusi sharda har birining elektr zaryadi elementar zaryadga teng uchta zarra to'lig'icha joylashadi, R_2 radiusi sharda esa har birining elektr zaryadi elementar zaryadga teng oltita zarra to'lig'icha joylashadi. Yana bitta, o'ninchi zarra, ikki shar orasida taqsimlanadi. Bu zarra elektr zaryadining 33,(3)% R_1 radiusi sharga, 66,(6)% R_2 radiusi sharga tegishli bo'ladi. Ya'ni kvant fizikasi talimotiga binoan o'ninchi zarrani R_1 radiusi sharda topish ehtimolligi 0,(33) ga, R_2 radiusi sharda topish esa 0,(66) ga teng. Shu sabab, o'ninchi zarra katta radiusli sharga tegishli va to'g'ri javob $q'_1 = 3e$ va $q'_2 = 7e$ deb xulosa qilishimiz va A) 3e; 7e javobni belgilashimiz mumkin.

Masala yechilishi: Noan'anaviy "qo'shimcha zaryad qo'shish" usuli. Masala shartiga ko'ra har bir sharda 5e zaryad mujassamlashgan. Sharlarda zaryadlarning hajmiy zichliklari

$$\rho_1 = \frac{5e}{(4\pi/3)R_1^3} = \frac{5e}{(4\pi/3)R^3} \text{ va } \rho_2 = \frac{5e}{(4\pi/3)R_2^3} = \frac{5e}{(4\pi/3)(2R)^3} \quad (3)$$

bo'lib, ularning nisbati $\rho_1 / \rho_2 = 8$ ga teng. Sharlar o'zaro tekkizilganda zaryadlarning taqsimlanishi ρ_1 / ρ_2 nisbatga bog'liq. Shuni ta'kidlash joizki, ρ_1 / ρ_2 nisbatlari ayni bo'lgan, ammo miqdor jihatdan turlicha zaryadlarga va radiuslarga ega sharlarda zaryadlar taqsimlanishi ham ayni bo'ladi. Shu sabab, biz har bir sharga qo'shimcha elementar zaryad e ni qo'shishimiz mumkin. Bu bilan biz ρ_1 / ρ_2 nisbatni o'zgartirmaymiz. Natijada, sharlarning elektr zaryadlari $q_1 = q_2 = 6e$ ga teng bo'lib qoladi. U holda (2) formulada quyidagi munosabatlar o'rinli bo'ladi:

$$\frac{R}{R + 2R}(6e + 6e) = \frac{12}{3}e = 4e \text{ va } \frac{2R}{R + 2R}(6e + 6e) = \frac{24}{3}e = 8e. \quad (4)$$

Ya'ni biz (4e,8e) juftlikni qo'lga kiritdik. Oxirgi javob, har bir sharga qo'shimcha "e" zaryadi berilgan tarzda zaryadlar taqsimlanishini tavsiflaydi. Sharlarda dastlab (5e,5e) zaryadlar mavjud bo'lgan holda keyinchalik zaryadlarning sharlarda o'zaro taqsimlanishini aniqlash uchun (4e,8e) juftlik javobdan oldin qo'shilgan "e" larni ayirib tashlashimiz lozim. Natijada (3e,7e) ya'ni A) 3e; 7e javobni qo'lga kiritamiz.

Yuqorida biz sharlarda elektr zaryadlarining taqsimlanishiga oid xususiy holni qarab chiqdik. Endi xuddi, o'sha masalani umumiy nuqtai nazardan qarab chiqamiz va umumiy holda yechimini topamiz. Umumiy holda, sharlarning radiuslari va ulardagi zaryadlar miqdori ixtiyoriy bo'lishi mumkin: $q_1 = n_1e$, $q_2 = n_2e$, $R_2 / R_1 = m$ (n_1 , n_2 va m - natural sonlar). Sharlar o'zaro tutashtirilgandan keyin zaryadlar (1) formulaga muvofiq quyidagicha taqsimlanadi:

$$q'_1 = \frac{1}{1+m}(n_1 + n_2)e \text{ va } q'_2 = \frac{m}{1+m}(n_1 + n_2)e. \quad (5)$$

(5) formuladan sharlarda zaryadlar taqsimlangandan so'ng, sharlar elektr zaryadi miqdor jihatdan elementar elektr zaryadiga karrali chiqishi uchun sharlarning to'liq elektr zaryadi sharlar radiuslari bilan o'zaro mutanosib bo'lishi kerakligi kelib chiqadi. Ya'ni

$$(n_1 + n_2) \square 1+m \text{ yoki } (n_1 + n_2) = (1+m)p \quad (p \in N). \quad (6)$$

Agar $m = 2k+1$ bo'lsa, sharlarning to'liq zaryadi $(n_1 + n_2)e = 2p(k+1)e$ bo'lishi, va aksincha $m = 2k$ bo'lsa, sharlarning to'liq zaryadi $(n_1 + n_2)e = p(2k+1)e$ bo'lishi lozim. **20-masala**

$n_1 + n_2 = 10$ va $m = 2$ xususiy holga mos keladi. Ta'biyki, bu holda 10 va 3 sonlari orasida proportsionallik mavjud emas. Shu sabab, masala yechimi elementar zaryad ulushlarida ifodalanib qoladi.

Yuqoridagi mulohazalardan yordamida biz elektr zaryadlarining sharlar orasida taqsimlanishi masalasi qo'yilishida sharlardagi zarralarning umumiy soni va sharlar radiuslari orasida o'zaro mutanosiblik kabi jihat e'tiborga olishini lozimligini ko'rsatib berdik. Faqat shu shartlar mavjud bo'lganidagina 20-masala yechimi butun sonlarda ifodalanadi.

III. Xulosa. Fizika masalalarini yechish ko'nikmasini

shakllantrish va uni rivojlantirish, mavjud an'anaviy usullarda foydalana bilishni o'quvchilarga o'rgatish fizikani o'qitish jarayonining mazmun-mohiyati hisoblanadi. Noan'anaviy usullardan kerakli o'rinlarda foydalanish ham muhim bo'lib, ba'zida faqat yagona qo'llab bo'ladigan usul bo'ladi. Shu sabab, fizika fani amaliy mashg'ulotlarida ikkala usulni ham bir-birga uyg'un holda qo'llash maqsadga muvofiqdir. Yuqorida biz alohida bir masala xususida to'xtalib, uning yechimini an'anaviy va

noan'anaviy usullarda bayon qildik. Elektr zaryadlarining sharlar orasida o'zaro taqsimlanishi masalasini noan'anaviy "qo'shimcha zaryad qo'shish" usuli vositasida yechish mumkinligini ko'rsatib berdik. Shu bilan birga, elektr zaryadlarining sharlar orasida o'zaro taqsimlanish masalasini talaffuz etishda sharlardagi zarralarning umumiy soni, sharlar chiziqli o'lchamlari nisbati kabi miqdorlar orasida o'zaro mutanosiblik bo'lishi lozimligini urg'ulaymiz.

Adabiyotlar

1. O'ZR DTM "Axborotnoma" ilmiy-uslubiy jurnali. 2018-yil 2/2 (maxsus son) Fizika 1-variant, 20-masala. 24-b.
2. Usmonov M. Fizika. Oliy o'quv yurtlariga kiruvchilar uchun qo'llanma, 2-nashri. -Toshkent: „Navro'z“, 2017, 240-241-b.
3. Musaxanov M.M., Rahmatov A.S. Nazariy fizika kursi. III jild, Kvant mexanikasi. -Toshkent: „Tafakkur Bo'stoni“, 2011, 352-b

РЕЗЮМЕ

Maqolada elektr zaryadlarining sharlar orasida taqsimlanishi masalasi qarang. Masalaning yechimi an'anaviy va noan'anaviy usullar yordamida keltirilgan. Elektr zaryadlarining sharlar orasida taqsimlanishi masalasi qo'yilishida sharlardagi zarralarning umumiy soni va sharlar radiuslari nisbati orasida o'zaro mutanosiblik e'tiborga olishini lozimligi ta'kidlangan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы распределения электрических зарядов между шарами. Решение задачи проводится по традиционной и нетрадиционной методике. Подчеркивается необходимость принятия во внимание, при постановке задачи о распределении электрических зарядов между шарами, соответствия общего числа частиц в шарах и отношения линейных размеров шаров.

SUMMARY

In the article the issues on distribution of electric charges between solid spheres are considered. The problem is solved by standard and nonstandard methods. It is stated that in formulation of the problem on distribution of electrical charges between solid spheres a correspondence between a total number of particles in solid spheres and ratio of linear sizes of solid spheres should be taken into account.

Biologiya. Zoologiya

«ХОРЕЗМ БАЛЫҚ ӨНИМЛЕРИ» АКЦИОНЕРЛИК ЖӘМИЙЕТИ 1-2-БӨЛИМ ХӘҮИЗЕЛЕРИ БАЛЫҚЛАРЫНЫҢ ЦЕСТОЗА - ДАКТИЛОГИРОЗ КЕСЕЛЛИГИ

Г.Б.Алламуратова – биология илимлериниң кандидаты, доцент

П.Якупова – магистрант

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: паразит, цестодоз, инвазия, атрофия, кушлар, ботрия, стробила, биогельминт, тухум, қисқичбақа, личинка, плероцеркоид.

Ключевые слова: паразит, цестодоз, инвазия, атрофия, птицы, ботрия, стробила, биогельминт, яйцо, раковый, личинка, плероцеркоид.

Key words: parasite, cestodose, infestation, atrophy, birds, bothrium, strobile, biohelminthosis, ovum, crab, larva, plerocercoid.

Бул балықлардың өткір ағымда кешіуші инвазиялы кеселлиги болып, оны *Dactylogyrus* әуладына тийисли болған моногенетикалық сорығышлылар (трематодолар) тәрәпинен қозғатылады. Хәзирги ўақытта душшы суў балықларында 150 ден артық моногеней түрлери паразитлик қылады. Соннан ең патогенлиси *Dactylogyrus vastator*, *D.extensus* хәм *D.anchoratus* түрлери есапланады. Бул түрдің әәкиллери көбирек хәуизлерде өсирилетуғын балықларда ушырасып, оларда кеселликтің көбейип кетиуін хәм ғалабалық тәризде набыт болыуына себепши болады. Көбирек карп түрдеги хәм өсимлик пенен азықланыушы балықлар, әсиресе олардың жаслары кеселликке шалынады. Басқа түрдеги моногенейлер, тийкарынан, тәбийий суў хәуизлериндеги балықларда ушырасып, олар арасына дактилогироз кеселлигиниң көбейип кетиуін келтирип шығармайды.

Карп түриндеги балықлардың дактилогирозы - бул *Dactylogyrus* семьясына тән болған *Dactylogyrus vastator*, *D.extensus* хәм *D.anchoratus* трематодаларының паразитлик етиуи ақыбетинде пайда болады. Бул қозғатыушылары карп, сазан хәм олардың гибридлериниң сағақ бөлимлеринде паразитлик қылады. Кеселлик сағақ бөлиминиң жарақатланыуы, жемирилиуи, сағақ аппараты функциясының, сағақта қан айланыуының бузылыуы хәм дем алыуының истен шығыуы менен бақланады.

Дактилогироздан көбирек малькилер (личинкалары) набыт болады, соның менен бирге, айырым бир жастағы балықларда кеселленеди [1].

Қозғатыушысы. Дактилогирустардың денеси жалпақ болып, узынлығы 0,75-1 мм, ени 0,15-0,38 мм ге тең болып қаралтым көк түсте. Денениң бас тәрәпинде 4

бас бөлимшелери бар болып, онда силекей зат ажыратыушы бездің шығарыушы жолы ашылады [2]. Бул зат жәрдемінде паразит хожайынның орган хәм тоқымаларына жабысып қалады. Бөлимшелер арасы менен ауыз тесиги арасында пигментленген 4 көзшеси жайласқан. Ауқат сиңириу системасы ауыз тесиги, тамақ, қысқа қызыл өңеш, оннан еки ишек орынларының қандай да бир денесиниң кейинги бөлимінде бирлеседи. Денениң қаптал бетинде бир мәйеклик хәм сары ууыз денеси бар. Вагинал жолы хитиннен пайда болған най тәризли формада болады. Еркеклик жыныс системасы денениң алдыңғы бөлимінде жайласқан копулятив найша хәм таяныш бөлимлерден ибарат. Денениң ақырғы бөлимінде үлкен илмекшелери менен еки үлкен орайлық фиксатор диски хәм 14 дана қаптал илмекшелери бар. Дактилогирус түрлериниң бир-биринен айырмасы, олардың беккемлеуши илмекшелери, бириктириуши пластинкаларының формасы хәмде көлеми болып есапланады. Дактилогирустар мәйек қойыу жолы менен көбейеди.

Раўажланыуы. Жыныслы ер жеткен дактилогирустар балықлардың сағағында бир сутка даўамында 50 ден 100 шекем мәйек қояды. Мәйеклери овал тәризли формада қалта денешеси менен сағаққа, денеге жабысып турыуы мүмкин ямаса суўға түседі. Бәхәр-жаз айларында суўдың температурасына байланыссы 3-7 күннен кейин мәйекликтен узыншақ - овал тәризли формадағы личинка шығады. Личинканың денеси түкшелер менен қапланып, олар жәрдемінде суўда жүзип жүреді хәм балықлардың денесине, сағағына кирип жабысып алады. Кейин түкшелериниң таслап 7-8 күннен соң жыныслы ер жетеді хәм және мәйек қоя баслайды. Суў температурасының төменлеуи менен

мәйек қойыу процесі әстелеседи ямаса улыўма тоқтайды, мәйектин раўажланыўы болса 35-45 күнге созылады.

Эпизоотологиялық мағлыўматлар. Кеселлик карп түрдеги балықларды көбейттириўши хожалықларда, әсиресе кубла аймақларда кең тарқалған. Қозғатыўшысы барлық жастағы карп, сазан, олардың гибридлери хәм карась түріндеги балықларда паразитлик қылады. Жас балықлар жүдә аўыр кеселленеди. Үлкен жастағы балықлар кеселликке оншелли бейим емес, олар паразит тасыўшы болып хызмет қылады. Кеселлик көбирек жазда июнь-июль айларында бақланады. Личинкалар 8-10 күнлигинен баслап зыянланады. Инвазияның экстенсив хәм интенсивлиги әсте-ақырынлық пенен артып барады хәм жаз айларының орталарына келип 85-100% ке жетеди. Бунда 60-70% малькилерниң (личинка) набыт болыўы бақланады. Гүз айларына келип инвазияның экстенсив хәм интенсивлиги төменлейди, балықлардың өлими тоқтайды. Инвазияның дереги болып - үлкен жастағы балықлар хәм паразит тасыўшы карась балықлары. Олар, үлкен жастағы балықлар менен бирге жас балықлардың сақланып атырған ҳәйизлеринде бир қанша қәуипли есапланады. Кеселлик бир суў ҳәйизинен екіншисине қозғатыўшы менен зыянланған балықлар арқалы өтиўи мүмкин. Төменде жайласқан суў ҳәйизлерине дактилогирус мәйеклери хәм личинкалары суў ағымы менен келиўи мүмкин. Мәйеклери қыста қыслап, келеси жылы бәхәрде оннан личинка шығып балықларды зыянлаў қәбилиетине ийе [3].

Әдебиятлар

1. Османов С.О. Паразиты рыб Узбекистана. –Ташкент: «ФАН» УзССР, 1971. -С. 1-532.
2. Быховская-Павловская И.Е. Паразиты рыб. // Руководство по изучению. 1985. -С.120.
3. Алламуратов Б.А. Паразитические простейшие и протозойные болезни рыб некоторых прудовых хозяйств Узбекистана и юга Казахстана. - Нукус: «Каракалпакстан», 1986. -С. 98.
4. Мирабдуллаев И.М., Мирзаев У.Т., Хегай В.Н. Определитель рыб Узбекистана. -Ташкент: «Chinor ENK», 2001.

Мақалода «Хоразм балиқ маҳсулотлари» акционерлик жамияти 1-2-бўлим хавзалари балиқларининг цестоза - Дактилогироз паразити билан касалланиши ҳақида маълумотлар келтирилган.

В статье приводятся данные о заболевании рыб 1-2-ого отдела прудов акционерного общества «Хорезмские рыбные продукты» цестозой - Дактилогирозом.

The article presents data on the fish disease, of the 1-2d department of the ponds of the Khorezm fish products joint-stock company, with cestosis-Dactylogyrosis.

УДК: 636.933.086

ТҮРЛИ ПАРАТИПИК ОМИЛЛАР ТАЪСИРИДА ҚОРАҚҮЛ ҚҮЙЛАРИ КАТТА ҚОРНИДАГИ ҲАЗМ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ ЎЗГАРУВЧАНЛИГИ

Б.М.Базаров – биология фанлари номзоди, доцент

З.Т.Ражамурадов – биология фанлари доктори, профессор

Самарқанд давлат университети

Таянч сўзлар: қорақўл қўйлари, паратипик омиллар, яйловлар ҳолати, озикланиш,техноген омиллар, протейн, клетчатка, пропион кислотаси.

Ключевые слова: каракульские овцы, паратипические факторы, состояние пастбища, кормление, техногенные факторы, протеин, клетчатка, пропионовая кислота.

Key words: karakul sheep, paratypic factors, pasture condition, feeding, technogenic factors, protein, klepka, propionic acid.

Маълумки, қўйлар бош сонини кўпайтиришнинг муҳим омили, сурувдаги совлиқлар салмоғини 65-70 фоизга етказишдир, ваҳоланки, бугунги кунда “Ўзбек қорақўли уюшмаси” тасарруфидаги қорақўлчилик хўжалиқларида бу кўрсаткич 50,1 фоизни ташкил қилади. Совлиқлар салмоғини белгиланган меъёрлар даражасига етказиш, режада белгилангандан кўра 15-20 % кўп маҳсулот олиш имкониятини беради. Бу муаммони ечишнинг асосий томони шундан иборатки, унда урчитилаётган ҳайвонлар тўла қийматли озиклантиришни талаб этади, чунки қўйлар тўла қийматли рацион асосида озиклантирилганда ўзининг ирсий потенциални тўлиқ намоён қилади [1:42-43].

Кейинги йилларда қорақўлчилик хўжалиқларида яйловлар айланмаси (ротация)нинг бузилиши, дегредацияланиш натижасида яйловларда биохилма-хилликнинг камайиши, техноген омиллар таъсирида айрим озукабон ўсимлик турларининг йўқолиши натижасида яйловлар ҳосилдорлигининг кескин камайиши, яйловлар сигимининг меъёрдан ошиши,

Кеселикке қарсы гүресий хәм алдын алыў илажлары. Хорезм балық хожалығы системасы *Dactylogyrus lamellatus* пенен пенен көбирек зыянланған карп балығы личинкаларының сағағының эпителиялары бұзылған болып, сағақлары аламыш-аламыш болып, бозарған ақ ренде.

Кесел карп личинкалары (мальки) емленеди. Буның ушын ванна усылы қолланылады. 0,2% ли аммиак еритпесинде (2 мл нашатир спирти 1 литр суўға) 0,5-1 мин даўаында (суўдың температурасына байланыслы) сақланады. Ас дузының 5% ли еритпесин қолланыў мүмкин. Экспозиция - 5 минут. Малькилерди емлеўде хлорофос еритпелери усыныс етилген (диптерекс, не-гунон). Дозасы 0,6-1,0 г/м³ суўда, бунда суўдың алма-сылығы 48 саат даўаында тоқтатылады.

Төменги суў ҳаўизлерине инвазияның кирип келиўиниң алдын алыў мақсетинде сарқырама алдында балық ушлаўшы үскенелер, кум-таслы фильтрлер орна-тылады. Ҳаўизлерде карп личинкаларының интенсив өсиўи ушын жағдайлар жаратылады, жас балықларды өсириўши ҳаўизлер жақсылап дезинфекцияланады, кептириледи, ҳаўиз асты жақсылап шүдигарланады, кейин балық личинкаларын өткериўден 10-12 күн ал-дын суў менен толтырылады. Усы ўақытта қыслаўдан шыққан дактилогирус мәйеклери личинкалар өледі. Жас малькилерди үлкен жастағы балық хәм карась түрдеги балықлар менен биргеликте сақламаў, ба-лықларды тасыўда санитарлық қадағалаўды орнатыў мақсетке муўапық есапланады.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

қорақўл қўйларини яйловда сақлаш ва озиклантиришда қатор муаммоларни келтириб чиқармоқда [2:28].

Яйловда юз берган бундай критик ҳолатда қорақўл қўйларининг бош сонини кўпайтириш ва қорақўлчилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришни кўпайтиришда қўйлар организмнинг физиологик, биокимёвий ва иммунологик хусусиятларини ҳисобга олиш муҳим аҳамият касб этади.

1-жадвал

Тоғ олди яйловлари маҳсулдорлиги, озук қуруқ моддасининг кимёвий таркиби ва тўйимлилиги

	Кўрсаткичлар	Йил фасллари			
		Баҳор	Ёз	Куз	Қиш
1	1 га яйловнинг ҳосилдорлиги, ц/га	1,64± 0,28	2,64± 0,36	2,35± 0,36	0,78± 0,45
2	Бир кеча-кундузда истеъмол қилинган озук микдори				
а	озук массаси, кг	4,19	5,63	3,13	1,32
б	қуруқ модда, кг	1,84	2,35	1,30	0,81
в	алмашинувчи энергия, Дж	12,81	13,68	7,62	5,12
3	Меъёр бўйича талаб қилинадиган озук микдори				

а	озука бирлиги	1,40	1,40	1,30	1,52
4	Истеъмол қилинган озука таркибидаги тўйимли моддалар				
а	озука бирлиги	1,12	1,68	0,73	0,41
б	хом протеин, г	181,4	231,5	101,3	68,8
в	ҳазмланувчи протеин, г	101,6	127,3	55,7	37,04
г	ёғ, г	39,7	67,6	47,4	11,9
д	клетчатка, г	588,8	799,6	468,0	307,8
е	АЭМ, г	972,1	1192,4	614,7	341,5
ж	кул	57,98	58,89	68,53	79,98

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, йил фаслларида боғлиқ ҳолда қўйларнинг физиологик ҳолатлари ҳам ўзгариб орта боради. Баҳор пайтида қўйлар бўғозлигининг охириги ёки лактациянинг дастлабки даврларини бошидан кечираётган бўлади. Бу даврда бир бош она совлиқ 1,40 озука бирлиги ва ҳар бирлиги ўртача 107-120 г ҳазмланувчи оксил сақлаши ва қўйлар томонидан истеъмол қилиниши талаб этилади.

Олинган маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики, қўйлар табиий яйловлардан истеъмол қилган озукалар ҳисобига ўзлари организмнинг тўйимли моддаларга, жумладан озука бирлиги ва ҳазмланувчи оксилга бўлган талабини баҳорда 80% ва 65%га қондира олган. Куз ва қиш ойларида эса бу кўрсаткичлар кескин ўзгарганилиги ва қўйлар йил давомида далада ҳайдаб боқилган пайтда йилнинг уч фаслида деярли ярим оч ҳолда бўлиши аниқланди [6:92-94].

Бундай ҳолатларда қўйларнинг катта қорнида кечаётган ҳазм жараёнлари қандай кечишини ўрганиш эса бизнинг назаримизда мавжуд муаммони ҳал қилишда етарлича аҳамият касб этади.

2-жадвал

Ййловда озиклантирилган қўйлар катта қорнидаги ҳазм жараёнининг кечиши

Кўрсаткичлар	Йил фасллари			
	Баҳор	Ёз	Куз	Қиш
Умумий азот, мг,%	100,3± 1,6	166,7± 4,9	116,7± 1,8	96,7± 1,7
Оқсилли азот,мг%	73,7± 2,8	134,9± 3,3	86,9± 1,2	66,4± 1,2
Оқсилсиз азот, мг%	26,6± 3,7	31,2± 1,3	29,1± 0,7	28,9± 0,5
Аммиак, мг%	14,1± 1,8	15,1± 0,4	12,96± 0,7	10,7± 1,1
Учувчи ёғ кислота-талари, г/экв/л	7,35± 0,3	12,5± 0,1	7,95± 0,6	5,3± 0,9
Сирка,%	61,5	56,86	62,6	51,7
Пропион,%	24,5	26,3	20,4	28,6
Мой, %	14,0	16,8	17,0	19,7

Маълумки, қўйлар томонидан истеъмол қилинаётган яйлов озуқаларининг миқдори катта қориндаги микроорганизмларнинг фаоллик даражасига боғлиқ. Жадвалда келтирилган маълумотларга қараганда, йил фасллари бўйича солиштирганимизда, энг юқори миқдордаги озуқаларнинг истеъмол қилиниши, катта қорин суюқлигида ҳосил бўлувчи ёғ кислоталарининг миқдори ва оксилли азотнинг у ерда жамланиши ёз ва қиш баҳор ойларида тўпланиши кузатилди.

Далада ҳайдаб боқилаётган қўйлар катта қорнидаги УЁК концентрацияси йил давомида жиддий ўзгаришларга учраши кузатилди, ёз ва куз ойларида энг юқори кўрсаткичга эга бўлиши аниқланган бўлса,

Адабиётлар

1. Бобоқулов Н. А Продуктивность каракульских овец разных этологических типов. // «Вестник с-х наук Казакстана». 2002. № 5. -С. 42-43.
2. Бобоқулов Н.А. Этология каракульских овец в условиях пастбищного содержания. //«Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги». 2004. № 5. -С.28.
3. Виктор П.И. Методика и организация зоотехнических опытов. Менькин В.К. - М.: Агропромиздат, 1991. -С. 38-65.
4. Методические рекомендации по химическим и биохимическим исследованиям продуктов животноводства и кормов. ВИЖ. Дубровицы, 1981. -С.254 (под ред. проф. Ю. И. Радская).
5. Ражамуродов З. Т. Химический состав и питательная ценность горных пастбищ Северного Таджикистана, для коз. Сохибов О., Рязанова Л.И. Производство, переработка и использование кормов в овцеводстве. Сб. науч. трудов. -Ставрополь: ВНИИОК, 1988, -С. 94-99.
6. Ражамуродов З.Т., Бозоров Б.М. Яйлов чорвачилигини ривожлантириш муаммолари ва истиқболлари. «Яйловлардан оқилона фойдаланиш ва муҳофаза қилишнинг институционал масалалари» мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси материаллари. -Тошкент: 2013, 92-94-б.

кузнинг охири, қиш ва эрта баҳорда юқоридаги кўрсаткичнинг акси намоён бўлди, яъни 12,35 ва 7,95 г/экв/л ҳамда 6,56 ва 5,3 г/экв/л [3:38-40].

УЁК умумий миқдорининг камайиши билан сезиларли даражада сирка кислотасининг концентрацияси камайиб, пропион ва мой кислоталари концентрациясининг ортиши кузатилди. Бундай ҳолатнинг юзага келиши, рацион таркибидаги енгил ҳазмланувчи углеводлар миқдорининг камайиши ва аксинча қийин ҳазмланувчи турларининг ортиши ҳисобига юз беради деб ҳисоблаймиз. Етарлича озука миқдори истеъмол қилинган пайтда ошқозон олди бўлмаларида тўйимли моддаларнинг ферментация жараёнларининг интенсификацияси оксиллар алмашинуви метаболитларининг концентрациясини ортиши билан биргаликда кечади.

Умумий азотнинг энг юқори концентрацияси қўйлар ёзда далада ҳайдаб боқилган пайтда (166,7±4,9 мг%) кузатилди, айнан эрта баҳор ва қиш мавсумларида бу кўрсаткичлар мос ҳолда 54,5 ва 58,0 мг% га кам бўлиши кузатилди. Озиклантириш нисбатан мўътадил бўлган пайтларда катта қорин суюқлигидаги оксилли ва оксилсиз азотларнинг миқдори ва уларнинг ўзаро нисбати микробиологик жараёнларнинг фаоллиги билан характерланадиган протеиннинг парчаланиш ва синтезланиш жараёнлари даражаси билан амалга юзага келади. Бу ҳолатнинг юзага келиши катта қориндаги микроорганизмлар фаоллигига ҳамда инфузория ва бактерияларнинг нисбатига боғлиқлиги маълум [5:94-99].

Катта қорин суюқлигидаги оксилли азотнинг миқдори анча кенг қўламда ўзгаришга учради. Агарда эрта баҳорги яйловда озиклантирилган қўйлар катта қорни суюқлигида оксилли азот концентрацияси 73,7 мг % ташкил қилган бўлса, ёзги яйловда 134,7 мг% ва қишги мавсумда 66,4 мг% ташкил этди. Ёзги яйловда озиклантирилган қўйлар катта қорин суюқлигида оксилли азотнинг юқори даражада бўлиши тоғ олди яйловларининг ўсимликлари катта миқдорда енгил ҳазм бўлувчи углеводлар ва протеинни сақлаши билан тушинтирилиши мумкин [4:254-255].

Эрта баҳор ва қиш мавсумида катта қорин суюқлигида умумий азотнинг ва оксилли азотнинг кам миқдорда сақланиши, айнан ўша даврда яйлов озуқалари кам тўйимлилиги билан ажралиб туради, чунки дастлаб ўтган йилги ўсимликлар қолдиқларида ва ўсимликлар пояси ҳамда йирик шохлардан иборат эканлиги эътироф этиш мақсадга мувофиқдир [3:38-40].

Юқорида келтирилганлардан, шуни эътироф этишимиз мумкинки йил давомида далада ҳайдаб боқилган қўйлар яйлов озуқалари ҳисобига организмнинг тўйимли моддаларга бўлган талабини етарлича қондира олмайди, натижада овқат ҳазм тизимида кечаётган ҳазм жараёнларининг жиддий даражадаги ўзгаришига олиб келади.

Хулоса. Йил давомида ҳайдаб боқилаётган қўйлар учун озиклантириш рационини тузишда даставвал яйлов маҳсулдорлигини аниқлаш ва шу асосда қўшимча озуқалар билан озиклантиришни ташкил этиш зарур. Чунки истеъмол қилинадиган озиқаларнинг ферментацияланиши катта қориндаги микроорганизмларнинг фаоллиги билан чамбарчас боғлиқ.

РЕЗЮМЕ

Мақолада йил фасллари давомида далада ҳайдаб боқиландиган қорақўл қўйлари катта қорнидаги ҳазмланиш жараёнидаги микробиологик ва биокимёвий ўзгаришлар динамикаси ёритиб берилган. Шунингдек, мақолада даставвал яйлов маҳсулдорлигини аниқлаш ва шу асосда қўшимча озукалар билан озиклантиришни ташкил этиш зарурлиги келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье описана динамика микробиологических и биохимических изменений в пищеварительном тракте у каракульских овец в разные сезоны года. В статье также подчёркивается необходимость сначала определить продуктивность пастбищ и, затем, обеспечить дополнительную питательную поддержку.

SUMMARY

The article describes the dynamics of microbiological and biochemical changes in the digestive tract of Karakul sheep in different seasons of the year. The author of the article also emphasizes the necessity first to determine pasture productivity and, then to provide additional nutritional support.

УСТЮРТ ПЛАТОСИДА ҚИШЛОВЧИ ФЕНОЛОГИК СПЕКТРДАГИ
ТЎҒРИҚАНОТЛИЛАРНИНГ ЭКОЛОГИЯСИ

Д.О.Базарбаева – катта ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

М.Ж.Медетов – биология фанлари доктори

ЎзР ФА Зоология институтини

Таянч сўзлар: иқлим, чинг қисми, тўғриқанотлилар, фенологик, энтомофауна, турлар, гуруҳ, личинка, имаго, қишловчи, фасллар

Ключевые слова: климат, часть чинга, прямокрылые, фенологический, энтофауна, вид, класс, личинка, имаго, зимующий, сезон

Key words: climate, part of ching, orthoptera, phenological, entofauna, species, class, larva, mature insect, wintering, season.

Устюрт платоси кескин континентал иқлим хусусиятига эга бўлиб, қиш куруқ, совуқ, қор қоплами юпқа, чинг қисмидан ташқари, ёзи эса иссиқ, куруқ бўлиб, узок давом этади. Қишда Устюрт округи Қуйи Амударё сингари шимоли-шарқий шамоллар таъсирида бўлиб, ҳарорат пасайиб кетади. Май ойидан бошлаб шимоли-шарқий шамоллар кучсизланиб, шимолдан ва шимоли-ғарбдан шамол эса бошлайди ҳамда нам олиб келади. Сентябрь ойидан бошлаб яна шимоли-шарқий шамоллар эса бошлайди ва ҳароратнинг аста-секин пасайишига сабабчи бўлади [1]. Иқлимнинг бундай кескинлиги ҳудуд энтомофаунасининг тарқалиши ва ривожланиши учун ўзига хослиги билан ажралиб туради [3].

Устюрт платоси тўғриқанотлиларининг фенологик ривожланишини ўрганиш, уларнинг яшаш жойлари орасида экологик мослашиши, шунингдек, зарарли турларининг кўпайишини башорат қилиш ва қарши курашишни ўз вақтида ташкил этиш йилларини ишлаб чиқишда катта аҳамиятга эга ҳисобланади [3,4,6].

Устюрт тўғриқанотлиларининг фенологик хусусиятларини тадқиқ қилиш ишлари 2017-2019 йиллар давомида олиб борилди. Уларнинг фаунасини аниқлаш учун материаллар йиғиш ишлари стационар майдонларда ва белгиланган маршрутлар (йўналиш) бўйича олиб борилди. Биоматериаллар Устюртнинг Қўнғирот-Бейнеў автомагистрални, Устюрт ҳудудидаги тадқиқот биостанциялари ҳудудлардан, чинг қисмларида ва Сари-қамиш қўллари яқинидаги табиий ландшафтлардан тўғриқанотли ҳашаротлардан намуналар йиғилди. Йиғилган ҳашарот намуналари матрацларга жойланиб уларга иш олиб борилган жой номи, муддати, ландшафт тўғрисида қисқача маълумот қайд қилиб борилди. Ҳашаротларнинг таксономик

ҳолатини аниқлашда чигирткалар учун “Саранчовые Казахстана, Средней Азии и сопредельных территории» [2], темирчак ва чирилдоқлар учун эса “Законмерности распространения прямокрылых насекомых Северной Азии” [5] аниқлагичларидан фойдаланилди.

Платонинг турлича табиий ҳудудлари хилма-хил чигиртка турларининг йиллик ривожланишида фенологик жиҳатларидан келиб чиқиб бу турлар фенологик спектрлари бўйича қўйидагича тўртта гуруҳларга ажралади.

Бу фенологик гуруҳлардан - имаго ва личинка ҳолида қишловчи турлар гуруҳи. Гуруҳ турларидан бир нечтаси ўрганилаётган ҳудудда йилга учтагача насл бериши кузатилди. Мазкур гуруҳ ҳашаротларнинг кўпчилиги йиллар давомида юз берган фаслларнинг кескин ўзгариши эволюцион ривожланиш натижасида мослашган ёки трофик ва субтрофик ўлкалардан кириб келган турлар ҳисобланади. Бу гуруҳга тўғриқанотлилар (Orthoptera) туркуми, узун мўйловлилар (Dolichera) кенжа туркуми, чирилдоқлар Gryllidae оиласидан учта авлодга кирувчи 3 та тур *Melanogryllus desertus*, *Tartarogryllus tartarus*, *Velarifictorus bolivari*, бузоқбошилар (Gryllotalpidae) оиласидан фақат битта авлодга кирувчи 1 та тур *Grullatalpa unispina*, тетригидалар (Tetrigidae) оиласидан бир авлодга кирувчи бир кенжа тур *Tetrix tartara subacuta*, пиргоморфидалар (Pyrgomorphidae) оиласидан иккита авлодга кирувчи бир кенжа тур ва 1 та тур *Pyrgomorpha bispinosa deserti*, *Chrotogonus turanicus*, ҳақиқий чигирткалар (Acrididae) оиласидан эса тўртта авлодга тегишли 2 та тур, 2 та кенжа тур *Anacridium aegyptium*, *Ochrilidia hebetata kazaka*, *Duro-niella gracilis*, *Acrotylus insubricus insubricus* қабилар кириб жами 11 та турни ташкил қилади (1-жадвал).

1- жадвал.

Устюрт тўғриқанотли ҳашаротларининг фенологик жиҳатлари

№	Турнинг номи	Личинкалик ва имаголик даврлари учраши.	Қишловчи жойи.	Ҳаёт шакллари бўйича гуруҳланиши
1	<i>Melanogryllus desertus</i>	Йилнинг барча мавсумларида.	Бутазорлардаги ва буғдойзор, бедозор яқинидаги умурткали хайвонлар инларида.	фиссуробионт
2	<i>Tartarogryllus tartarus</i>	Йилнинг барча мавсумларида	Аралаш бутали юлғунзорда	фиссуробионт
3	<i>Velarifictorus bolivari</i>	Йилнинг барча мавсумларида	Ҳар хил катталиқдаги тошчалар тагида	фиссуробионт
4	<i>Grullatalpa unispina</i>	Йилнинг барча мавсумларида.	Устюртнинг чинг қисмидаги табиий бедозорлар ўсадиган тўпроқларда	Геобионт
5	<i>Tetrix tartara subacuta</i>	Йилнинг барча мавсумларида.	Устюртнинг чинг қисмидаги табиий бедозорлар ўсадиган тўпроқларда	герпетобионт
6	<i>Pyrgomorpha bispinosa deserti</i>	Йилнинг барча мавсумларида. Учта насл беради.	Устюртда ўсадиган кўп йиллик ўсимликлар қалин қопламларида. (доимий тур)	факультатив хортобионт

7	<i>Chrotogonus turanicus</i>	Август ойининг биринчи декадасидан июн иккинчи декадасигача.	тўпрокнинг юмшоқ чим қопламида	Герпетобионт
8	<i>Anacridium aegyptium</i>	Июль ойининг учинчи декадасидан июн ойининг биринчи декадасигача	Устюртдаги аҳоли уйлари томларида, молхоналарида, хайвонлар инларидан топилди	тамнобионт
9	<i>Ochridia hebetata kazaka</i>	Июлдан май охиригача	Юмшоқ қўмчи жойларда	Ихтисослашган фитофил
10	<i>Duroniella gracilis</i>	Йилнинг барча мавсумларида.	қолдиқлардан пайдо бўлган, тўпрокнинг юмшоқ чим қопламида	факультатив хортобионт
11	<i>Acrotylus insubricus insubricus</i>	Йилнинг барча мавсумларида.	Паст қияликларда, уйлар атрофларида ва чинк қисмда	Эремобионт

Қишлоғчи турлар совуқ кишини ҳудуднинг табиий тарзда ўсувчи, қўлайли микроклимат мавжуд бўлган, чуқур илдири бутта, чала буталар ва қўп йиллик ўсимликлар қоплами орасида қишлайди. Бундан ташқари табиий шароитда, платодаги паст қияликлар, чинкларда ва ҳар хил ҳажмдаги тошчалар тагида қишлайди. Булар учун антропоген қишлоғчи жойлари, автомагистрал йўл четларидаги ҳар хил ўз вегетация даврини тугаллаган ёки диапаузадаги ўсимликлар ҳамда чўпонлар ва бошқа аҳоли турар жойлари билан бирга молхоналар ҳисобланади (1-жадвал).

Устюрт платосида қишлоғчи фенологик гуруҳдаги *Acrotylus insubricus insubricus*, *Duroniella gracilis*, *Pyrgomorpha bispinosa deserti*, *Velarifictorus bolivari* каби турлар, бу ҳудуднинг табиий иқлим шароитларига яхши мослашган саналади. Шунинг учун ҳам бу турлар ҳудудда доимий тур сифатида қайд қилинди. Аксинча *Tartarogryllus tartarus*, *Grullatalpa unispina*, *Tetrix tartara subacuta* сингари тўғриқанотлилар эса, ҳудуд фаунасидаги улуши жуда кам ҳисобланади. Чигирткалар оиласи вакилларида *Acrotylus insubricus insubricus* кенжа тури ўрганилаётган ҳудудда йил фасллариининг барча вақтида имаго ва личинка даврида учраши, бу турнинг ҳаёт шаклига қўра эремобионт гуруҳига ҳослигини ифодалайди (1 ва 2-жадваллар).

2- жадвал.

Устюрт платосининг айрим тўғриқанотлиларининг фенологик календарини

№	Тур	Ойлар	март			апрель			Май			Июнь			Июль			август			Сентябрь			октябрь		
			1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
1	<i>Melanogryllus desertus</i>	2018	L	L	L	L	L	L	+	+	+	+	+	+	L	L	L	+	+	+	L	L	L	L	L	L
2	<i>Grullatalpa unispina</i>	2018	L	L	L	L	L	L	+	+	+	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L
3	<i>Acrotylus insubricus insubricus</i>	2019	L	L	L	L	L	L	+	+	+	L	L	L	L	L	L	+	+	+	L	L	L	L	L	L

Изоҳ: L - личинка; + - имаго (воёга етган ҳашарот) ; o – туҳум.

Хулоса қилиб айтганимизда, Устюрт платоси шароитида личинка ва имаго босқичида қишлоғчи турлар йиллар давомида юз берган фасллариининг атмосфера ҳароратининг кескин ўзгаришига эволюцион ривожланиш натижасида мослашган ёки трофик ва субтрофик ўлкалардан кириб келган турлар ҳисобланишади. Йиллик ёғин миқдорининг ортиши ва кишининг илиқ келиши, барча фенологик спектордаги ҳашаротлар зичлиги ва сонининг ортишига олиб келади ёки аксинча бўлади.

Адабиётлар

1. Баратов П., Маматкулов М., Рафиков А. Ўрта Осиё табиий географияси. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 2002. 440-б.
2. Лачининский А.В., Сергеев М.Г., Чильдебаев М.К., Черняховский М.Е., Камбулин В.Е., Локвуд Дж. А., Гаппаров Ф.А. Саранчовые Казахстана, Средней Азии и сопредельных территорий. -Ларамии, 2001. -С. 387.
3. Medetov M.J. Fauna of Straight-Winged Insects of the Plato Ustyurt (Insecta: Orthoptera) // International Journal of Science and Research.— India, 2017. №3. - С. 462-464. (№40. ResearchGate, IF -0.23)
4. Правдин Ф.Н. Экологическая география насекомых Средней Азии. Ортоптероиды. -М.: «Наука», 1978. -С. 270.
5. Сергеев М.Г. Закономерности распространения прямокрылых насекомых Северной Азии. -Новосибирск: «Наука», 1986. -С. 237.
6. Столяров М.В. Видовой состав прямокрылых (Orthoptera) Каракалпакии и некоторые особенности их экологического распределения // Зоологический журнал. -Л.: 1966. Том XLV. Вып.7. -С. 1017-1021.
7. Шамуратов Г.Ш., Копанева Л.М. Саранчовые в Каракалпакии. Нукус: «Каракалпакстан», 1984. -С. 112.

РЕЗЮМЕ

Мақолада 2017-2019 йиллар давридаги тадқиқотлар асосида Устюрт платоси шароитида личинка ва имаго босқичида қишлоғчи турлари йиллар давомида юз берган фасллариининг атмосфера ҳароратининг кескин ўзгариши, эволюцион ривожланиши натижасида мослашганлиги, трофик ва субтрофик ўлкалардан кириб келган турлари ҳисобланади. Йиллик ёғин миқдорининг ортиши ва кишининг илиқ келиши, барча фенологик спектордаги ҳашаротлар зичлиги ва сонининг ортишига олиб келади ёки аксинча бўлади.

РЕЗЮМЕ

В статье, основанной на исследованиях 2017–2019 гг., говорится, что личинки и имаго зимующие виды на плато Устюрт приспособиваются к сезонным изменениям температуры воздуха, вызванными эволюционным развитием тропических и субтропических видов. Увеличение годовых осадков и более тёплая зима приводят к увеличению числа и частоты насекомых во всём фенологическом спектре, или наоборот.

In the article, based on the 2017-2019 study, the larvae and imago wintering species in the Ustyurt Plateau are considered to have adapted to the seasonal changes in atmospheric temperatures caused by evolutionary development from tropic and subtropic mammals. Increased annual precipitation and warmer winters will result in an increase in the number and frequency of insects in the entire phenological spectrum, or vice versa.

STACHYS BYZANTINA C. KOCH КЎКАЛАМЗОРЛАШТИРИШДА ИСТИҚБОЛЛИ ИНТРОДУЦЕНТ ЎСИМЛИК

Р.А.Ешмуратов – биология фанлари номзоди

Д.С.Садыков – ассистент ўқитувчи

Д.Д.Сотимбоев – магистрант

Д.М.Саидова – талаба

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: Жанубий Оролбўйи, Орол денгизи, кўкаламзорлаштириш, интродуцент, ўсимлик, ресурс, ареал, биоэкология, физиология, жараён, стресс, экология, курғоқчилик, кўчат, стахис, флора, манзарали, доривор, шароит, тадқиқот.

Ключевые слова: Южное Приаралье, Аральское море, озеленение, интродуцент, растение, ресурс, ареал, биоэкология, физиология, процесс, стресс, экология, засуха, саженец, стахис, флора, декоративный, лекарственный, условия, исследование.

Key words: Southern Aral Sea, Aral Sea, gardening, introducer, plant, resource, habitat, bioecology, physiology, process, stress, ecology, drought, seedling, stachis, flora, decorative, medicinal, conditions, research.

Бугунги кунда Ўзбекистон халқининг миллий таъриқий йўлидаги асосий мақсади – озов ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш бўлиб, бу бошғоқ миллатимизнинг азалий орзу-умидларини, интилишларини, бунёдкорлик фаолиятининг маънавомазмунини ифодалайди.

Кейинги йилларда шаҳар ва қишлоқларнинг кенгайиши, аҳоли сонининг ошиши, Орол денгизи сувининг кайтиши, иқлимнинг глобал ўзгариши, чўлланиш ва тупроқларнинг шўрланиши жараёнларининг кучайиши ва бошқа омиллар таъсирида экологик муаммолар кескинлашмоқда. Оролбўйи ҳудудини кўкаламзорлаштириш ишларини жадаллаштириш, янги манзарали истиқболли интродуцент ўсимликларни маҳаллий шароитларимизга иқлимлаштириш, мавжуд ўсимлик ресурсларини муҳофаза қилиш ва уларни кўпайтириш жуда муҳим масалалардир.

Иқлимнинг ўзгариб туриши ўсимлик турларининг ривожланишига ўз таъсирини кўрсатиб келганлигидан, ўзгарган шароитга мослаша олган турлар кенг тарқалган бўлса, мослаша олмаган турлари эса шароитнинг салбий таъсирларидан ареаллари қисқариб, айримлари йўқолиб кетишган. Шу сабабдан, табиатда учрайдиган фойдали истиқболли ўсимлик турларини янги иқлим шароитларига кўнктириш (интродукция қилиш) ҳамда уларни кенг қўламда етиштириш ўта долзарб муаммодир.

Кескин континентал иқлим, чўлланиш, шамолларнинг кўплиги, дефляция, тупроқларнинг шўрланиши таъсирида Жанубий Оролбўйи ҳудудининг экологик шароитлари янада кескинлашмоқда.

Маълумки, ўсимликларнинг биоэкологик ва физиологик-биокимёвий хусусиятлари шаклланган ва ирсий тарзда белгиланган яшаш шароитларидан янги муҳити кескин фарқ қилади (ҳарорати, тупроқ шароитлари, ҳавонинг таркиби, ёритилганлик ва ҳ.). Янги экотизимда ўсимликлар ўзлари учун ноқулай бўлган экологик шароитларга мосланишга мажбур бўлиб, турли экстремал омилларга чидамлилиги пасаяди. Ноқулай шароитларда ўсимликларнинг ҳаётий жараёнлари ўзгаради, онтогенез давлари қисқаради, физиологик жараёнлари (сув режими, нафас олиши, фотосинтетик фаолияти) бузилади, вегетатив ва уруғ маҳсулдорлиги камаيда.

Кўкаламзорлаштиришда қўлланиладиган манзарали ўсимликлар (дарактлар, буталар ва бошқа ўсимликлар) атроф муҳитни инсонлар учун қулай қилади. Улар ҳаво ҳароратини пасайтиради ва намлигини оширади, шовқинни камайтиради, барглари сатҳида турли чанг ва зарраларни йиғади, атмосферадаги турли заҳарли бирикмаларни ютади. Шу билан бирга ўсимликлар ноқулай муҳитнинг негатив таъсирига учраб, ўзлари ҳам стресс ҳолатига тушади.

Жанубий Оролбўйининг экологик ҳолати Орол денгизининг қуриши оқибатида янада кескинлашмоқда. Шу боис Жанубий Оролбўйидаги аҳоли яшаш жойларини кўкаламзорлаштиришда тупроқ шўрланишига ва курғоқчиликка чидамли ўсимликларни танлаш ва уларнинг ноқулай омилларга чидамлилигини ошириш, стресс омиллари таъсирига чидамли интродуцентларни етиштирадиган кўчатзорлар ташкил этиш муҳим аҳамиятга эгадир.

1. Бундай ўсимликларни етиштириш аҳоли саломатлигини сақлашда ҳамда кўча ва ҳибонларга кўркемлик бағишлашда муҳим омил ҳисобланади. Шу боисдан, кейинги йилларда республикаимиз шаҳар ва қишлоқларини ободонлаштириш мақсадида юқори манзарали, чўлланиш, шўрланиш, турли зараркунанда ва касалликларга чидамлилиги билан ажралиб турадиган ўсимликларни экиш тавсия қилинмоқда. Ана шундай ўсимликлар қаторига *Lamiaceae* оиласининг *Stachys* туркумига мансуб *Stachys byzantina* C. Koch = *S.lanata* Jacq. ни киритишимиз мумкин [1:129].

S.byzantina республикаимизда интродуцент ўсимлик ҳисобланиб, уруғлари Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Ботаника институти Ботаника боғининг “Доривор ўсимликлар экспозицияси” ва тажриба даладаридан териб олинди. Ўсимликнинг асли ватани – Кавказ. Россиянинг катта ҳудудида, Закавказье, Туркия ва Эроннинг шимоли – ғарбий районларида кенг тарқалган. Ўсимлик тик кўтарилиб, кенг шохланиб ўсади, ер юзасини гиламдек қоплаб олади. Новдаси қисқа, шохланган, қалин туқлар билан қопланган, тўрт қиррали, ранги кулранг-кўкимтир тусда. Ўсимлик илдизпоялари ёрдамида яхши кўпаяди. Ташқи кўриниши жуда чиройли, барглари узун бандли оддий барг, пластинкаси бутун, чўзинчоқ тухумсимон, кўкимтир рангли, қалин туқлар билан қопланган (кўринишидан куёунинг қулоқларини эслатади) (1-расм). Гуллари майда бўлиб, ранги қизғиш-бинафша, беш бўлакли гул ўқида тўп-тўп бўлиб жойлашади, доирасимон, сохта ҳалқали тўп гуллар ҳосил қилади. Меваси 4 та ёнғоқча. Май-июнь ойларида гуллайди, мевалари июнь-июль ойларида пишиб етилади.

1-расм. *Stachys byzantina* C. Koch. умумий кўриниши.
(Тошкент ш. Ботаника боғи тажриба майдончаси.
Асл нусха. Р.Ешмуратов)

Ўзбекистон флорасида *Stachys* L. туркумининг 5 тури учрайди [2:379-381]. Холматов (1964) нинг маълумотига кўра шулардан 3 тури табобатда кенг қўлланилади [3:368].

Туркумининг доривор турлари таркибида эфир мойлари, алкалоидлар, гликозидлар, аминлар ва бошқа биологик фаол моддалар мавжуд. Стахисдан олинадиган препаратлар қон босимини туширувчи, сийдик ҳайдовчи, тинчлантирувчи, оғрикисилантирувчи, антисептик хусусиятларга эга.

Stachys L. туркумининг турлари бизнинг шароитларимизда айниқса Жанубий Оролбўйи шароитларида умуман ўрганилмаган.

Stachys турларини тадқиқ этиш жараёнида олинган натижаларга асосланиб, бу ўсимликларни шифобахш ҳамда кўкаламзорлаштириш мақсадларида экиладиган янги доривор ва манзарали ўсимликлар сифатида тавсия этиш мумкин. Бундай хулосага келишимиз учун *S.byzantina* ўсимлигини етиштириш усуллари бўйича тадқиқотлар олиб борилди.

S.byzantina уруғидан ва туپларини ажратиш йўли билан поя қаламчалари ёрдамида кўпайтирилади. Уруғларни баҳорда қутчаларга ёки махсус майдончаларга экилади. Доимий жойларга эса келгуси баҳорда ҳар бир ўсимлик оралигини 20-25 см дан қилиб ўтказиш тавсия этилади. Етуқ туфларни баҳорда, ёзнинг охирида ёки кузда қисмларга ажратиб ўтказилади. Стахис пояларининг қирқилган қуйи қисмлари илдиз шакллантириш хусусиятига эга, бунинг учун фақат қаламчаларнинг қуриб қолмаслиги ва остидан чириб кетмаслигини назорат қилиб туриш зарур бўлади.

Тажрибалар дала шароитида турли муддатларда турлича экиш схемаси ва чуқурликларда ўтказилди. Бунда тажриба майдонлари экишдан олдин 25-30 см чуқурликда шудгорланди. Уруғларни экишнинг оптимал муддатини аниқлаш учун турли муддатларда: куз, киш ва баҳор мавсумларида 0,2 смдан 2 смгача чуқурликларда ҳар бир ўсимлик тури уч такрорликда экилди. Илмий тадқиқотларимиз натижалари асосида баҳор мавсумида апрель ойида уруғларни 0,3-0,5 см чуқурликларда экилганда яхши натижага эришиш мумкинлиги аниқланди.

Адабиётлар

1. Ешмуратов Р.А. Турли интродукция шароитларида *Stachys* L. туркуми айрим турларининг биоэкологик хусусиятлари. Биология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. -Тошкен: 2012.
2. Флора Ўзбекистана. В 6-и т. -Ташкент: АН ЎзССР, 1961. Т.3. Х.Х.Холматов, А.И.Қосимов Доривор ўсимликлар (Маълумотнома). – Тошкент: Ибн Сино, 1994.

Мақолада Жанубий Оролбўйи шаҳар ва қишлоқларини кўкаламзорлаштириш ишларини жадаллаштириш, бунда янги манзарали истикболли интродуцент ўсимлик бўлган *Lamiaceae* оиласининг *Stachys* туркумига мансуб *Stachys byzantina* C. Koch ни қўллаш тавсия этилган. Шунингдек, ўсимликни етиштириш усуллари ва биоэкологик хусусиятлари баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье представлено, как ускорить работу по озеленению городов и сел Южного Приаралья, при этом рекомендуется применение нового декоративного перспективного интродуцентного вида *Stachys byzantina* C. Koch который относится к семейству *Lamiaceae* рода *Stachys*. Также описывается методы изучения биологические свойства растения.

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

The article describes how to speed up the landscaping of cities and villages in the South Aral Sea region, while it is recommended to use a new decorative perspective promising introducing species *Stachys byzantina* C. Koch that belongs to the *Lamiaceae* family of the genus *Stachys*. Methods of study and biological properties of the plant are also described.

УДК 581.581.6.582.736+631.53

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХУДУДЛАРИДА СИЛЛИК ҚИЗИЛМИЯ (GLYCYPHINIZAGLABRAL.) ЎСИМЛИГИНИ УРУҒДАН ЭКИБ КЎПАЙТИРИШ ТЕХНОЛОГИЯСИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

М.Ю.Ибрагимов – қишлоқ-хўжалик фанлари доктори, профессор

М.Сабинова – мустақил изланувчи

Н.Хожаниязов, М.Алланов, А.Артыкова - талабалар

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: уруғ, дуккак мева, илдиз-поя қаламчиси, лабораторияда унвучанлик, дала унвучанлиги, ривожланиш.

Ключевые слова: семена, бобы, черенки корневища, лабораторная всхожесть, полевая всхожесть, развитие.

Key words: seeds, beans, rootstock cuttings, laboratory germination, field germination, development.

Сўнгги йиллари мамлакатимизда қизилмия ўсимлигини етиштиришга катта эътибор берилмоқда. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг №ПФ-2970-сонли “Ўзбекистон Республикасида қизилмия ўсимлигини етиштириш ҳамда саноат усулида қайта ишлашни

S.byzantina кўкаламзорлаштиришда қўшимча илдиз чиқарган новдалари ёрдамида, туфларни ажратиш (черенкования) йўли орқали кўпайтирилади. Бунинг учун экишдан олдин 8-10 см узунликдаги ва 3 мм дан кам бўлмаган диаметрда эга бўлган *S.byzantina* новдаларидан қаламчалар тайёрланади.

Ўсимликларнинг кўчатлари эрта баҳорда (март-апрель ойларида) 7-8 см чуқурликда тайёрланган, яхши намлиланган жўяқларга бир-биридан 20-25 см масофада қилиб, ҳар бир уяга 2 тадан ўсимлик жойлаштирилади. Кўчатлар экилгандан сўнг суғориш эгatlари олинади ва етарлича миқдорда суғорилади ҳамда 4-5 кун ўтгач кўкармай қолган жойларга қайта экиш лозим бўлади.

Stachys турлари айниқса очик офтобли жойларда, бир оз ўсимлик чириндилари ёки тўлиқ чириган гўнгли, юмшоқ тупроқларда яхши ривожланади. Қуёш нурининг кўплигидан ва унумдорлиги паст тупроқ шароитларида *S.byzantin*нинг барглари кичик ва бироз қумшранг бўлиб қолиши кузатилади.

Баҳорда ўсимликларни парвариш қилишда дастлаб туфларни тозалаш, ерга кам миқдорда ўғит солиш, етарли меъёردа суғориш ишлари амалга оширилади. Кўпинча *S.byzantina* кўкаламзорлаштириш мақсадларида ишлатилганида унинг манзаралилигини узоқ вақт сақлаб қолиш мақсадида гўнчалаш даврида гул поялари қирқиб ташланади.

Stachys турлари кўп йиллар мобайнида битта жойда қолдирилиши мумкин, лекин *S.byzantin*нинг вақт ўтиши билан марказий пояси яланғочланиб қолади, бунинг олдини олиш учун туфларни ёшартириш мақсадида эса эрта баҳорда ўсимликнинг эски (қари) қисмлари (новдалари, туфлари) қирқиб ташланиб, устидан бироз чиринди сеппиб қўйилади.

Хулоса қилиб айтганда айрим худудларни кўкаламзорлаштиришда манзарали ўсимликларининг биоэкологик хусусиятларини эътиборга олмаслик оқибатида турли муваффақиятсизликка учраш ҳолатлари кузатилмоқда. Шу боис кўкаламзорлаштириш жараёнида манзарали ўсимликларнинг биологик хусусиятларини ўрганиш ҳамда маҳаллий тупроқ ва иқлим шароитларини ҳисобга олиш зарур омил ҳисобланади.

сида”ги (2018 йил 27 январь) [2] ва №138-сон “Қизилмия ва бошқа доривор ўсимликларни етиштириш ва саноат усулида қайта ишлашни самарали ташкил этишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги (2019 йил 15 феврал) [3] қарорлари қабул қилинди. Ҳозирда бу давлат қарорлари амалга оширилмоқда. Минтақада қизилмия ўсимлигини етиштиришни ривожлантириш, жойларда унинг экма плантацияларини барпо этиш энг долзарб масалалардан ҳисобланади.

Турли хил ҳудуд шароитларида силлик қизилмия ўсимлигини уруғдан экиб қўпайтириш усуллари ўрганилган.

М.А.Микайлов, Д.Д.Мирзалиевлар Озарбайжон Республикаси шароитида экишдан олдин силлик қизилмия ўсимлиги уруғи пўстлоғини бузиш (скарификациялаш) уруғ унувчанлигига ижобий таъсир кўрсатишини аниқлаган. Бунда очик майдонларда экилган жойларда экиш чуқурлиги 3см да уруғ унувчанлиги 54,3% (назоратда 4,2%) бўлгани [11]. А.Бахиев Куйи Амударё минтақасида силлик қизилмия ўсимлигининг уруғ унувчанлиги ўсимликнинг тарқалиш жойлари ва атмосфера ҳароратининг таъсирини ўрганган. Бунда фақат қизилмия ўсимлиги ўсиб турган жойларда йиғилган ва атмосфера ҳарорати 30С° уруғ унувчанлиги 89% бўлиши кузатишган [4].

Экиладиган уруғларни, биостимуляторда ҳўллашдан олдин, уруғнинг унувчанлигини ошириш мақсадида, пўстлоғини бузиш (скарификация килиш) яхши натижа беради. Бу ҳолда, унувчанлик 15-17 фоиздан 30 фоизгача ошади. Шу билан бирга, пўстлоғи бузилган уруғни, 0,0035 фоизли қахрабо кислотаси эритмасида 24 соат ивитиш, унинг унувчанлигини 55-60 фоизга кўтаради. Пўстлоғи бузилмаган уруғлар, 0,0035 фоизли қахрабо кислотаси эритмасида 24 соат давомида ивтилганда 36-40 фоизгача униб чиқади. Қахрабо кислотаси унувчанликдан ташқари уруғнинг унувчанлик тезлигини ҳам оширади. Натижада, уруғлар қулай пайтда униб чиқади, яшовчанлиги 65-70 фоизга ошади. Ивтилмаганларининг яшовчанлиги атиги 40 фоизга боради [9].

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети “Доривор ўсимликлар агроэкологияси ва интродукцияси” кафедрасида 2013 йилдан “Амударё куйи минтақасида қизилмия ўсимлигининг биоэкологияси ва етиштириш технологиясини такомиллаштириш” мавзусидаги тадқиқот ишлари олиб борилди.

Тадқиқот ишлари Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети «Доривор ўсимликлар агроэкологияси ва интродукцияси кафедраси ва “Қарақалпоқ боян” ОАЖ га қарашли бўлган 5-участка (Нукус тумани) участкаларида олиб борилди.

Тажриба участкаси (майдон) тупроғи ўтлоқли-аллювиал, аввалдан экин экиб келинаётган ер майдонлари, ўртача шўрланган. Тупроқ таркибидаги гумус 0,95-1,130%, ҳаракатчан азот-17, ҳаракатчан фосфор-15%, ўзгармалли калий 210 мг/кг. Худуднинг ер ости сувларининг жойлашиш чуқурлиги 1-1,5 м (2-илова).

Силлик қизилмия ўсимлиги, унинг уруғлари, дуккак мевалари ва илдизи, илдиз-пояси, уруғга ишлов бериш, уруғнинг унувчанлигини аниқлаш, уруғ йириклигининг унувчанликка таъсири.

Худуднинг иқлим ва тупроқ шароитларини, ўсимликнинг ўсиш ва ривожланишини ўрганишда Д.Матмуратовнинг “Агроклиматическое условия северо-западного Узбекистана” [10], И.Н.Бейдеман “Методика фенологических наблюдений при геоботанических исследованиях” [5], И.Т.Васильченко “Определитель всходов сорных растений СССР” [6], М.А.Микайлов “Вегетативное размножение солодки глой (Glycyrrhiza glabra L.)” [12]; Т.А.Работнов “Методы изучения семенного размножения травянистых растений в сообществах” [13]; Б.Р.Доспехов «Методика полевого опыта» [8] ва бошқа илмий методик манбалардан фойдаланилди.

Тадқиқот давомида қуйидаги тажрибалар олиб борилди:

1-тажриба.Турли ишлов бериш услубларининг уруғ унувчанлигига ва (лаборатория ва дала шароитида) ўсиб-ривожланишига таъсирини ўрганиш.

2-тажриба. Уруғ йириклигининглаборатория ва дала шароитида уруғ унувчанлигига таъсирини ўрганиш.

Тадқиқот иши режасига кўра, минтақа шароитида қи-

зилмия ўсимлигини уруғдан қўпайтириш усуллари ўрганилди. Бунда тажриба вариантлари: 1 ишлов берилмаган уруғ. (назорат); 2. Ивтилган уруғ (4 соат давомида 40-50С° илик сувда); 3.Скарифицияланган уруғ (наждог қоғозда ишқалаш); 4. Мис купороси эритмаси билан уруғни дорилаш (1 л сувга 0,01-0,05 г); 5. Рух эритмаси билан уруғни дорилаш (1 л сувга 0,2-0,5 г); 6.Қахрабо кислотаси билан уруғни дорилаш (0,0035%) дала шароитида олиб борилган тажрибаларда юқоридаги вариантларга қўшимча дуккак-мевадан экиш ва илдиз-поя қаламчадан экиш (қаламча узунлиги 20см, диаметри 1,5-2 см, экиш чуқурлиги 15-20 см) вариантлар қўшиб олиб борилди.

Тажриба делянкалари майдони 12м кв., 4 қайтариқли.

Тадқиқот давомида уруғ унувчанлиги, ўсимликнинг ўсиб-ривожланиши бўйича биометрик ва фенологик кузатишлар олиб борилди.

Ўсимликнинг уруғ унувчанлиги тури ва навларининг биологик хусусиятларига, ташқи муҳит омилларига ва олиб бориладиган агротехник услубларга боғлиқ бўлади.

Тажриба давомида силлик қизилмия ўсимлигининг уруғ унувчанлигига уруғга ишлов бериш услубларининг таъсир этиши кузатилади (1-жадвал).

1-жадвал

Ишлов бериш услубларининг силлик қизилмия ўсимлигининг уруғининг унувчанлигига таъсири. (Лаборатория шароитида)

Вариантлар	Уруғнинг унувчанлиги %
1- Ишлов берилмаган уруғ (назорат)	42,3±1,3
2- Ивтилган уруғ	71,7±2,1
3- Скарификацияланган уруғ	76,3±2,0
4- Мис купороси эритмаси билан уруғни дорилаш	69,3±1,7
Рух эритмаси билан уруғни дорилаш	68,7±2,0
5- Қахрабо кислотаси билан уруғни дорилаш	77,2±2,3

Лаборатория шароитида уруғнинг унувчанлиги ишлов берилмаган уруғда (назоратда) 42,3%, ишлов берилган уруғларда 62,7-76,3% бўлади. Уруғни экишдан олдин ивтиб, скарификациялаш ва қахрабо кислотаси билан дорилаш услублари қўлланилганда юқори унувчанлик (71,7 - 76,3%) кузатилади.

Дала шароитида ҳам уруғларни экишдан олдин ишлов бериш услубини қўллаш яхши самара беради. (2-жадвал).

2-жадвал

Уруғга ишлов бериш услубларининг силлик қизилмия ўсимлигининг уруғининг унувчанлигига таъсири. (Дала шароитида)

Экиш услублари	Уруғнинг унувчанлиги %
1- Ишлов берилмаган уруғ	18,2±0,9
2- Ивтилган уруғ	57,3±2,1
3- Скарифицияланган уруғ	58,7±1,7
4- Мис купроси эритмаси билан дориланган уруғ	55,7±1,3
5- Рух эритмаси билан дориланган уруғ	52,3±2,1
Қахрабо кислотаси билан уруғни дорилаш	59,1±2,0
Дуккак мевадан экиш	17,3±0,7
Илдиз-поя қаламчадан экиш	75,7±2,3

Дала шароитида уруғларнинг унувчанлиги ишлов берилмаган уруғда (назоратда) 18,2%, дуккак-мевадан экганда 17,3%, ишлов берилган уруғларда эса 52,3 – 58,7%, ўсимликнинг илдиз-поя қаламчасидан экилган майдонларда ўсимликнинг униб чиқиши 75,7% бўлади. Шунингдек, уруғни экишдан олдин ишлов бериш услуби ўсимликнинг ўсиб-ривожланишига ҳам таъсир қилади. Ишлов берилган майдонларда поянинг узунлиги 59-77см, ён-шоҳлар сони 4-5 дона (назоратда 43см ва 3 дона тегишлича). Ўсимликнинг ўсиши ва ён шоҳларнинг ҳосил бўлиши илдиз-поя қаламчасидан экилганда юқори бўлиши (ўсимликнинг бўйи 77см ва ён шоҳлар сони 8 дона) кузатилади.

Уруғ йириклигининг уруғнинг унувчанлигига таъсирини ўрганилди (2015-2017 йй). Табиий силлик қизилмия

ўсиб турган жойлардан йиғиб олинган дуккак мевалардан уруғлар ажратиб олинди. Ажратиб олинган уруғлар йириклиги (вазни) бўйича 3 фракцияга бўлинди:

Майда (1000 дона уруғ массаси 5,44гр)

Ўртача (1000 дона уруғ массаси 5,87 гр)

Йирик (1000 дона уруғ массаси 6,05 гр)

Уруғлар чашка Петрида (100 дона уруғ) ўстирилди. Тажириба давомида уруғларнинг йириклиги (вазни) унинг унувчанлик хусусиятига таъсир этиши кузатилди (3-жадвал).

3-жадвал

Лаборатория шароитида уруғ йириклигининг унинг унувчанликка таъсири, %

Уруғ йириклиги	Унувчанлик, %
Майда	42,3±1,3
Ўртача	47,5±1,7
Йирик	53,3±2,2

Уруғларнинг ўртача унувчанлиги майда уруғларда 42,3%, ўртача уруғларда 47,5%, йирик уруғларда 53,3% бўлди. Кузатувларда йирик уруғларнинг унувчанлиги майда уруғга нисбатан 11% ортик бўлиши аниқланди. Уруғ йириклигининг дала уруғ унувчанлигига таъсири кузатилди (4-жадвал).

4-жадвал.

Уруғ йириклигининг дала шароитида унувчанлигига таъсири, %

Уруғ йириклиги	Унувчанлик, %
Майда	18,2±0,9
Ўртача	25,3±1,7
Йирик	30,2±1,9

Маълумотларда ишлов берилмаган силлиқ кизил мия уруғининг унувчанлиги паст бўлиши ҳақидаги маълумотлар бошқа жадвалларда айтилган. Дала шароитида олиб борилган тажирибаларда уруғ унувчанлиги майдауруғда 18,2%, ўртачауруғда 25,3%, йирик уруғларда 30,2 % бўлади. Йирик уруғлардан экилган майдонларда уруғ унувчанлиги майда уруғларга нисбатан 12% га кўп бўлади.

Ерни экишга тайёрлашдан олдин тупроқ шўрланиш даражасини аниқлаш лозим. Тупроқ шўрланиши юқори бўлса унда шўр ювиш ишлари олиб борилади. Шўрни ювиш кам шўрланган жойларда 2000-3000 м³га; ўртача шўрланган жойларда 3500-400 м³га; кучли шўрланган жойларда 5000-6000 м³га сув сарфланади. Тупроқ шўрини ювиш ишларини куз-киш ойларда олиб борган маъкул. Шўри ювилгаш далаларни экишга тайёрлаш ерни хайлашдан бошланади. Бунинг учун ер ПЯ-3-35 ёки ПД-4-35 каби икки ярусли плугларда 35 – 40 см чуқурликда хайдалади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида кизилмия ўсимлигини етиштириш ҳамда саноат усулида қайта ишлашни кўпайтириш тўғрисида”ги (ПФ-2970 сонли 2017 йил 16 май) қарори.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасида кизилмия ва бошқа доривор ўсимликларни етиштириш ҳамда саноат усулида қайта ишлашни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” (63 сон 2018 йил 27 январь) қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Кизилмия ва бошқа доривор ўсимликларни етиштириш ва саноат усулида қайта ишлашни самарали ташкил этишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги (138 сон 2019 йил 15 феврал) қарори.
4. Бахиев А. Заросли солодки голой в нижнем течении Амударьи. –Ташкент: «Фан», 1976, -С.144.
5. Бейдеман Методика фенологических наблюдений при ботанических исследованиях АН СССР. -М.-Л.: 1954.
6. Васильченко И.Т. Определитель всходов сорных растений СССР. -Л.: 1965.
7. Гладышев А.И., Кербабиев Б.Б. К вопросу о семенном размножении солодки голой (Glycyrrhiza glabra L.) “Изв. АН Туркм ССР, сер. биол. Наук” №2. 1967.
8. Доспехов Б.Р. Методика полевого опыта. –Москва: “Колос” 1976.
9. Кузиев А.Д. «Силлиқ ширинмияни етиштириш» бўйича қўлланма. – Тошкент: 2016, 23-б.
10. Матмуратов Д.Ж. Агроклиматические условия северо-западного Узбекистана. –Нукус: «Каракалпакстан», 1989, -С.255.
11. Михайлов М.А., Мирзалиев Д.Д. Семенное и вегетативное размножение солодки голой в Азербайджане. (Вопросы изучения и использования) солодки в СССР). -М.-Л.: “Наука”, 1966, -С. 82-85.
12. Михайлов М.А. Вегетативное размножение солодки голой (Glycyrrhiza glabra L.) «ДАН АЗССР», Т.19, №3. 1963.
13. Работнов Т.А. Методы изучения семенного размножения травянистых растений в сообществах Т.2. -М.-Л.: АНССР, 1960.

РЕЗЮМЕ

Маколада Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудларида силлиқ кизилмия (Glycyrrhiza glabra L.) ўсимлигини уруғдан экиб кўпайтириш технологиясини такомиллаштириш усуллари берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются способы усовершенствования технологии семенного размножения солодки голой (Glycyrrhiza glabra L.) в регионе Республики Каракалпакстан.

SUMMARY

The article deals with the ways of improving the technology of seed reproduction of licorice naked (Glycyrrhiza glabra L.) in the region of the Republic of Karakalpakstan.

СУРХОНДАРЁ ЗОТ ТИПИДАГИ СУР ҚОРАҚЎЛ ҚЎЙЛАРИ РАНГБАРАНГЛИГИНИНГ ИРСИЙЛАНИШ СИФАТЛАРИ

М.И.Омонов - қишлоқ хўжалиги фанлари номзоди, доцент
Термиз давлат университети

Калит сўзлар. гомоген, гетероген, рангбаранглик: бронза, платина, антрацит, қахрабо, генофонд, селекцион, бонитировка.

Ключевые слова: гомогенная, гетерогенная, расцветки: бронзовая, платиновая, антрацитовая, янтарная, генофонд, селекцион, бонитировка.

Key words: homogeneous, heterogeneous, colors: bronze, platinum, anthracite, amber, gene pool, selection, appraisal.

КИРИШ. ФАО маълумотларига кўра дунё бўйича 1200дан ортиқ қўй зотлари мавжуд бўлиб, уларнинг умумий сони 1,25 млрд.бошдан ошади, шундан 31,0 млн. бошини қорақўл зотли қўйлар ташкил этади. Ўзбекистонда қорақўл зотли қўйлар генофонди 6 млн. бошдан кўпроқни ташкил этади [7].

Дунёда машҳур ҳисобланган қорақўл зотли қўйлар халқаро мўйна аукцион бозорларида энг қимматбаҳо харид қилинадиган қора, қўқ, сур, оқ ва бошқа рангли қорақўл терилари этказиб беради.

Бугунги кунда қорақўл зотли қўйлар дунёнинг 50дан ортиқ давлатларида кўпайтирилмоқда. Қорақўлчилик ривожланган давлатлар қаторига Ўзбекистон, Афғонистон, Туркменистон, Қозғистон, Тожикистон, Россия Федерацияси, Украина, Молдавия, Руминия, Болгария, Польша, Словакия, Хитой, Монголия, Эрон, Германия, Венгрия, Италия, Норвегия, Сербия, АҚШ, Аргентина, Жанубий Африка, Намибия, Чад, Ангола киради [5].

Қорақўл зотли қўйлар эволюцион жараёнлар таъсирида Ўрта Осиё, Ўзбекистон ҳудудлари чўл ва чала-чўл минтақаларининг кескин континентал иқлим шароитида вужудга келган бўлиб, ўсимлик қоплами сийрак, шўр сувли, қурғоқчил яйловларда, ёз, куз ва қиш фаслларида етарли миқдорда озикланмасада, тез етиливчан, жадал ўсиш ва ривожланиш, кўпайиш каби ўзига хос биологик хусусиятга эга.

Мамлакатимиз ҳудудининг 20 млн. га. майдони чўл ва чала-чўл яйловлари (умумий ҳудудни 62,2%), 4 млн.га тоғ ва тоғ-олди яйловлари (9,0%) ни ташкил этади. Бу эса қорақўл қўйларини йилнинг барча фаслларида кенг яйловларда боқиш ва асраш, кўпайтириш, қорақўл терилари сифатини яхшилаш борасида наслчилик-селекция ишларини олиб боришда қўлай имконият ҳисобланади.

Шу боис, бундан чорак аср илгари мамлакатимизда қорақўлчилик гуркираб ривожланган. Бу борада Ўзбекистон Қорақўлчилик ва чўл экологияси илмий тадқиқот институти селекционер-олимлари, соҳа мутахассислари томонидан қорақўлчиликка ихтисослашган давлат наслчилик хўжаликларида қора, қўқ, сур, оқ, гулғаз рангдаги қорақўл қўйларининг 31та юқори махсулдорликдаги зот ва завод типлари яратилган [1].

Бироқ, дунё мамлакатларидаги молиявий-иқтисодий инқироз, глобаллашув жараёни ва бошқалар қорақўлчилик тармоғига ўзининг салбий таъсирини кўрсатди. Дунё мамлакатлари сингари Ўзбекистонда ҳам экологик иқлим шароитининг кескин ўзгариши, ноқулай об-ҳаво иқлим шароити, қурғоқчиликлар бўлиши оқибатида яйлов ҳосилдорлиги кескин камайди; Иккинчидан, бозор иқтисодига ўтиш шароитида мамлакатимиз ҳудудларидаги қорақўлчиликка ихтисослашган давлат наслчилик ва товар хўжаликлар шакли ўзгаргартирилди.

Учинчидан, озиклантириш, асраш, парваришlash, зооветеринария хизмати ва наслчилик ишларидаги талаблар бузилганлиги, турли хил касалликлар ва бошқалар.

Буларни барчаси мамлакатимизда қорақўл зотли қўйлар генофонди кескин камайиб кетиши, яратилган юқори махсулдор завод типлари йўқолиб кетиши, қорақўл тери сифатининг пасайиши, наслчилик ишларининг ўз ҳолига ташлаб қўйилишига олиб келди.

Ўзбекистон Республикасини 2017-2021 йилларда ривожлантиришнинг «Ҳаракатлар стратегияси»да қишлоқ хўжалигини, айниқса чорвачиликни ривожлантиришга муҳим аҳамият қаратилган. Шу билан бирга ишлаб чиқарилаётган махсулот сифатини, хусусан қорақўлчилик махсулотлари хом-ашёсининг турларини ошириш ва уларни ишлаб чиқаришга жорий этиш бўйича олиб борилаётган илмий-тадқиқот ишларини кенгайтириш кўзда тутилган.

Мамлакатимиз қорақўлчилигини ривожлантириш борасида кейинги уч йил давомида Мухтарам Президентимиз Ш.М.Мирзиёев томонидан бир қатор қарорлар қабул қилинди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 16 мартдаги “Чорвачиликда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-2841”- сонли, 2018 йил 14 мартдаги “Қорақўлчилик соҳасини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3603-сонли, 2019 йил 16 августдаги “Қорақўлчилик тармоғини комплекс ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4420-сонли қарорларидир.

Айнан, Мухтарам Президентининг “Қорақўлчилик тармоғини комплекс ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4420-сонли қарорида Республикамызда қорақўл зотли қўйлар бош сони ва қорақўлчилик махсулотларини ишлаб чиқариш ҳажмини янада ошириш, наслчилик ишларини илмий асосда такомиллаштириш, қорақўлчилик махсулотларини, хом-ашёларини чуқур қайта ишлаш, қорақўл зотли қўйларнинг генофондини сақлаш ва такомиллаштириш, наслчилик ва селекция ишлари, ишлаб чиқарилаётган махсулотлар сифати юзасидан даврий мониторинг ҳамда жамоатчилик назоратини амалга ошириш белгилаб қўйилган.

Ўзбекистонда сур рангли қорақўл қўйлари алоҳида диққатга сазовордир. Чунки, сур қорақўл терилари ипаксимон ва ялтироклиги ҳамда турли рангбаранглик жиҳатлари билан энг қимматли хом ашё ҳисобланади.

Сур рангли қорақўл қўйлари асосан мамлакатимизнинг Қарақалпоғистон Республикаси, Бухоро ва Сурхондарё вилоятларида кўпайтириб келинади.

Сур ранг - сур жингалагидаги ҳар бир жун-толasi бўйлаб пигменти нотекис тақсимланганлиги билан тавсифланиб, асоси қорамтироқ, учлари эса оқшироқ рангда бўлади. Бинобарин, сур қорақўл териларнинг сут ранги яхши ифодаланганлиги, ранг кескин ўзгаргани, бир текислиги, антикали, чиройли ва жозибadorлигини ифодалайди.

Сурхондарё сур типли қорақўл қўйлари Кумқўрғон тумани собиқ “Ю.Гагарин” хозирда “Боботоғ сури қорақўлчилик” МЧЖда селекционер-олим, профессор Н.С.Гигинейшвилли томонидан давомли ўзгарувчанлик назариясига асосланиб ноёб ва қимматбаҳо бронза, платина, антрацит, червон ранг ва қахрабо рангбарангликлар яратилган [3].

Тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари: Бугунги куннинг энг долзарб муаммоларидан бири ноёб ҳайвонларнинг генетик ресурсларини сақлаш, тиклаш ва кўпайтиришдан иборат.Сурхондарё сур типли қорақўл қўйларини гомоген саралаш йўли билан энг қимматбаҳо сур типли қўйлар генофондини сақлаш, тиклаш, кўпайтириш ҳамда сур қорақўл терилари сифатини яхшилаш, ноёб ва қимматбаҳо ҳисобланган бронза, платина, антрацит, қахрабо рангбарангликларнинг наслида ирсийланиш хусусиятлари ўрганиш борасида илмий тадқиқот ишлари олиб борилди.

Тадқиқотнинг материал ва методикаси Сурхондарё вилояти Кумқўрғон тумани, “Боботоғ сури қорақўлчилик” МЧЖ хўжалигидаги сурчиликка ихтисослашган отарларида олиб борилди. Тадқиқотларда умум қабул қилинган зоотехникавий, статистик усуллардан фойдаланилди. Маълумотларга биометрия усулида ишлов берилди (Н.А.Плохинский, 1969).

Тадқиқот натижалари: Сурхондарё типидagi сур қўйлар барра тери сифатини белгиловчи сурланиш даражаси, жун-толasi ранг ва рангбаранглиги, ялтироклиги ва ипаксимонлиги, бир текислиги, гул тип ва шакллари энг муҳимлигидан келиб чиқиб, ушбу белгиларнинг юқори

даражада намоён бўлиши ва ирсийланиш натижадорлиги эришиш.

Маълумки, қорақўл қўйларни селекциялаш ўзига хос хусусиятлари, маълум мураккабликлар, қўзланган наслчилик ва селекцион натижаларга мақсадли эришишда турли хил муаммолар ва кийинчиликларга дуч келиши билан фарқланади. Бошқа зотли қўйларни селекциялаш ёки баҳолаш жараёни қўпи билан 5-8 белгилар иноватга олинса, қорақўл зотли қўйларида бундай белгилар 30дан ортади. Бу кўрсаткичлар қорақўл қўйларини селекциялаш ишларида тадқиқотлар самарадорлигини янада оширади [4].

Энг муҳими, қорақўл зотли қўйларда ҳўжалик учун у ёки бу қимматли белгиларининг бир-бирига корреляцион боғлиқлик хусусиятлари кескин ифодаланади. Шу боис, наслчилик-селекция ишларини давомли ва узоқ қўллаш, корреляциялар ўзгарувчанлигини ҳисобга олиб селекциялашга ижодий ёндашиш шароитини яратади.

Қорақўлчиликда селекция ишлари турли ранг вариацияларидаги қорақўл терилар ишлаб чиқаришни ҳажмини кенгайтиришга йўналтирилган.

Н.С.Гигинейшвили гомоген жуфтлаштириш усулида ота-она жуфтлари нақшларнинг наслдан-наслга ўтишини, баъзан платина сури (пл.с)х қахрабо сур (қ.с.) қўзиларда бошқа тусдаги нақшлар пайдо бўлганлигини, ёки бронза ва платина сур қўйларни крослаштириш ҳамда червон-тилло ранг ва бошқа номатлаб нақшларнинг сиқиб чиқарилиши натижасида вужудга келган генотиби барқарор эмаслигини ҳамда Сурхондарё типидagi сур қўйларни нақши бўйича узоқ муддатли гомоген жуфтлаштириш подани мустаҳкамлигини ва ҳар бир нақшнинг ирсийланиш коэффициентини оширишни таъкидлайди [3].

Жун-толasi қанчалик узун бўлса, жун толасидаги меланин миқдори шунча камайиб учки қисмининг рангсизланиши кўпроқ бўлади. Тадқиқотларда аниқланишича, жун-толасининг учки рангсизланган қисми Сурхондарё зот типининг рангбарангликкага боғлиқдир.

Сурхондарё зот типли сур қорақўл қўйларининг ноёб ва антиқа рангбаранглигининг авлоддан-авлодга берилиш хусусиятларини аниқлаш мақсадида келиб чиқишига боғлиқ ҳолда бир хил жуфтлашдан олинган турли рангбарангликдаги қўзилар ўрганилди. Аниқланишича, бир хил жуфтлашдан олинган авлодларда сур қўзилар салмоғи 73,1 - 85,4 фоизга етади.

Турли рангбарангликдаги сур қўчқорларни ранги бўйича ҳар хил қора рангли совлиқлар билан жуфтлашда сур қўзилар салмоғи биринчи бўлин авлодларида 2,3 - 4,82 фоиз, худди шу қўчқорлар қамбар совлиқлар билан жуфтланганда эса - 13,1 - 18,7 фоиз сур рангли қўзилар олинган. Шу билан бирга, қора рангли совлиқларнинг биринчи бўлин авлодларида асосан қора ва қамбар рангли қўзилар олинган (83,6-94,0 фоиз).

Маълумки, тирик материянинг ривожланиши, қайси шаклда амалга оширишдан қатъий назар, доимо бир авлоддан иккинчисига маъмур турга таллуқли бўлган умумий белги ва хусусиятлар ўтади, яъни авлодлар у ёки бу даражада албатта ўзларининг ота-оналарига ўхшаш бўлади.

Ота-она жуфтликларининг ирсийланиш ва ўзгарувчанлик белгилари ва хусусиятлари қорақўл қўйлари учун ҳам ҳосдир. Аниқланишича, сур қорақўл қўйлар селекциясининг асосий генетик параметри унинг ранги ҳисобланади.

Қорақўл қўйлари барча уй ҳайвонлари сингари биридан нафақат ранги, шу билан бирга туси ва рангбаранглиги билан фарқ қилади. Шунинг назарда тутиш лозимки, қора рангли қорақўл қўзиларни бонитировка қилишда қўшимча равишда жун-толасининг пигментланиш даражасининг интенсивлиги, рангдор қўзиларда – рангбаранглик текислиги, сур қўзиларда эса – ранг ифодаланиши ва кескинлиги аниқланади.

Ҳайвонлар конституцияси ва гул тип, турли ранг ва рангбарангликнинг авлоддан авлодга берилиши қорақўл қўйларини урчитиш амалиёти ҳамда экспериментал тадқиқотларда қўпчилик олимлар томонидан ўрганилган.

Тадқиқотларда [2] қайд этилишича, асосий барра тери белгилари – ранг, рангбаранглик, гулларнинг шакли, тип ва ўлчами, тери расми ва тери қалинлиги бошқа ташқи муҳит омилларига таъсирчан маҳсулдорлик белгиларига (тирик вазн, пуштдорлик, сутдорлик) нисбатан авлоддан авлодга

яхши ўтади. Шу билан бирга таъкидлаб ўтиш лозимки, қорақўл қўйлари билан олиб бориладиган наслчилик ишларида гул сифатлари бўйича визуал танлаш кўпроқ самара беради.

Ҳозирги вақтда, қорақўлчилик амалиётида ранги, рангбаранглиги, гул типлари ва бошқа селекцияланаётган белгилар бўйича танлаш ва жуфтлашнинг усуллари ишлаб чиқилган ва жорий этилган. Селекциянинг бошланғич босқичида эса барча янги туғилган қўзилар фенотипик белгилар бўйича танлаб олинади. Маълумки, фенотип бўйича танлаш ёки ёппасига танлаш, товар ҳўжаликларида кенг қўлланилади.

Унинг самарадорлиги шунда қўринадик, фенотиби бўйича энг яхши ҳайвонлар ўртача энг яхши генотипга эга бўлади ва шунинг учун келиб чиқиши номатлум ота-оналарни фенотип бўйича жуфтлаш, қўпинча маҳсулдорлик бўйича қўйлаётган натижаларни беради. Кейинчалик, қўйлар маҳсулдорлиги ошиб бориши билан ёппасига танлашга нисбатан аниқроқ ва такомиллашган усул генотип бўйича танлаш кенг қўлланилган.

Шу билан бирга, сур рангли ҳайвонлар ўзининг ирсий хусусиятлари бўйича баҳолашиб, ҳар бир насли қўчқорнинг наслий қимматини аниқлаш имкони яратилган.

Юсупов С.Ю. [6.] маълумот беришича, ҳайвонлар генотиби уларнинг келиб чиқиши ва авлодларининг сифатига қараб баҳо бериш мумкин. Келиб чиқиши бўйича танлаш танланаётган ҳайвонлар аждодларининг ва уларнинг ёнбош линияларининг маҳсулдорлиги ҳамда тенгқурларининг маҳсулдорлиги асосида амалга оширилади. Фенотиби бўйича энг яхши аждодлардан келиб чиққан ҳамда селекцияланаётган белгилар бўйича энг яхши кўрсаткичларга эга бўлган ҳайвонларда имкониятлар янада кўпроқ бўлади, чунки бу фенотипик энг яхши ота-оналар юқори наслий сифатларга эга.

Шу билан бирга яқин аждодларининг ёки қариндошларининг маҳсулдорлик кўрсаткичларига биринчи навбатда катта аҳамият бериш керак, чунки авлодларга наслий хусусиятларнинг узоқроқ бўгин авлодлардан ўтиш имкониятлари камаяди.

Ушбу ҳолатдан қорақўл қўйлари билан наслчилик ишларини олиб боришда фойдаланилган бўлиб, насли сурувларга биринчи ва элита синфли, завод сурувларига эса элита синфли ҳайвонларни тизимли танлаш йўли билан қорақўл тери маҳсулдорлигини юқори даражада такомиллаштиришга эришилган. Ушбу тамойиллардан кенг қўламда фойдаланиш Сурхондарё сурига мансуб қўйларнинг генетик бир хиллигини оширишга эришиш имконини берган.

Қорақўл қўйларининг бош сонини қўпайтириш ва сур қорақўл тери маҳсулотлари сифатини оширишнинг асосий усуллари бу ранг ва рангбаранглик бўйича гомоген ва гетероген жуфтлаш ҳисобланади.

Аниқланишича, рангбарангликлар бўйича энг самарали жуфтлаш бу гомоген жуфтлашдир. Сурхондарё зот типидagi сур қорақўл қўйларини рангбарангликлари бўйича бир хил(гомоген) жуфтлашнинг наслида рангбарангликларнинг ирсийланиш сифатларини ўрганиш бўйича тадқиқот натижалари 1-жадвалда келтирилган.

1-жадвал

Сурхондарё зот типидagi сур қорақўл қўйларини рангбарангликлари бўйича бир хил(гомоген) жуфтлашнинг наслида ирсийланиш сифатлари, фоиз

Рангбаранглик бўйича жуфтлаш	Қўзилар бош сони	Қўзилар рангбаранглиги, фоиз				
		Платина	Қахрабо	Бронза	Антрацит	Ноаник ранг
Платина х платина	40	71,6	7,9	7,5	10,0	3,0
Қахрабо х қахрабо	40	14,1	68,5	4,7	12,4	0,3
Бронза х бронза	40	10,9	13,7	71,5	2,6	1,3
Антрацит х антрацит	40	-	3,6	-	92,1	4,3

1-жадвалдан қўрииб турибдики, Сурхондарё зот типидagi сур қорақўл қўйларини рангбарангликлари бўйича гомоген жуфтлаш энг самарали ҳисобланади. Платина х

платина рангбаранглик бўйича сур қўйлар сараланганда наслида 71,6 фоиз платина, 25,4 фоиз бошқа рангбаранглик, ноаник ранг-3,0 фоизни, ушбу кўрсаткичлар қахрабо х қахрабо сур қўйлари наслида қахрабо-68,5 фоиз, бошқа рангбаранглик-31,2 фоиз, 0,3 фоиз ноаник ранг, бронза х бронза сур қўйлари авлодида бронза-71,5 фоиз, 27,2 фоиз бошқа рангбаранглик, 1,3 фоиз ноаник ранг, антрацит х антрацит сур қўйлар авлодида антрацит -91.1 фоиз, бошқа рангбаранглик-4,6 фоиз ҳамда 4,3 фоиз ноаник рангли кўзилар олинган.

Таъкидлаш лозимки, антрацит рангбарангликдаги сур қўйлардан мақсадга мувофиқ бўлганмаган рангбарангликлар-4,3 фоиз, энг ками қахрабо 0,3 фоиз бўлган.

Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, антрацит рангбаранглиги авлоддан авлодга турғун ўтиб, ушбу рангбарангликдаги кўзилар уларнинг авлодларида 92,1 фоизни ташкил этган.

Тадқиқотларда сур қўйлар ва совликлар рангбарангликлар бўйича гетероген жуфтлаштирилганда (кумуш ранг сур х тилло ранг сур) ёки (тилло ранг сур х кумуш ранг сур) олинган наслнинг 1/3 қисми отасининг нақшига, 1/3 қисмидан камроғи эса онасининг нақшига эга бўлганлиги ҳамда наслида мутлақо янги хил нақшларга эга бўлган кўзилар пайдо бўлиши таъкидланади.

Келтирилганлардан шундай хулосага келиш мумкинки, сур қўйларни рангбарангликлар бўйича гетероген жуфтлаштириш сур рангбарангликлар янада ажралишига олиб келади ва янги турдаги нақшлар ҳосил қилиш имкониятлари яратилади.

Тадқиқотларимизда Сурхондарё зот типидagi наслдор сур қўйлар билан сур совликлар рангбарангликлар бўйича ҳар хил (гетероген) жуфтлаштириш натижаси ирсий жиҳатдан мустахкамликка ҳамда генотипик ўзгарувчанликка боғлиқлиги 2-жадвалда кузатилади.

Гетероген жуфтлаштириш натижаси ирсий жиҳатдан мустахкамликка ҳамда генотипик ўзгарувчанликка боғлиқлиги, фоиз

Рангбаранглик бўйича жуфтлаш	Кўзилар бош сони	Кўзилар рангбаранглиги, фоиз				
		Платина	Қахрабо	Бронза	Антрацит	ноаник ранг
Платина х Қахрабо.	40	39,6	32,2	10,5	4,3	13,4
Қахрабо х Платина.	40	33,7	38,2	8,7	6,7	12,7
Бронза х Антрацит	40	8,6	8,3	34,5	37,3	11,3
Антрацит х Бронза	40	6,3	7,6	33,8	39,1	13,2

Жадвалдан кўриниб турибдики, Сурхондарё сурига мансуб сур қўйларни рангбарангликлари бўйича гетероген жуфтлаштиришда наслдор сур қўйлар платина х совлик қахрабо рангбаранглик ҳолатида олинган кўзиларда платина рангбаранглик 39,6 фоиз, қахрабо 32,2 фоизни, бошқа ёки ноаник ранглар 13,4 фоизни, антрацит х бронза рангбарангликда ота-оналар наслида ирсийланиш сифати кузатилганида антрацит рангбарангликдаги кўзилар 39,1 фоизни, бронза эса 33,8 фоиз, бошқа ёки ноаник ранглар 13,2 фоизни ташкил этди.

Жадвалдаги маълумотларда рангбарангликлар бўйича гетероген жуфтлаштиришда ота-она белгиларининг ирсийланишдаги устинликлар яққол кузатилади. Антрацит рангбарангликдаги хайвонларда ўзига ўхшаш авлодлар салмоғи бронза рангбарангликка нисбатан 5,3 фоизга, платина ва қахрабода бу кўрсаткич 7,4 фоизга юқорилиги аниқланди.

Хулоса. Сурхондарё зот типидagi сур қўйларни рангбарангликлари бўйича методик ва мақсадли бир хил (гомоген) жуфтлаш селекцияси антиқа сур рангбарангликларнинг тикланиши ва такомилланиши ҳамда наслида ирсийланиш сифатлари янада ошиши, бир текислиги таъминланишига олиб келиши билан бир қаторда, қимматбаҳо ҳисобланган сур қўйлар генофондидан олинадиган сур терилар сифатини яхшилашда муҳим аҳамиятга эга.

Адабиётлар

1. Арипов У.Х., Алиев Д.Д., Омонов М.И., Нарзуллаев Х. Методические рекомендации по сохранению генофонда каракульских овец Сурхандарьинского сура. Самарканд.: 2017, 28 б.
2. Газиёв А. ва бошқ. Қорақўл зотнинг ирсий салоҳиятидан фойдаланиш // Чўл - яйлов чорвачилиги генофондидан экологик жиҳатдан мутаносиб фойдаланиш муаммолари: Илмий тўплами. – Самарканд, 2010. - Б. 55-57.
3. Гигинейшвили Н.С. Селекционные основы производства плоского и ребристого каракуля сур. // Вопросы технологии производства шерсти и баранины. – Тр. ВИЖа., Дубровицы.: 1970, - Вып. 18. С. 28-32.
4. Исаев Б.Л. Длина волоса у черных каракульских овец при рождении и её значение в селекции. // Автореф. канд. дисс., Самарканд, 1971, С. 19.
5. Ёўлдошев Н.Э., Бобокулов Н.А. Қорақўлчиликда амалга оширилаётган муҳим вазифалар // Чўл-яйлов чорвачилигини ривожлантириш ва чўлланишнинг олдини олишнинг илмий-амалий асослари: Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Самарканд, 2019. – Б. 3-5.
6. Юсупов С.Ю. Селекция и племенные ресурсы в каракульском овцеводстве. - Ташкент, 2010. - С. 206.
7. ФАО. Второй доклад о состоянии мировых генетических ресурсов животных для производства продовольствия и ведения сельского хозяйства. Краткое изложение. Рим.: ФАО, 2015, 2016.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Сурхондарё зот типидagi сур қўйларни селекциялашда асосий генетик параметри сифатида рангбаранглиги, ота-она жуфтликлар ирсийланиш ва ўзгарувчанлик белгилари қўйларга ҳослиги, сур қўйларни бир хил (гомоген) жуфтлаштиришда наслида рангбарангликлар ирсийланиш сифатлари янада такомиллашгани, ҳар хил (гетероген) жуфтлашда мустахкамланганлиги келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье приводятся материалы которые показывают наследование и изменчивость признаков родительских пар характеризующие при селекции каракульских овец сур Сурхандарьинского породного типа. Установлено, что основным генетическим параметром селекции по расцветкам и результаты при гомогенном и гетерогенном подборе.

SUMMARY

The article cites materials that show the inheritance and variability of traits of parental pairs that characterize Surkhondarya breed type surakhs when breeding Karakul sheep. It has been established that the main genetic parameter of selection according to colors and the results for homogeneous and heterogeneous selection.

МЕТОДИКА ОЦЕНКИ И СТРУКТУРА МИНЕРАЛЬНО-СЫРЬЕВОГО ПОТЕНЦИАЛА РЕГИОНА

У.Ешимбетов - ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажиязия

Калт сўзлар: минерал хом ашё салохияти, табиий ресурс салохияти, хўжалик фаолияти, иқтисодиёт, саноат, минтақа.

Ключевые слова: минерально-ресурсный потенциал, природно-ресурсный потенциал, хозяйственная деятельность, экономика, промышленность, регион.

Key words: mineral-resource potential, natural-resource potential, economic activity, economy, industry, region.

Необходимость идентификации и исследования категории минерально-сырьевого потенциала, как фактора размещения производительных сил, обусловлена рядом проблем теоретического и прикладного характера. Одни из них связаны с воспроизводством минерально-сырьевой базы региона, т.е. её качества и структуры, а также интенсивности освоения и уровня износа производственных фондов горнодобывающих предприятий. Другие носят больше методологический характер и заключаются главным образом в формулировке содержания и структуры минерально-сырьевого потенциала.

Наиболее используемое в научных исследованиях понятие «минерально-сырьевой потенциал» ассоциируется как составная часть «природно-ресурсного потенциала», т.е. включает в себя совокупность минеральных ресурсов, доступных для реального вовлечения в хозяйственную деятельность, при современных технологических и экономических возможностях общества [1].

Объединённый комитет по международным стандартам отчётности о запасах CRIRSCO даёт широкое понятие: минеральные ресурсы – это «концентрация минерального вещества, представляющего определённый экономический интерес, в земной коре или на её поверхности, в такой форме и при таком количестве и качестве, которые дают основания предполагать возможность его рентабельного извлечения из недр в обозримой перспективе» [2]. Часть природного минерально-сырьевого потенциала, выявленная и оцененная в ходе проведения геологоразведочных работ, составляет минерально-сырьевую базу или эквивалент совокупности разведанных и предварительно оцененных запасов и прогнозных ресурсов, учтённых на определённую дату [3].

По мнению В.П.Орлова «минерально-сырьевая база представлена тремя структурными частями, различающимися по степени разведанности и достоверности: разведанной (категории запасов A+B+C1), предварительно оцененной (категории запасов C1+C2) и прогнозной (ресурсы категорий C3+D1+D2 по углеводородам и P1+P2 по другим полезным ископаемым). Достоверность их количественных и качественных характеристик составляет соответственно 75-85; 45-55; 20-30 %» [5].

Также довольно распространено определение, согласно которой минерально-сырьевой потенциал включает в себя ресурсы техногенных месторождений и части отходов горного и горно-перерабатывающих производств, по качественным характеристикам и объёмам пригодных для промышленного освоения [6,7,8].

Сущность минерально-сырьевого потенциала как экономической категории заключается в способности данного вида природных ресурсов вовлекаться в хозяйственный оборот и выступать в качестве объекта прав.

Структура минерально-сырьевого потенциала трансформируется под воздействием изменяющихся внешних и внутренних факторов [9]. Первые включают в себя факторы макроуровня, не связанные с хозяйственной деятельностью и управлением горнопро-

мышленным комплексом, а именно:

– государственная политика в области охраны окружающей среды и воспроизводства минерально-сырьевых ресурсов;

– соответствие международным стандартам классификации, оценки, учёта минерально-сырьевых ресурсов;

– спрос и предложение на минеральное сырьё, цены на мировых рынках и экологические требования к деятельности горнодобывающих и перерабатывающих производств;

– разработка новой техники и технологий.

Внутренние факторы обусловлены хозяйственной деятельностью и управлением горнодобывающими и перерабатывающими предприятиями. Они включают в себя: изменение геологических и горно-технических условий, состав и содержание полезных компонентов, применяемые технологии, качественное состояние имущественного комплекса.

Экономическая оценка минерально-сырьевого потенциала базируется на сочетании экономических интересов общества и технико-экономических возможностей их добычи, обогащения и переработки. Таким образом, она представляет собой определение его стоимости в конкретных социально-экономических условиях производства, при заданных режимах использования и выявленных ограничениях на отдельные виды хозяйственной деятельности.

Инновационное развитие обуславливает возможность постоянного совершенствования техники и технологий, а также снижения затрат на добычу, транспортировку и первичную переработку минерально-сырьевых ресурсов. Кроме того, рост спроса и сокращение запасов ресурсов способствует росту цен, что обеспечивает экономическую целесообразность перевода части запасов в ресурсный потенциал.

Эколого-экономическая оценка минерально-сырьевого потенциала включает в себя следующие основные этапы [10]:

– анализ минерально-сырьевых ресурсов региона;

– оценка воздействия добычи и переработки минерально-сырьевых ресурсов на составляющие окружающей природной среды;

– определение потребности в трудовых ресурсах необходимых для освоения минерально-сырьевой базы региона;

– оценка инвестиций, необходимых для освоения минерально-сырьевых ресурсов;

– выявление возможных источников инвестирования;

– оценка имеющегося технологического оборудования и возможностей его создания в регионе;

– составление реестра имеющегося оборудования и возможностей его создания или закупки за рубежом;

– обоснование технологий, рекомендуемых к использованию;

– обобщение количественных и качественных характеристик основных видов минерально-сырьевых ресурсов для освоения минерально-сырьевой базы региона.

По результатам оценки составляется паспорт, дающий обобщенную комплексную социально-экологи-

экономическую характеристику региона, на территории которого имеется минерально-сырьевой потенциал.

Экономическая оценка минеральных ресурсов осуществляется на всех стадиях поисковых и разведочных работ, проектирования и строительства горно-обогатительных предприятий, добычи и переработки минерального сырья вплоть до полной отработки запасов полезных ископаемых. Своевременная и качественная экономическая оценка запасов полезных ископаемых позволяет разведывать и вводить в эксплуатацию месторождения, которые требуют наименьших затрат на добычу и переработку.

В зависимости от целей и поставленных задач на практике используются следующие методы экономической оценки минеральных ресурсов: затратный, стоимостный, прибыльный, доходный, инвестиционный, рентный и др [11]. Затратный метод основан на определении суммарных затрат от поиска и разведки полезных ископаемых, проектирования и строительства производств по их добыче, обогащению и переработки до получения конечной продукции. Это позволяет выбрать лучший вариант добычи и переработки полезных ископаемых. Вместе с тем данный метод оценки не учитывает количества и качества запасов полезных ископаемых, а также природных условий их залегания.

В основе стоимостного метода лежит определение стоимости разведанных запасов в действующих ценах внутреннего или мирового рынков. Метод широко применяется для оценки национального богатства страны, минерально-сырьевого потенциала района, области, республики. При расчётах не учитываются затраты на поиск и разведку запасов полезных ископаемых, их добычу, переработку и производство готовой продукции. При высокой стоимостной оценке минерально-сырьевых ресурсов производство продукции может быть убыточным за счёт значительных эксплуатационных затрат.

Прибыльный метод оценки основан на расчёте прибыли от переработки полезных ископаемых с учётом и без учёта лага времени. Он лишён недостатков, свойственных затратному и стоимостному методам, поскольку учитывает как качество и запасы отдельного вида минерального сырья, геологические и экономико-географические условия месторождения, так и затраты на его поиск и разведку, добычу и переработку, цены внутреннего и внешнего рынков на продукцию горно-обогатительных предприятий, затраты природоохранного назначения.

Доходный метод исходит из определения размера дисконтированного чистого дохода от переработки минерально-сырьевых ресурсов и используется при выборе оптимального варианта строительства горно-добывающих и перерабатывающих предприятий, обосновании эффективности инвестирования в

комплексное использование месторождений полезных ископаемых и др. Основными его показателями служат денежный поток, норма дисконтирования, чистый дисконтированный доход, индекс доходности, внутренняя норма доходности, срок окупаемости инвестиций, которые рассчитываются в двух вариантах: базовом и коммерческом.

Рентный метод позволяет дать денежную оценку месторождений полезных ископаемых как национального богатства страны и составной части акционерного капитала горнодобывающих предприятий, а также для определения размера ставки налога на недра и др. Горная рента представляет собой добавочный доход, получаемый от освоения и эксплуатации месторождений с более благоприятными условиями добычи и высоким качеством полезного ископаемого.

Современная экономическая оценка минерально-сырьевого потенциала должна трансформироваться с территориально-производственной на пространственную, в которой месторождение полезных ископаемых будут исследоваться как потенциальная или фактическая составная часть пространственной экономики.

Это в свою очередь предъявляет к оценке минерально-сырьевого потенциала следующие требования:

- максимальности видов минерального сырья, которые могут быть переработаны;
- учёт запасов всех видов полезных ископаемых и отходов, разведанных или накопленных в регионе, независимо от их собственников, расположения и условий освоения;
- объективности данных, характеризующих запасы минерально сырьевых ресурсов.

Мы поддерживаем точку зрения [10], что в качестве интегрального показателя эколого-экономической оценки минерально-сырьевого потенциала может выступать величина прироста совокупного регионального дохода, определяемая по величине экономии совокупных эколого-экономических затрат при наиболее продуктивном выходе товарной продукции из единицы добытой массы полезных ископаемых. Данный показатель имеет ряд преимуществ, а именно учитывает эколого-экономическую ситуацию в горнодобывающей промышленности, необходимость повышения отдачи инвестиций; предполагает расширение ассортимента выпускаемой из минерально-сырьевых ресурсов продукции и комплексное малоотходное производство; предполагает необходимость выбора рационального варианта сочетания добычи и использования минерально-сырьевых ресурсов на территории; учитывает природопотребление и природовосстановление до нормативов необходимого по экологическим параметрам качества [12].

Литература

1. Реймерс Н.Ф. Экологизация. Введение в экологическую проблематику. - М. 1994.
2. Руководство по гармонизации Стандартов отчетности России и CRIRSCO/www/gkz-rf.ru
3. Кривцов А.И. Термины и понятия отечественного недропользования: словарь-справочник/ А.И. Кривцов, Б.И. Беневольский, В.М. Минаков, И.И.
4. Морозов. – М.: ЗАО «Геоинформмарк», 2000. – 344 с.
5. Орлов В.П. Проблемы оценки воспроизводства минерально-сырьевой базы / Минеральные ресурсы России. Экономика и управление, - №3, 2010 <http://www.geoinform.ru>
6. Трубецкий К. Н., Каплунов Д. Р., Рыльникова М. В., Викторов С. Д., Радченко Д. Н., Франтов А. Е., Шляпин А. В., Корнев Ю. В., Экс В. В., Пешков А. М. Разработка теоретических основ проектирования и безопасного функционирования горнотехнических систем, основанных на комбинированных физико-технических и физико-химических геотехнологиях освоения природных и техногенных месторождений твердых полезных ископаемых http://onznnews.wdcb.ru/ebooks/minerageny/chap_2.2.2.pdf.
7. Быховский Л.З., Спорыхина Л.В. Техногенные отходы как резерв пополнения минерально-сырьевой базы: состояние и проблемы освоения. Минеральные ресурсы России. // Экономика и управление, - №4, 2011 г. - С. 18-24.
8. Чайников В.В., Гольдман Е.Л. Оценка инвестиций в освоение техногенных месторождений, - М, ООО «Недра-Бизнесцентр», 2000.
9. Невская М.А., Лигоцкий Д.Н. Определение и структура минерально-сырьевого потенциала горнопромышленного комплекса (методологический аспект) //Горный информационно-аналитический бюллетень, 2015. – С.35-46.
10. Елтошкина Н.В. Экономико-математическая модель комплексной эколого-экономической оценки минерально - сырье-

вого потенциала // Вестник Бурятского государственного университета, 2010. - №4. - С.41-45.

11. Лобанов Н.Я., Невская М.А. Развитие методов экономической оценки минеральных ресурсов // Записки горного института, т. 201.- Санкт-Петербург, 2013. - С. 55-58.

12. Немчинов В.С. Экономика и математические методы. – М.: Наука, 1995.

РЕЗЮМЕ

Маколада фойдали қазилмаларни иктисодий баҳолаш методлари ва тузилиши ўрганилган. Минерал хом ашё таркиби имкониятлари ўзгарувчан ташки ва ички омиллар таъсирида трансформацияга учрайди. Инновацион ривожланиш минерал хом ашё захираларини қайта ишлаш техникаси ва технологиясини такомиллаштириш имкониятларини беради.

РЕЗЮМЕ

Структура минерально-сырьевого потенциала трансформируется под воздействием изменяющихся внешних и внутренних факторов инновационное развитие даёт возможность совершенствовать технику и технологии по переработке минерально-сырьевых ресурсов.

SUMMARY

The article is devoted to the study of methods and structure of economic evaluation of mineral resources. The structure of mineral-primary potential is transformed under the influence of changing external and internal factors. Innovative development gives opportunities to improve technics and technologies in reprocessing of mineral-primary resources.

Ruwqiyliq tiykarlari, tariyx, huqıqtanıw, din tanıw

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МАНБАЛАРИДА МУХАММАД ТАРАҒАЙ АНТРОПОНИМИНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ ВА СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Х.Жабборов – ўқитувчи

Н.Мўминова - ўқитувчи

Қариши давлат университети

Таянч сўзлар: антропонимика, антропонимия, антропоним, темурийлар даври, тарихий манбалар, Мухаммад Тарағай, Тўра, Тўрағай.

Ключевые слова: антропонимика, антропонимия, антропоним, период темуридов, исторические источники, Мухаммад Тарағай, Туры, Турағай

Key words: anthroponymics, anthroponymy, anthroponyms, period of Temurids, historical references, Muhammad Turagay, Tura, Turagay.

Ўзбек антропонимлари бир неча асрлар давомида ажодларимиз томонидан яратилган бўлиб, улар бизга тарихий-лисоний бойлик сифатида етиб келган маданий ва маънавий исмлар мажмуидир. Исмларда ўзбек халқининг ўтмиши, орзу-интилишлари, ижтимоий, диний-фалсафий қарашлари, урф-одатлари акс этади.

Собиқ Шўро даврида Абу Райхон Беруний, Ибн Сино, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур каби буюк мутафаккирлари ва саркардалари билан жаҳонга танилган ўзбек халқи тарихи ва маънавий қадриятларига етарлича эътибор берилмади. Ачинарлиси, жаҳон тарихида салмоқли ўрин тутган ва ўз даврида халқаро муносабатлар марказида бўлган Амир Темурдек буюк тарихий шахснинг фаолиятини ёритиш тақиклаб қўйилди. [1:82]. Амир Темур, Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон, Тимур, Темирбай, Темирбек, Темирхон, Темирбей исмлари билан дунёга донг таратган ўрта асрнинг буюк давлат арбоби, марказлашган кучли давлат барпо қилган енгилмас саркарда, илм-фан, маданият ва маърифат ҳомийининг тарихий хизматлари унутилишга маҳкум этилди. Аксинча, у Тамерлан, Тамурлан, Темирлан, Тамерланг, Оқсоқ Темур лақаблари билан ҳақоратланди, камситилди. Лекин ўзбек халқи ажодлари, баҳодирларини унутмади, хамиша юрагида, қалб тўрида сақлади [2:5-6].

Амир Темур ҳақида юзлаб асарлар яратилди. Бироқ ҳозиргача ўзбек тилшунослигида Темурийлар даври манбаларидаги ономастик бирликлар, антропоним, этноним, гидронимлар бўйича махсус лингвистик тадқиқотлар олиб борилмади. Мустақиллик шарофати билан бундай чеклов ва тақикларга чек қўйилди. Истиқлол даврида Темурийларнинг тарихи, уларнинг исмлари бўйича тадқиқотлар олиб бориш учун имкониятлар пайдо бўлди. Ушбу йўналишда тилшунос олим Н. Хусанов «XV аср ўзбек адабий ёдгорликларидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари» мавзусидаги докторлик иштини ҳимоя қилди. Ушбу тадқиқоти натижалари «Ўзбек антропонимлари тарихи» номи билан монография ҳолида нашр этилди. Н. Хусанов таъкидлашича, Амир Темур ҳақида юзлаб асарлар яратилган бўлса-да, у ва авлодлари исмлари етарлича ўрганилмаган [3:76].

Тарихий ва замонавий антропонимлар генезисига кўра, тилнинг энг қадимий, яшовчан ҳамда турғун қатламларидан биридир. Н. Хусанов «Ўзбек антропонимлари тарихи» монографиясида «тарихий исмлар» тушунчасини конкретлаштириш ва тарихий номлар мажмуини замонавий исмлар фондидан фарқ-

лаш, чегаралаш масаласини ўртага қўяди [4:82].

Таниқли олим Ҳамидулла Дадабоев ҳам Темурийлар антропонимияси, Амир Темурнинг саркардарлик фаолияти, ҳарбий маҳорати, даврдошлари ҳаёти ва уларнинг билим билан шугулланиди. У «Амир Темурнинг даврдошлари» номи лугат нашр эттирган [5]. Амир Темур ажодлари ва авлодлари, даврдошлари антропонимлари таҳлиliga бағишланган. Ушбу лугат кенг китобхонлар оммаси ва темуршунослар учун қимматли илмий-амалий аҳамиятга эгадир.

Сўнгги йилларда ўзбек тилшунослигида ономастик бирликларнинг тарихий ва бадий матнлардаги хусусиятлари бўйича жиддий тадқиқотлар амалга оширилмоқда. Ушбу йўналишда Д. Анданиёзова «Бадий матнда ономастик бирликлар лингвостикаси» [6] мавзусида номзодлик ишини муваффақиятли ҳимоя қилди. У номлар бадийати тадқиқи ҳамда терминология масалалари бўйича бир қанча мақола эълон қилди. Д. Худойберганова ва Д. Анданиёзова чоп эттирган «Ўзбек тили поэтонимларининг изоҳли лугати» [7] ҳам бу соҳага қўшилган муҳим тадқиқотлардан бири бўлди. Унда тарихий ва бадий асарлар матнлари таркибида поэтик мақсадларда ишлатилган тарихий ҳамда замонавий антропонимлар лексикографик таҳлил қилинган. *Амир Темур, Алишер Навоий, Бобур, Мирзо Бобур, Буқаламун* (Амир Темур хуфясининг лақаби), *Илдириш Боязид, Маждиддин, Улуғбек Мухаммад Тарағай* каби антропонимларнинг лингвостик хусусиятлари изоҳланган. Тилшунос Х. Жабборов («Тарағайми, Тўрағайми, Тўрғайми», «Тарағай топоними») [8:28] ва Н. Шодмонова («Темур тузуқлари»да номлар ва атамалар») [9:85-87] ҳам антропонимлар тадқиқи бағишланган мақолалар эълон қилган.

Ўзбек тилшунослигида темурийлар даври антропонимлари – темурийлар сулоласи, даврдошлари исмлари мажмуаси, исм қўйиш одатлари, исмлар маънолари, уларнинг лексик қатламларининг лингвистик тадқиқ этилиши, ўша давр тили, тарихи, маданияти, маънавияти тўғрисида қимматли маълумотлар бериши шубҳасиздир. Истиқлол даврида Амир Темур фаолияти, адолат учун курашдаги мислсиз хизматлари, темурийлар даври тўғрисида жуда кўплаб асарлар – номалар, бадиҳалар, романлар, қиссалар, драмалар ёзилди. Бу асарларда уларнинг исми, отаси, қавму қариндошлари исмлари келтирилади. Амир Темур сулоласи, даврдошлари исмларисиз бу асарларда қаҳрамонлар шахси номаълум, асар мазмуни мундарижаси ғариб ва тушунарсиз бўлиб қолади. Шундай сабабларга кўра ҳам темурийлар даври

тарихига оид антропонимлар чуқур ўрганилиши тақозо этилади. Биз ҳам мазкур тадқиқотимизда Темурийлар даврининг бирламчи ёзма манбалари ва мустақилликдан сўнг яратилган тарихий, бадий асарлар, лингвистик, этнографик изланишлар асосида Соҳибқирон отасининг исми, унинг луғавий маъноси, турли шаклларда қўлланилиши, исмининг танланиши тамойилларини аниқлашга ҳаракат қилдик. Дастлаб, «Тарағай» сўзининг маъноси, ясаиш асосига эътибор қаратамиз. Номнинг ёзувдаги Тарағай, Турағай, Тўрғай шакллари маънолари хусусида фикр юритамиз. Тарихий, лингвистик ва этнографик ҳамда жуғрофий манбаларга таяниб бу мавзуда бизгача билдирилган фикрларни қараб чиқамиз.

Тарағай антропонимининг қўлланилиши ва семантикаси ҳақида шу давргача бир неча талқинлар бор. Улар қуйидагилар:

1. Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида соҳибқирон отасининг исми амир *Тарағай*, *Тарағайбек* шаклида ёзилган: «*Нечукким, Пайгамбар салли Аллоҳи алайҳа васаллам* айтиб турурлар: «Ва инна салоҳар-ражули...» ҳадисининг маънисини ҳазрат соҳибқироннинг отаси шаъни турурким, амир Тарағай дейур. Тарағайбек уламо ва сулаҳо ва муттақийларга мушфиқ ва меҳрибон эрди ва буларнинг мажлисида борур эрди» [10:12].

Темурбекнинг отаси Амир Тарағай ҳақида деярли маълумот сақланмаган. Фақат, у Мовароуннахрнинг йирик ва бадавлат бекларидан экани, сиёсат ва ҳарб ишларига аралашмагани, диндор мусулмон бўлганини биламиз.

2. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримкул Қодиров илмий-бади шаклида ёзган «Амир Темур сиймоси» номи романида соҳибқирон отасининг исминини «Тўрғай» деб ёзиш ҳолларини танқид қилиб: «Сўнгги асрларда пайдо бўлган баъзи китобларда Тарағай Баҳодирнинг номини «Тўрғай» деб ёзиш ҳоллари учрайди. Бу ҳеч бир мантқиққа тўғри келмайди. Тўрғай – кичкина сайроқи қуш. Баҳодирлар авлодидан бўлган амирга бундай нисбат бериш тўғри эмас. Туркий тилда Тарағай сўзи «нурдай таралсин, кўпайсин, катта ҳудудларни эгалласин» деган маъноларни билдиради. Тарихдан маълумки бу тилак ижобат бўлади. Шунинг учун Амир Темур суюкли невараси Улуғбекка даставвал Тарағай деб исм қўйган эди», – дейди [12:9].

3. Адабиётшунос олим Поён Равшанов «Темурнома»га ёзган сўз бошисида: «Темур –отасининг ёлғиз ўғли. Ота-ўғил ўн икки йилдан сўнг топишадилар. Шу ўринда отасининг исми Тарағайми ёинки Турағайми бир мулоҳаза қилсак. «Темурнома»да «т» ҳарфи билан «р» ҳарфи ораллигида «вов» ҳарфи келади. Демак, Турағай деб ўқилади. Одатда ўзбекларда баъзи оилаларда ёлғиз бола кўриш солув бўлади. Баёнқули амир Турағайдан «яна бошқа ўғлинг борми» – деб сўрайди: Амир унга «йўқ» деб жавоб беради. Амир Турағайнинг ўзи ҳам ёлғиз ўғил эмасмикин. Турағай – турақол, яшайқол маъносига эмасмикин. Масалан Тўхтамиш, Тўхтасин сингари исмлар ҳам аслида шу мантқидан келиб чиқиб қўйилади-ку?! Китоб, Шаҳрисабз, Чироқчиға яқин тоғлиқ маъво ҳозирда ҳам Тарағай қишлоғи [13:22] деб юритилади.

Тарихий асарларда деб, – ёзади П. Равшанов – Муҳаммад Тарағай ҳақида маълумотлар жуда кам. Туғилган йили, сипоҳийлиги ёки амирлиги ҳақида далиллар учрамайди. Ҳатто, унинг исми фақат «Тарағай» тарзида зикр этилиб, кўпинча «Муҳаммад» унутилади. Биргина Фасиҳ Хавофий «Муҳаммад Тарағай» деб кўрсатади. В.В. Бартольд: «Темурнинг на отаси, на бобоси акалли ўзи туғилган шаҳри ҳаётида ҳам кўзга ташланарли иштирок этмаганлар, Темурнинг бобоси мусулмон бўлганлиги ҳам номаълум», – дейди. Бу сўзлар юқорида келтирилган Қарочор нўннинг ислом динига муносабати билан қиёсланганда олимнинг хулосасида ҳолислик даражаси пастлиги аён бўлади [14:30].

4. Можор олими Ҳерман Вамберининг ўзбек тилида чоп этилган «Бухоро ёҳуд Мовароуннахр тарихи» китобига «сўзбоши» ёзган ёзувчи Тохир Қаҳҳор рус ва ўзбекча китобларда Темур отасининг исми Тарағай, деб нотўғри ёзилаётгани, у Тўрғай эканини таъкидлаб:

«Темурнинг отаси Турғай (бидбилдик) барлос уруғининг бошлиғи эди», – дейди. Фикрини изоҳда давом эттириб: «Вайлнинг ўқиганича Тарағай эмас «Отец его Турғай (перепелъ) был главою Берлас... Не Тарағай, как читает Вайл». Ҳақиқатан Вамберининг фикри тўғри. Чунки Тарғай, Тарағай сўзининг маъносини шундай деб ёзганлар уни изоҳлашни унутганлар... Вамбери ҳам бу ерда нега Тўрғайлигига изоҳ бермаган» [15:6-7]. Ёзувчи Вамбери фикри тўғрилигини ота-боболаримиз исломдан илгари ном қўйилишидаги то-темлар, қушлар, ҳайвонлар номи билан боғлиқ бўлганини кўрсатади.

Тилда ҳар қандай ном аввал сўз шаклида намоён бўлади. Хўп, «Тўрғай» қандай сўз? Бу сўздан ясалган номлар учрайдими? «Тўрғай» сўзининг маъноси «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да: 1. Чумчуксимонлар туркумининг бир оиласига мансуб кичкина сайроқи қушларининг умумий номи, Дала тўрғайи. Қора тўрғай. 2. Ўзбек халқ классик қуйларидан бирининг номи», – дея изоҳланади.

Кичиккина қуш ё куй номи соҳибқироннинг отасига исм сифатида қўйилиши, назаримизда ўзини оқламайди. Исм қўйиш маданияти темурийлар даврида шарқона урф-одатларимиздан бири экани, унда орзу-ҳавас, мақсад ҳамда эзгу-ниятнинг намоён бўлишини ўйлаб кўрсак, бу исм Тўрғай эмаслиги ишончлироқдир. Йигирма ёшида фарзанд кўрган Бобур ўғлига нега Хумоюн, деб исм қўйганини эслайлик.

5. Академик Абдулаҳад Муҳаммаджонов «Темур ва Темурийлар салтанати» номи тарихий очеркида: «Тарих китоблари ва дарсликларда Амир Темурнинг отаси Тарағай номи билан тилга олинади. Аммо бу исм ҳеч қандай маъно англатмайди. Фикримизча, унинг исми Тўрғай Баҳодир бўлган. Қадимги туркий удулға кўра, тўнғичига ўғил кўрган ота хушхабарни эшитгач, ташқарига шошилган. Атрофда илк бор кўзга ташланган нарсаси хоҳ у жонзод, хоҳ буюм бўлсин фарзандининг исминини ўша нарсаси билан атаган. Амир Темур отасининг исми ҳам тўрғай (қуш) номидан бўлса керак. Соҳибқирон Темурнинг набираси Улуғбекнинг исми –шарифи ҳам Муҳаммад Тўрғай бўлган. Шундай фикр Ҳермон Вамбери асарида ҳам қайд этилган», – дейди [16:7].

6. Жой номлари бўйича йирик олим, профессор Тўра Нафасов «Қашқадарё қишлоқномаси» номи китобида Тарағай топонимини қуйидагича таҳлил қилган: «*Тарағай* – Чироқчи туманидаги қишлоқ. Ўзбек халқи таркибига кирган уруғлардан бири – *тарағай*. Шаҳрисабз туманининг Бошқоп қишлоғида *тарағай* уруғи вакиллари яшади. Темурийзода Мирзо Улуғбекнинг болалик исми *Муҳаммад Тарағай*. Улуғбек – тахаллуси. *Муҳаммад Тарағай* исмида ҳам *Тарағай* сўзи шажаравий нисба вазифасида. *Тарағай* – барлос қабили таркибигаги уруғлардан бирининг номи. Шу боис исмининг сўнгги қисми бўлиб келган *Тарағай* исми уруғ номидан олинган. Уруғ номига асос бўлган сўз мўғул тилида *толғой/тўлғай/ тўлғай* – бош; раҳбар, бошлиқ, хўжайин, сардор, раҳнома, юқори нукта, тоғ чўққиси» [17:240-241].

Олим Тарағай топонимини туркий тиллар билан қиёслаб, келиб чиқишини илмий жиҳатдан асослашга ҳаракат қилган. Қирғизистоннинг Норин дарёси бошида *Тарағай* дараси бор. Мўғулистон ва Қозоғистонда *Талағай* – тоғ номи. Сўз ўзагида р, л товушлари фарқланади, аслида иккаласи бир сўз. Қирғиз тилида *Тарағай* – тоғнинг дарахт ўсмаган жойи, қозоқ тилида *талағай* – тепа, баландлик, чўққи маъноларини билдиради. Ўтмишда ўзбек тилида тоғ маъносини англатишини аниқлаган. Негадир Т. Нафасов соҳибқирон отасининг Тарағай исми ҳақида фикр билдирмайди.

Интернетдаги YKt.ru сайтидан олинган маълумотда Тарағай антропонимининг илгари исм бўлгани, кейин қишларнинг исмларига лақаб тарзида қўйилгани айтилади: «У якутов много людей с прозвищем ТАРАГАЙ. А раньше имена были. Например, Тарагай Кирилээн, который зарезал 7-х казаков сборщиков ясака. И его дело закончилось совсем уж интригующе» [18].

Кузатишлар ёзма манбаларда амир Муҳаммад Тарағай исми: *Тарағай баҳодир, Тўрағай, Тўрағай, Тўрағай, Тарағайбек, Амир Тарағай, Тўрағай Баҳодир* шаклларида қайд этилишини кўрсатди. Юқорида бу сўзнинг маъноларига доир мулоҳазалар билан ҳам танишиб чиқдик. Улар орасидан бу сўзнинг бош, бошлиқ, Поён Равшанов таъкидлаган турақол, яшайқол маъноларини англатиши эътиборимизни тортди.

Иш жараёнида М. Кошғарийнинг «Девону луғотит турк», Алишер Навоий асарлари бўйича тузилган луғатлардан ҳам *тарағай* сўзи маъносини ахтардик.

«Девону луғотит турк»да *тура* лексемаси учради. У қалқон маъносини англатиши ёзилган. *Тура қалқан* – душмандан сақланиш учун ёпинчик ўрнида қўлланадиган қалқон, сипар. *Тора* (ингичка о устида икки нуктаси билан) – тўр, уйнинг тўри, юқориси. Бу сўз *тор* шаклида ҳам қўлланади [19:240].

Алишер Навоий асарлари учун тузилган луғатда *тура* лексемасининг тўрт маъноси қайд этилган. Биринчи маъноси: *тура* – хон авлодига мансуб киши, хонзода: *Тура барча қўллоб ила банду баст, Камин айлабон кейинда аҳли шаст* (Садди Нисқандарий). Иккинчи маъноси: *тура* – одам бўйи баравар келадиган қалқон; қадимги урушларда ишлатилган тўсик: *Миср отлиг мулозимларга буюрган эрмишларки, чопар ва тура учун эшиклар йиғиштургай* (Насойим ул-муҳаббат). Учинчи маъноси: *тура* – қоида, қонун, интизом, одат: *Тура бирла бош уруб тут хонга, Сарқутни бер мени бесоманга* (Хазойинул маоний). Тўртинчи маъноси: *тура* – ўрамоқ, ихота қилмоқ: ... *Бу умматда аларнинг қамоли суварий ва истикмоли*

маънавийлари жоме нияти била тўрамамиш бўлғай (Насойим ул-муҳаббат) [20:269-270].

М.Кошғарий луғатидаги *тура қалқан* – душмандан сақланиш учун ёпинчик ўрнида қўлланадиган қалқон; Алишер Навоий асарларидаги *тура* – хон авлодига мансуб киши, хонзода маъноларини англатишини ҳисобга олсак, Амир Темур отасининг исми Тўрағай бўлиб чиқади. Бу антропоним ТУРА сўзидан ясалган. Бошқа луғатларда ҳам *тура* – юқори табақага мансуб кишини англатиши кўрсатилган. Бу сўз ҳурмат юзасидан кишилар номи, унвони, мансабига қўшиб айтилган. Ҳозирги ўзбек номшунослигида Тўра атокли отидан Тўрамурод, Тўракул, Тўраҳон, Тўра Тўраевич каби номлар пайдо бўлган. Бу исмлар ота-оналар томонидан фарзандларига муносиб ном сифатида қўйилапти. Соҳибқирон отасининг исми ҳам худди улар каби Тўрағай бўлгани бошқа талқинлардан кўра, ҳақиқатга анча яқинлашади. Демак, *тура* – исм, ғай – от ясовчи қўшимча. Қарчиғай, қарағай, қапчиғай ва улар каби бошқа бир қанча отлар ҳам Тўрағай сингари ясалган.

Шундай қилиб, Амир Темур отасининг исми Тўрағай ва Тўрағайга алоқаси йўқ, у ТУРАҒАЙдир. Уни Тўрағай Баҳодир десак, тўғрироқ бўлади. Балки бу борада ҳали бошқа мулоҳазалар ҳам билдирилар. Бизда тадқиқот жараёни ҳануз давом этаётди. Исмларни халқ яратади. Ҳар бир исмда шу халқ тафаккури, тарихи, урф-одатлари ва анъаналари акс этиб туради. Исмлар ўзлгимизни осонроқ ва тезроқ англашимизга беминнат кўмак беради.

Адабиётлар

- 1 Ўзбекистон қарамлик ва мустақиллик йилларида. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
- 2 Амир Темур – Ҳазратимиз, гуруримиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998.
- 3 Ҳусанов Н. XV аср ўзбек адабий ёдгорликларидagi антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. ... дисс. – Тошкент: 2014.
- 4 Ҳусанов Н. Ўзбек антропонимлари тарихи. Наврўз, 2014.
- 5 Дадабоев Х. Амир Темур даврдошлари. Тошкент: Навоий университети, 2018.
- 6 Анданиёзова Д. Бадиий матнда ономастик бирликлар лингвостатистикаси: Филол. фан. фалс. докт. ... дисс. Тошкент, 2017. Ўша муаллиф. Ономастик бирликларнинг бадиий матндаги ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти, 2014, 5-сон, 75-79-бетлар; Ономастик терминологияси масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015, 6-сон, 16-21-бетлар
- 7 Д. Худойберганаева, Д. Анданиёзова. “Ўзбек тили поэтонимларининг изоҳли луғати. Тошкент: Турон замин зиё, 2016.
- 8 Жабборов Х. Тарағайми, Тўрағайми? // Ёш куч, 1993, 1-2-сонлар, 22-бет; Тарағай топоними // Тил ва адабиёт таълими, 2019, 9-сон, 28-бет.
- 9 Шодмонова Н. “Темур тузуқлари”да номлар ва атамалар// Ўзбек тили ва адабиёти. 2011, 5-сон, 85-87-бетлар.
- 10 Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Форс тилидан эски ўзбек тилига Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али Бухорий таржимаси. Сўз боши ва изоҳлар муаллифи А. Аҳмедов, Х. Бобобеков. Тошкент: “Шарк”, 1997. –Б.12.
- 11 Пиримқул Қодиоров. Амир Темур сиймоси. Тошкент: Ўзбекистон. 2007, 9-бет.
- 12 Салоҳиддин Тошқандий. Темурнома (Амир Темур Кўрагон жангномаси). Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, луғат муаллифи П.Равшанов. Тошкент: “Чўлпон”, 1990.
- 13 П.Равшанов “Амир Темур сулоласи”. Тошкент: Янги аср авлоди, 2014.
- 14 Херман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990.
- 15 Муҳаммаджонов А. Темур ва Темурийлар салтанати. Тошкент: Комуслар Бош таҳририяти, 1996, 7-бет..
- 16 Нафасов Т. Қашқадарё кишлоқномаси. Тошкент: Мухаррир, 2009, .240-241-бетлар.
- 17 YKt.ru сайти.
- 18 М. Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик, 3-томлик: 3-том. –Тошкент: Фан, 1963, 240-бет.
- 19 Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 3-том. –Тошкент: Фан, 1984, 269-270-бетлар.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Темурийлар даври тарихига оид манбаларда соҳибқирон отаси исмининг қўлланиши, исмининг семантикаси, исмининг турли шаклларида қўлланиши ҳақида сўз боради. Соҳибқирон отасининг исми тарихий ва лисоний манбалар асосида Тўрағай ҳам, Тарағай ҳам эмас, Муҳаммад Тўрағай эканлиги асосланган.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе разных источников исследуется история периода Тимуридов использование имени отца сахибкيرانа, её семантики использование имени. В разных формах опираясь на исторические и лингвистические источники, автор статьи доказывает, что имя отца сахибкيرانа было не Тургай и Тарагай, а Мухаммед Турагай.

SUMMARY

The article deals with the research of history of Temurid's period the usage of Conqueror father's name, semantic features and various forms of the name Taking into account historical and linguistic sources, the author of the article proves that the Conqueror father's name wasn't Turgay or Taragay but Muhammad Turagay.

ЎҚУВЧИЛАРНИ ЗАРАРЛИ АХБОРОТЛАРДАН ҲИМОЯ ҚИЛИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

О.Жамолдинова – педагогика фанлари доктори, доцент

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Таянч сўзлар: узлуксиз тарбия концепцияси, ахборот хавфсизлиги, ахборот муҳити, ахборот маҳсулоти, ахборот олиш кафолатлари, бола ҳуқуқлари, давлат ва нодавлат таълим муассасалари.

Ключевые слова: концепция непрерывного воспитания, информационная безопасность, информационная среда, информационная продукция, гарантия на получение информации, права ребенка, государственные и негосударственные учреждения.

Key words: conception of continuous education, information security, information environment, informational product, guarantees for receiving information, rights of the child, governmental and non- governmental institutions.

Дунё шиддат билан ривожланиб бораётган бугунги тинчлигига раҳна солиш, ёшлар, айникса, болалар кунда ахборот воситаларидан жамият ривожи ва соғлиғига зиён етказиш, уларнинг онги ва

дунёкарашига салбий таъсир кўрсатиш, миллий ва умуминсоний кадриятлардан узоқлаштириш, иродасини заифлаштириш каби ғаразли мақсадларда фойдаланиш барчани ташвишга солмоқда. Шу боис, оммавий ахборот воситалари, шу жумладан, Интернет жаҳон ахборот тармоғи орқали тарқатилаётган ғаразли ахборотлар, одоб-ахлоқни емирувчи иллатлар, ёшларни залолатга бошловчи бузғунчи ғояларга қарши соғлом дунёкарашни шакллантириш масаласи **2019 йил 31 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Узлуксиз маънавий тарбия концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чоратadbирлари тўғрисида”ги №1059-сон қарори билан тасдиқланган** Узлуксиз маънавий тарбия концепциясининг устувор йўналишларидан бири сифатида белгиланди [3].

Ўрганишлар таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, халқаро ташкилотлар ва ривожланган хорижий давлатлар томонидан ҳуқуқий жамиятнинг шакллантириш жараёнида ёшлар маънавияти ва келажагини ҳимоя қилиш, ўсиб келаётган авлодни уларнинг жисмоний, ахлоқий ва маънавий ривожланишига зиён келтирувчи ахборотлардан ҳимоя қилиш масалаларига қонун доирасида эътибор қаратилади. Уларда асосан:

болаларнинг жисмоний ва маънавий ривожланишига салбий таъсир кўрсатадиган ахборот маҳсулотларини аниқ таснифлаш ва шундай ахборотларнинг турли ёшдаги болалар учун категорияларига мувофиқ маркалаш;

оммавий ахборот воситалари, интернет ва бошқа ахборот манбаларида тарқатилаётган ахборотлар мазмунининг болаларнинг ёшларига мувофиқ эмаслиги ва қай даражада мазмунан зарарли эканлигини белгилувчи органларни ташкил этиш;

болаларга мўлжалланмаган ахборот маҳсулотларининг тарқатиш вақтини аниқ чегаралаш;

болаларнинг жамоат жойларида бўлган вақтларида содир бўлиши мумкин бўлган хавф-хатарларнинг олдини олиш (болаларнинг маъмурий ҳимояси); болаларни ва уларнинг ота-оналарини мумкин бўлган хавф-хатар ва таҳдидлардан хабардор қилиш, хавф-хатар ва таҳдидларга жавобан кўриши лозим бўлган чораларни ўргатиш (болаларни ҳимоя қилишнинг маърифий чоралари); болаларни хавф-хатар ва таҳдидлардан ҳимоя қилиш чораларини тартибга солиш (болаларни ҳуқуқий ҳимоясини таъминлаш) кабилар назарда тутилади.

БМТнинг Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенциясига мувофиқ бола ўз фикрини эркин ифодалаш ҳуқуқига эга. Бу ҳуқуқ ҳар қандай турдаги ахборотни оғзаки, ёзма ёки босма шаклда, санъат асари кўринишида ёки боланинг танловига қўра бошқа воситалар ёрдамида излаш, олиш ва узатиш эркинлигини ўз ичига олади. Шунингдек, конвенцияда омавий ахборот воситаларининг болаларнинг ахборот олишдаги ўта муҳим аҳамиятини эътироф этган ҳолда, “оммавий ахборот воситаларининг муҳим мавқеини эътироф этиш билан бирга боланинг турли хил миллий ва халқаро манбаларнинг ахборотларидан ҳамда материаллари, айниқса, ижтимоий, маънавий ва ахлоқий фаровонликка, шунингдек, боланинг соғлом, жисмоний ва руҳий ривожланишига кўмаклашишга қаратилган ахборотлардан баҳраманд бўлишини таъминлаш зарурлиги қайд этилади” [2].

Сўнгги йилларда миллий қонунчиликда бола ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларнинг ишлаб чиқилишида юқорида қайд этилган халқаро талабларнинг эътиборга олинаётганлигини кўришимиз мумкин. Ўзбекистон Республикасининг «Болаларни уларнинг соғлиғига зарар етказувчи ахборотдан ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонун шулар жумласидандир [4]. Мазкур қонуннинг қабул қилинишидан кўзланган асосий мақсад болалар

соғлиғига зарар етказувчи ахборотдан уларни ҳимоя қилишга қаратилган бўлиб, ўсиб келаётган ёш авлодни тарбиялаш, уларни зарарли ахборотдан ҳимоя қилиш, ҳар қандай ривожланган жамият ва ҳуқуқий давлат учун зарур бўлган болаларнинг жисмоний, маънавий ва ахборот хавфсизлигининг қонуний белгиланган қафолатлари комплексини яратиш назарда тутилади. Айниқса, мамлакатнинг маънавий-ахлоқий ва демографик хавфсизлигини таъминлаш, бола ҳуқуқларини, оилани ҳимоя қилиш соҳасида давлатнинг обрў-эътиборини оширишга хизмат қилиши билан аҳамиятли.

Болалар соғлиғига, яъни уларнинг жисмоний, руҳий ва ижтимоий жиҳатдан соғломлик ҳолатига зарар етказувчи ахборот бу болалар ўртасида тарқатилиши «Болаларни уларнинг соғлиғига зарар етказувчи ахборотдан ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонунга мувофиқ тақиқланган ёки чекланган ахборот маҳсулотидир.

Мамлакатимизда болаларни ўз ҳаёти ва саломатлиғига хавф соладиган хатти-ҳаракатларни содир этиш, жумладан, соғлиғига зарар етказиш, ўз жонига қасд қилишга ва шундай ҳаракатларни тарғиб қилишга ундайдиган ахборотларни тарқатиш тақиқланади. Болаларда наркотик воситалар, психотроп моддалар ёки уларнинг акл-ирода фаолиятига салбий таъсир етгучи бошқа моддалар, алкоғолли ва тамаки маҳсулотларини истеъмол қилиш, дарбадарлик, тиланчилик ёки бошқа кўринишдаги ноижтимоий ҳаракатлар билан шўғулланиш истагини пайдо қиладиган ахборотларга йўл қўйилмаслиги қатъий белгиланди. Қонуннинг қабул қилиниши ва ҳаётга татбиқ этилиши натижасида:

биринчидан, болалар соғлиғига зарар етказувчи ахборотдан уларни ҳимоя қилиш ва ахборот олиш қафолатларини таъминлаш бўйича ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий шарт-шароитлар яратилди;

иккинчидан, болаларни бузғунчи, уларнинг руҳиятига зарар етказувчи таъсирлардан ҳимоя қилиш, уларнинг саломатлиғига зиён етказувчи ахборот тарқатилишининг олдини олиш, чеклаш ва (ёки) тақиқлаш имкони яратилди;

учинчидан, болалар соғлиғига зарар етказувчи ахборотдан ҳимоя қилиш соҳасида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат ноижорат ташкилотлари, фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари, жисмоний ва юридик шахслар фаолияти қўллаб-қувватлаш механизми яратилди;

тўртинчидан, болаларга йўналтирилган ахборот муҳити мазмунини тизимли баҳолашга йўналтирилган илмий ва амалий тадқиқотларни ривожлантириш, болалар соғлиғига зарар етказувчи ахборотнинг мезонлари, механизмлари ва методикаси яратилди ва ривожлантирилди, болалар ахборот хавфсизлигини таъминловчи техник ва дастурий-аппарат воситалар жорий этилди.

Эътибор қаратиш зарур бўлган муҳим жиҳатлардан бири шундаки, мамлакатимизда илк бор болаларнинг жисмоний ва маънавий ривожланишига салбий таъсир кўрсатадиган ахборот маҳсулотларини таснифлаш ва шундай ахборотларнинг турли ёшдаги болалар учун категорияларига мувофиқ тоифалар асосларининг аниқланишга эришилди. Ахборот маҳсулотининг ёшга оид таснифларини аниқлаш мезонлари ишлаб чиқилди ҳамда уни экспертизадан ўтказиш тартиби жорий этилди. Унга қўра ахборот маҳсулотининг ёшга оид таснифи уни болаларнинг қуйидаги ёш тоифаларидан бирига киритиш йўли билан амалга оширилишига қўйиладиган талаб ахборот тарқатувчиларнинг зиммасига масъулият юклади. Чунки маҳсулотининг ёшга оид таснифини амалга оширишда унинг мавзуси, жанри, мазмуни ва бадий безаги, муайян ёш

тоифасидаги болалар томонидан ундаги ахборотнинг идрок этилиш хусусиятлари, ундаги ахборотнинг болалар соғлиғига зарар етказиш эҳтимоли баҳоланади. Бугунги кунда ахборот маҳсулотининг қуйидаги ёшга оид таснифи амалиётга татбиқ этилди:

етти ёшга тўлмаган болалар учун ахборот маҳсулоти (ушбу ахборот маҳсулотининг ёшга оид тоифаси белгиси «0+» ёзувини акс эттиради);

етти ёшга тўлган болалар учун ахборот маҳсулоти (ушбу ахборот маҳсулотининг ёшга оид тоифаси белгиси «7+» ёзувини акс эттиради);

ўн икки ёшга тўлган болалар учун ахборот маҳсулоти (ушбу ахборот маҳсулотининг ёшга оид тоифаси белгиси «12+» ёзувини акс эттиради);

ўн олти ёшга тўлган болалар зарар етказувчи ахборот маҳсулоти (ушбу ахборот маҳсулотининг ёшга оид тоифаси белгиси «16+» ёзувини акс эттиради);

болалар учун тақиқланган ахборот маҳсулоти (ушбу ахборот маҳсулотининг ёшга оид тоифаси белгиси «18+» ёзувини акс эттиради).

Таъкидлаш жоизки, болаларни уларнинг соғлиғига зарар етказувчи ахборотдан ҳимоя қилишда аҳамиятли жиҳати шундаки, таълим муассасалари болаларни уларнинг соғлиғига зарар етказувчи ахборотдан ҳимоя қилишни амалга оширувчи асосий орган ҳисобланади. Шу боис, умумий ўрта таълим мактаблари олдида болаларни уларнинг соғлиғига зарар етказувчи ахборотдан ҳимоя қилиш соҳасидаги давлат дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда иштирок этиш вазифаси туради. Болаларни уларнинг соғлиғига зарар етказувчи ахборотдан ҳимоя қилишга қаратилган дастурлар ва услубларни ишлаб чиқиш ҳамда таълим муассасаларининг фаолиятига жорий этишда, таълим, ўқув-тарбия муассасаларида болаларни уларнинг соғлиғига зарар етказувчи ахборотдан ҳимоя қилишга доир чора-тадбирларни амалга оширишда замонавий таълим ва тарбия технологияларидан самарали фойдаланиш талаб этилади.

Таълим соҳасида замонавий ахборот технологияларининг қўлланилиши ва уларнинг самарадорлигини ўрганиш борасидаги таҳлиллар шунни кўрсатадики, Ўзбекистон Республикаси Президентининг ёшлар таълим-тарбияси учун қўшимча шароитлар яратишга қаратилган комплекс чора-тадбирларни ўз ичига олган бешта ташаббус доирасида халқ таълими тизимида таълим муассасаларини юқори тезликдаги Интернет билан таъминлаш бўйича “Йўл харита” ишлаб чиқилиб, умумий ўрта таълим мактабларини юқори тезликдаги интернет тармоғига улаш; “Мактаб таълим жараёнини бошқаришнинг автоматлаштирилган дастурий тизими – xt.uzedu.uz” ва [OPENEMIS \(emis.uzedu.uz\)](http://OPENEMIS(emis.uzedu.uz)) ахборот тизимидан умумтаълим муассасаларининг ўқув ва бошқарув жараёнини автоматлаштиришда самарали фойдаланиш; ижтимоий тармоқлар орқали фуқаролар ҳамда халқ таълими тизими ходимлари мурожаатлари, шикоят ва тақлифларини онлайн тарзда тезкор қабул қилиш ва уларни кўриб чиқиш имкониятини берувчи “Устоз овози” интерактив хизмати ovoz.uzedu.uz жорий этиш; синов тариқасида ўқувчилар учун зарур дарслик ва қўлланмаларни QR код орқали юклаб олиш

Адабиётлар

1. Бола ҳуқуқлари мониторинги. Ўқув-услубий қўлланма. / Масъул муҳаррир А.Х.Саидов – Тошкент: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази. 2011, 134-б.
2. Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар (тўплам). -Т.: “Адолат”, 2004, 220-б.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 31 декабрдаги “Ўзлуксиз маънавий тарбия концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги №1059-сон қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси (Lex.uz).
4. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. -Т.: 2017, №37-сон, 976-модда.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Ўзбекистон Республикасининг «Болаларни уларнинг соғлиғига зарар етказувчи ахборотдан ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонундан келиб чиқиб, ўқувчиларни зарарли ахборотлардан ҳимоя қилишда умумтаълим мактаблари олдида турган долзарб вазифалар ёритилган.

ҳамда электрон ресурслардан фойдаланиш имкониятини яратиш; тизимидаги мавжуд 892 номдаги электрон ахборот-таълим ресурслар: видео ва аудиодарслар, интерактив ва анимацияли виртуал лаборатория ишлари ҳамда дарс ишланмалари, мультимедияли иловалар, тестлар, таълимий ўйинлар ва бошқа қўшимча таълим ресурслардан самарали фойдаланиш бўйича самарали механизм ишлаб чиқилган. Умумтаълим мактабларида фойдаланилаётган дарслик ва методик қўлланмаларнинг барчаси www.eduportal.uz ахборот-таълим порталига амалдаги 7 тилда тўла матнда жойлаштирилган. Шунингдек, ёшлар ўртасида компьютер технологиялари ва Интернетдан самарали фойдаланиш, илғор халқаро ва чет эл таълим дастурлари асосида миллий онлайн ресурсини яратиш назарда тутилади.

Ўзлуксиз маънавий тарбия концепциясида белгиланишича, ўзлуксиз маънавий тарбия давлат таълим стандартларига мувофиқ таълим дастурларини амалга оширувчи давлат ва нодавлат таълим муассасалари, таълим соҳасида илмий-тадқиқот ишларини амалга оширувчи илмий-педагогик муассасалар ҳамда давлат бошқаруви органлари, жамоатчилик ташкилотлари, маҳалла ва оила институтлари орқали жорий этилади. Шу боис, умумий ўрта таълим мактабларида болаларни уларнинг соғлиғига зарар етказувчи ахборотдан ҳимоя қилишда:

болаларнинг таълим олиш, билим орттириш ва мулоқот фаолияти жараёнида болаларга психологик ёрдам кўрсатиш тизимини такомиллаштириш ҳамда мактаб амалиётчиси томонидан психология фанининг замонавий ютуқларидан самарали фойдаланиш механизмининг жорий этиш;

болаларни уларнинг соғлиғига зарар етказувчи ахборотдан ҳимоя қилиш соҳасида яқка тартибдаги профилактика тадбирларини ўтказишда таълим муассасаларининг ички ишлар органлари, маҳалла, оила, шунингдек фуқаролик жамиятнинг бошқа институтлари билан ҳамкорлигини янада кучайтириш;

болаларни уларнинг соғлиғига зарар етказувчи ахборотдан ҳимоя қилишга доир фаолиятни амалга оширувчи ҳамда ушбу фаолиятда иштирок этувчи оммавий ахборот воситалари билан ҳамкорликда йўлга қўйиш;

болаларнинг ахборотга оид ва ҳуқуқий маданиятини юксалтириш, шунингдек маънавий-ахлоқий тарбиясига доир фаолиятни ташкил этишда синфдан ва мактабдан ташқари тадбирлар, маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини таъминлаш;

таълим муассасаларида болалар соғлиғига зарар етказувчи ахборотни ўз ичига олмаган ахборот ресурсларидан фойдаланишни таъминлашда ахборот-ресурс марказлари, кутубхоналар фаолиятини ривожлантириш орқали зарур шарт-шароитларни яратиш;

таълим муассасаларида ўқувчиларни зарарли ахборотдан ҳимоя қилишга қаратилган замонавий тарбия технологияларидан фойдаланиш тизимини такомиллаштириш каби долзарб масалаларга эътибор қаратилиши мақсадга мувофиқ.

В статье отражены важнейшие задачи общеобразовательных учреждений в области защиты детей от информации, наносящей вред их здоровью исходящие из закона Республики Узбекистан «О защите детей от информации, наносящей вред их здоровью»

The article highlights the most important problems of public education to protect students from information that harms their health, this issue is the main aim of the law of the Republic of Uzbekistan "About protecting children from detrimental to their health information".

ЎЗБЕК ХАЛҚ ТАБОБАТИНИНГ ТАДРИЖИЙ ЙЎЛИ
Х.С.Жуманазаров - тарих фанлари бўйича фалсафа доктори
ЎЗР ФА Тарих институти

Таянч сўзлар: табиб, халқ табобати, эмпирик билим, синикчи, аттор, кўз шифокори (каххол), ЖССТ.

Ключевые слова: знахарь, народная медицина, эмпирические знание, костоправ, аттар, глазной лекарь (каххол), ВОЗ.

Key words: quack, folk medicine, empiric science, attar, eyes doctors' (kahhol), WHO.

Халқ табобатига доир анъаналар инсоният тарихи билан ҳамоҳанг бўлиб, жамиятнинг тараққий этиши ва инсонларнинг амалий фаолияти соғлиқни сақлаш соҳасига доир билимларнинг шаклланишига хизмат қилган. Халқ табобати билимларининг турфа хиллиги ҳамда табобат соҳаларининг ранг-баранглиги маҳаллий аҳолининг машғулоти тури ҳудуднинг табиий шароити ҳамда ҳудудга хос флора ва фауна дунёсининг бойлигига қараб туркумланиб борган. Дунё халқларида доривор ҳам ашё сифатида ўсимлик, хайвонлар ва минераллар ишлатилсада, тайёрлаши ва маҳаллий ўсимлик турлари ҳисобига фарқли томонлари кўзга ташланади. Даволаш жараёнининг методикаси, даво турларининг ўзига хослиги ҳамда айрим соҳага доир маҳаллий атамаларнинг кенг тарқалиши ҳисобига табобат анъаналарининг этноҳудудий хусусиятлари юзага келган.

Ўзбекларнинг табобат анъаналари ҳам бошқа халқларнинг тиббий анъаналарига мос равишда бир оила ёки қариндошлар орасида отадан, баъзи ҳолларда онадан болага оғзаки тарзда ўтиб келган [3:6]. Хонликлар даврида табобатга давлат томонидан алоҳида эътибор берилиши натижасида, тиббий анъаналар илмий жиҳатдан исботланиб, соҳага доир дарсликлар, илмий китоблар ва рисоалар яратилди. Абу Бакр ар Розий, Ибн Сино, Беруний, Навоий, Абулғози Баҳодирхон, Маҳмуд Ҳаким Яйфоний, Боситхон Шоший ва бошқаларнинг асарларида [4,5,6,10,12] Шарқ табобати, жумладан ўзбек халқ табобатига хос дориворларнинг турларга ажратилиши, табиб шахси ва касбига оид билимлар ҳамда халқ томонидан табобатда фойдаланиладиган турли ўлчовларга доир маълумотлар берилган.

XX асрнинг 20-йилларига қадар ўлкамизда табиблар кенг фаолият юритиб, соғлиқни сақлаш соҳасида асосий мутахассис ҳисобланишган. Чор Россияси bosқинидан сўнг замонавий тиббиёт масканлари ҳам ташкил қилинган ва ҳар икки соҳа вакилларининг фаолияти юзага келган бўлса, Собик Иттифок даврида маҳаллий ўлкаларда замонавий тиббиёт ютуқларини жорий қилиш масаласига катта эътибор қаратилди. Тиббиётнинг табобат билан ўзаро рақобатида ҳукумат томонидан тиббиёт муассасаларини давомли қўллаб-қувватланиши ўз натижасини берди ва халқ табобатига путур етди. ЎзССР халқ комиссарлар кенгаши ва марказий ижроия қўмита томонидан 1926 - йилда қабул қилинган “Соғлиқни сақлаш ҳодимларининг касбий фаолияти ва ҳуқуқлари”га доир қонун [14:71] қабул қилиниши оқибатида табиблар ҳамда даволаш билан шуғулланаётган, лекин тиббий дипломга эга бўлмаганлар таъкибга олиниб, 1926-1937 йиллар оралиғида катағонга учради [9]. Шунингдек, тиббий китобларнинг аксарияти йўқ қилинган. Лекин, табобат анъаналари табобатдан хабардор айрим кишиларда яширин равишда сақланиб, улар ўзларини табиб сифатида эълон қилмасдан фаолият олиб боришган. Аммо мунтазам фаолият юритувчи табобат мактабларининг йўқлиги, малакали табибларнинг камлиги, соҳага оид китобларнинг етишмаслиги,

борларини ҳам ўқиш имконининг йўқлиги¹ халқ табобатининг таназзулига сабаб бўлди.

Мустақиллик йилларида халқ табобатини тиклаш, табиблар фаолиятини тартибга солиш, табобат анъаналари билан тиббиёт ютуқларини ўзаро уйғунлаштириш борасида самарали ишларни ташкил қилиш долзарб масалага айланди. Табобат анъаналарининг узоқ йиллар давомида расман таъқиққа учраши, кейинчалик соҳада етарли билим ва малакага эга бўлмаган саводсиз табибларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Шундай бўлсада, тиббий билимга эга малакали табибларнинг фаолиятини ташкил қилиш ва уларни уюштириш борасида мақсадли ишлар мустақилликнинг илк йилларидаёқ йўлга қўйилган. Жумладан, 1988-1990 йилларда Наманган шаҳрида таникли табиб Мухиддин Умаров бошчилигида “Шарқ табобати” маркази [13:50] ташкил қилинган. Марказ бугунги кунга қадар фаолият юритмоқда ҳамда ходимлар ҳасталикларни табиий воситалар ва халқ табобати усуллари билан даволашга ихтисослашган. Республикада табиблар фаолиятини тартибга солиш, табобат анъаналарини тиклаш ва тарғиб этиш билан 1996 йилда ташкил қилинган Халқ табобати академияси шуғулланади. Академия аъзо табиблар малакасини ошириш, қадимий табобат усулларини тиклаш билан бир қаторда, бошқа табобат мактаблари билан ҳамкорлик қилиб келмоқда. Бу ҳаракатни кенгрок ёритиш мақсадида академия тасарруфида 2000 йилдан бошлаб “Шарқ табобати” [17:4] журнали узлуксиз нашр қилинмоқда.

Тиббий билимларнинг турфа хиллиги ҳамда касаллик турларининг хусусиятларига қараб табиблар ҳам соҳалар бўйича туркумланади. Умуман олганда, жаҳон этнология фанида халқ табобати билан шуғулланувчиларни иккита катта гуруҳга ажратиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади: “анаъанавий табиблар” ҳамда “руҳий таъсир орқали даволовчи табиблар” [11:6] ёки “маънавий табиблар” (шомон, бахши), “тана ҳасталиклари табиблари”, фолбинлар [1:17], бошқача айтганда “шифобахш гиёҳлар билан даволовчилар” (эмпирик билимга асосланган табиблар), “илохий, ғайритабиий кучлар асосида даволовчилар” [2:2] кабилардир. Халқимиз орасида фаолият юритаётган табибларнинг даволаш усуллари ҳамда воситаларига таяниб, иккита катта гуруҳга ажратиш мумкин: мистик табобат ва эмпирик табобат вакиллари.

Мистик табобат билан шуғулланувчилар, асосан, беморларнинг руҳий оламига таъсир қилиш натижасида, сўзлар орқали касални шифо топишига ишонтириш орқали даволайди. Мистик табибларнинг ҳам ҳар бири алоҳида усул ва касбий атрибутларга эга. Улар халқ орасида даволаш усулларига қараб: *бахши, фолбин, азаимхон, садқоччи, мулла, дуохон, парихон* ва х.к. каби номлар билан аталади [8:48-52].

¹ Ҳукумат томонидан 1929 йилда (лотин ёзувида) ва 1939 йилда (кирилл ёзувида ўтилиши) амалга оширилган ёзув ислохоти натижасида вақт ўтиши билан аҳолининг аксар қисми араб алифбоси ҳамда эски ўзбек ёзувида битилган манбаларни ўқиш имкониятини йўқотди.

Эмпирик табобат йиллар давомида изланишлар ҳамда машаққатли тажрибалар ёрдамида инсонни дарддан форигъ этувчи дорилар, даволаш усуллари ва тавсияларни ўзида жамлаган. Бу турдаги табиблар фақатгина табиий воситалар асосида дори тайёрлаб касалларни даволайди. Эмпирик табобатнинг мистик табобатдан фарқи шундаки, мистик табобат нарса ва ҳодисаларни илоҳийлаштириб, ундан шифо тиласа, эмпирик табобат ўша нарса ва ҳодисаларни шифобахш хусусиятини тажриба йўли билан исботлаган. Қуйида эмпирик табибларнинг умумий даволаш усуллари ҳамда ихтисослигига қараб бир қанча гуруҳларга ажратиб ўрганилган. Мавжуд этнографик маълумотлар ва тарихий манбалар асосида эмпирик табибларни еттига ихтисосликка ажратиб кўрсатиш мумкин.

- *Синиқчилар.* Халқ табобатида кенг тарқалган табиб синиқчилар бўлиб, улар “дастакори”, “шикастабанд” [16:10] деб ҳам номланади. Синиқчилар суякнинг синиши, дарз кетиши, чиқиши ҳамда этнинг лат еиши кабиларни даволайди. Улар беморнинг умумий ҳолатини кузатиб, лат еган жойни ушлаб кўриш орқали ташхис қўяди. Бундан ташқари, алоҳида уқаловчи табиблар (силоқчи) ҳам бўлиб, лат еган аъзони уқалайди.

- *Жарроҳлар.* Жарроҳлик ҳам юқорида санаб ўтилган табобат соҳалари каби инсонларнинг соғлигини тиклаш ишлари билан шуғулланган. Ўзбекларда жарроҳлар тиш олиш, хатна қилиш, қон олиш ва бошқа мураккаб жарроҳлик усуллари биланади. Табобатда қон олишда зулукдан фойдаланилган бўлсада, киш ойларида зулукни сақлаш ва кўпайтириш бироз қийинчилик туғдирди. Шу сабабли, нашта ва қортиқ ёрдамида қон олиш (ҳижома) амали қўлланилган.

- *Доригарлар, атторлар.* Замонавий дорихоналар очилгунга қадар аҳолини дори маҳсулотлари билан атторлар таъминлаган. Аксарият доригарларнинг бозорларда жойлари бўлган ёки чекка ҳудудларга атторлар ҳафтанинг маълум кунлари қатнаган. Бозорларда гиёҳлар билан савдо қилиш анъанаси бугунги кунга қадар мавжуд. Ҳозирда республиканинг турли бозорларида савдо қилувчилар фақатгина гиёҳларни териб келиб сотишади, улар туркона дорилар тайёрлашни билсада, мураккаб дориларни тайёрлаш билими йўқ. Табиблар вақтдан унумли фойдаланиш мақсадида оддий дориларни тайёрлаш ва доривор гиёҳларни териш каби юмушларга бошқаларни жалб қила бошлади (бу иш шогирдларига ёки гиёҳлар ўсадиган тоққа яқин кишиларга юклатилган), оқибатда табобдан ажралмаган ҳолатда маҳсус дори тайёрловчилар пайдо бўлган.

Бундан ташқари *тери ва таносил касаллигини даволовчилар* ҳамда *ички касалликларни даволовчи, юрак кўтарувчи* табиблар мавжуд. Тери таносил касаллигини даволовчилар теридаги турли яралар, қизамиқ, оқ доғ каби хасталикларни даволаш билан шуғулланишса, ички касаллик билан шуғулланувчи табиблар ошқозон фаолиятини бузилиши ва ички аъзоларда юз берадиган хасталиклар билан курашади. Тери касалликларини турига қараб даволаш узоқ давом этади ва бир неча босқичдан иборат. Ички касалликларни даволаш ҳам узоқ вақтни талаб қилади. Шу сабабли, бошқа табибларга қараганда юқоридаги икки табибларнинг танилиши бир неча йилларга чўзилган.

Бугунги кунда табобат анъаналари ҳам истиқлол натижасида янгиланиб, ривожланиб бормоқда. Маълум даврларда республикамизда сиёсий сабаблар туфайли тиббиёт улуғланиб, табобат анъаналарига иккинчи даражали деб қаралган бўлса, бугунги кунда табобат замонавий тиббиёт билан муштарак тараққий этаётганини кўриш мумкин.

Тиббиёт ривож топган ХХІ асрда ҳам инсонларнинг

табобат анъаналарига ишончи сақланиб қолмоқда. ЖССТ бу жараённинг сабаби сифатида, тиббиёт хизматлари ва дориларнинг қимматлиги ҳамда кимёвий дори воситалари келтириб чиқараётган салбий асоратларнинг йилдан-йилга кўпайиб бораётганлигини келтиради [15]. Халқ табобатига бўлган қизиқишнинг ортишига табиблар хизматининг арзонлиги ва атрофдагиларнинг маслаҳати кабилар муҳим ўрин тутмоқда. Бугунги кунда ўзбек халқ табобатининг ва табибларнинг жамиятда тутган ўрни замонавий тиббиёт вакиллариники каби эмас. Бунинг бир қанча сабаблари мавжуд, жумладан:

- ҳуқуқий базанинг йўқлиги сабабли турли фирибгар ва сохта табибларнинг мунтазам фаолият юритиб келаётгани;

- мистик ва эмпирик табибларнинг аралаш фаолият юритиши ва уларнинг барчаси халқ томонидан “табиб” деб тушунилиши;

- эмпирик табобатдан фарқли равишда, мистик табибларининг имтиҳон қилиш имкониятининг камлиги (чунки, уларни имтиҳон қилувчининг ўзи ҳам ғайритабиий ҳислатга эга бўлиши керак. Аслида мистик табибларни қолипга солиш ва имтиҳон қилишнинг қоиди ва усуллари мавжуд эмас);

- айрим хорижий давлатларда иш юритаётган хусусий ташкилотлар томонидан берилган хужжатлар асосида табибликни бошлаб, синалмаган дори воситаларни тавсия этаётган тадбиркорларнинг фаолияти;

- Халқ табобати академиясидан рўйхатдан ўтган табибларнинг барчаси ҳам малакали эмас;

- ўзбек халқ табобати анъаналарига бағишланган араб, форс тилидаги ва эски ўзбек ёзувидаги китобларни бугунги кун табибларида мутолаа қилиш имкониятининг йўқлиги;

- энг асосийси Собиқ Иттифок даврида халқ табобати анъаналарига қарши қаратилган сиёсий таъйиқ натижасида тиббий билимларнинг йўқ қилиниши ва малакали табибларнинг ёппасига қатағонга учраши. Натижада, қарийб бир асрлик узилиш вужудга келди.

Мустақилликдан сўнг халқ табобати анъаналарини ўрганиш ва тиббий билимларни эгаллашга имконият вужудга келди. Ўтган давр мобайнида табиблар меросини ўрганиш ва тарғиб қилиш борасида самарали ишлар амалга оширилди. Бу борада ютуқ сифатида табобатга оид китоблар, қўлланмалар, рисола ва турли таржима асарларнинг нашр қилиниши бўлди. Ўзбекларнинг халқ табобати анъаналарига эътибор қаратсак, бу жараённинг шаклланишида бир қанча омиллар муҳим аҳамият касб этади. Яъни, бизнинг юртимда яшаб ўтган аллома Ибн Синонинг халқ табобати анъаналарини илмий исботлаб берганлиги; ислом динининг тозалikka роя қилиниши, табиблар этикаси, беморларга бўлган муносабат каби жиҳатларининг халқ табобати талаблари билан ҳамоҳанг қилиниши;

Анъанларнинг бардавомлиги шундаки, улар вақт синовидан ўтган, тажрибада асосланган халқ билимлари маҳсулидир. Халқ табобати инсоният тарихи билан ҳамоҳанг ривожланиб келар экан, унинг анъана ва урф одатлари турли давр сиёсати ва тузум таъъийқлари остида ҳам яшовчанлигини сақлаб қолди. Бугунги кунда дори тайёрлаш, ташхис қўйиш, даволаш каби анъаналар тиббиётнинг замонавий усуллари билан бойитилган. Ван тараққийи натижасида табиблар меҳнатининг бир қисми технологиялар зиммасига юклатилди. Бироқ, замонавий тиббиёт асосини халқ томонидан қўлга киритилган ютуқлар ташкил қилади. Шундай экан, халқ табобатига доир анъаналарни ўрганиш, таҳлил қилиш халқнинг соғлиқни сақлашга доир маданиятининг ривожланишига хизмат қилиши шубҳасиз.

Адабиётлар

1. Grzywacz Z. Traditional Kazakh medicine in change. – Poznan: 2010.
2. Sobiecki J. The intersection of culture and science in South African traditional medicine // Indo-Pacific journal of phenomenology. 2014. Vol. 14.
3. Абдужаббор Мухаммад Собир ўғли. Асрлар ошган табобат. – Тошкент: Davr press, 2007.
4. Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси, 1992.
5. Абу Бақр ар Розий. Қасалиқлар тарихи. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси, 1994.
6. Абу Райхан Беруни. Избранные произведения. Том IV. Фармакогнозия в медицине (Китаб ас-сайдана фи-т-тиб). – Ташкент: «Фан», 1973;
7. Алишер Навоий. Маҷолис ун нафос. 13-жилд. – Тошкент: «Фан». 1997.
8. Басилов В. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. – Москва: «Наука», 1992.
9. Бехзодий. Ўзбекистон халқ табобати Академияси. // <http://tib.islom.uz/xalq-tabobati/596-2012-03-06-14-55-51.html>
10. Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший. Қонуни Боситий ёки қонун ал-мабсут. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003.
11. Бромлей Ю., Воронов А. Народная медицина как предмет этнографических исследований. // СЭ. 1976. № 5.
12. Махмуд Хаким Яйфоний-Хўқандий, «Тарик ул-илож», 1913. – Қўқон: Шумакоф и К. 1-жилди, 3-4-саҳифа. (Қўқон адабиёт музейи, 70-рақам);
13. Мирвалиев С. Танишинг, шояд сиз ҳам шифо топсангиз (хайратми ё мўъжиза). – Тошкент: «Фан», 2005.
14. Сейфулмулюков И. К вопросу о табибизме в Узбекистане. // Медицинская мысль Узбекистана. Журнал субтропической, лечебной и профилактической медицины. – Ташкент: 1928. № 9-10.
15. Стратегия ВОЗ в области народной медицины 2002–2005. – Женева: Penata Kerr Design, 2001.
16. Уролов А. Утмишда даволаш муассасалари. – Тошкент: «Фан», 1990.
17. Халқ табобати Академиясининг Президентга мактуби. // Шарқ табобати. – Тошкент: 2008. № 3.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ўзбекларнинг табобат анъаналарининг яқин тарихи, ҳолати ва сўнгги йиллардаги тараққиёти ёритилган. Ўзбекистонда халқ табобатига доир уюшмаларнинг юзага келиши, уларнинг фаолияти тадқиқ этилган. Шунингдек, табибларнинг турлари ва соҳадаги муаммолари вазиятлар таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются вопросы исторического положения и развития в последние годы традиций народной медицины. В ней собрана информация об истории создания общества лекарей в Узбекистане и их деятельности. А также, проанализирована классификация лекарей и проблемы которые должны решаться в этой сфере.

SUMMARY

The article deals with the issues of the historical situation and development in recent years, the traditions of folk medicine. The information about the history of the creation of a society of doctors in Uzbekistan and their activities has been investigated. The author of the article also analyzed the classification of healers and problems that should be solved in this area.

ЎЗБЕКИСТОНДА МИЛЛАТЛАРАРО ТОТУВЛИКНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ
ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ ВА УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ

Ф.Қ.Қутлымуратов – юридика фанлари номзоди, доцент

Д.К.Хабибуллаева – 3-босқич талаба

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: ҳаракатлар стратегияси, халқлар ассамблеяси, миллат, конституция, виждон эркинлиги, диний бағрикенглик.

Ключевые слова: стратегия действий, ассамблея народов, нация, конституция, свобода совести, религиозная толерантность.

Key words: strategy of actions, assembly of nations, nation, constitution, freedom of conscience, religious tolerance.

Ўзбекистон ўз бағрида қўплаб миллат вакилларини бирлаштирган мустақил давлатдир. Миллатлар ўртасидаги тотувлик ва динлараро бағрикенглик халқимизга ҳос азалий қадрият ва олижаноб ғазилат саналган.

Ҳозирги кунда юртимизда жами 130 дан ортиқ турли миллат ва элат вакиллари тинч-тотувликда, фаровон ҳаёт кечирмоқда. Ҳар бир миллат ва элат ўзига ҳос тарихий маданияти, урф-одатлари ва қадриятларига эга бўлиб, юртимизда уларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, уларга тинч осойишта ҳаёт кечириши учун қулай шароитлар яратиш бериш каби долзарб масалаларга алоҳида аҳамият бериб келинмоқда. Шу сабабдан, мустақиллигимизнинг илк йилларидан бошлаб юртимизда ушбу соҳада кенг ислохотлар амалга оширилди. Дастлаб миллатлараро тотувликни таъминлашнинг энг устувор йўналиши саналган – миллатлар ўртасида турли можароларни келтириб чиқариши мумкин бўлган қўплаб ижтимоий муаммолар ҳал этилди. Шунингдек, республикамизда истиқомат қилаётган қўплаб миллат вакилларининг ҳамжиҳатлигини таъминлаш, уларга барча соҳаларда тенг имкониятлар яратиш бериш ва унинг қонуний асосини яратиш мақсадида бир неча норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. Яъни юртимизда истиқомат қилувчи барча халқларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ўзининг ҳуқуқий асосларига эга, шунингдек, миллатидан қатъий назар барча фуқароларнинг давлат олдидаги мажбуриятлари ҳам тегишли расмий ҳужжатларида ўз ифодасини топган.

Энг аввало, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 8-моддасида «Ўзбекистон халқини, миллатидан қатъий назар Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ташкил этади», – дея таъкидланади [1]. Яъни, юртимиз ҳудудида туғилиб, истиқомат қилувчи ҳар бир киши

ирқи, келиб чиқиши ёки миллатидан қатъий назар Ўзбекистон фуқароси саналади ва бу қонун билан мустаҳкамлаб қўйилган. Айнан, ушбу модда миллатлар ўртасидаги ҳамжиҳатлик таъминлашнинг қонуний асоси саналади. Шунингдек, турли миллат вакилларининг ҳамжиҳатлигини таъминлашнинг устувор йўналишларининг бири диний толерантлик, яъни диний бағрикенглик саналади. Конституциямиз ва бошқа қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда ушбу масалага алоҳида этибор қаратилиб, ҳарбир фуқаронинг ўз динига эътиқод қилиши учун юртимизда барча шароитлар яратиш берилган.

Мамлакатимизда истиқомат қилаётган ўзининг тарихи, маданияти ва бой анъаналарига эга қўплаб миллат вакилларининг ҳамжиҳатлигини мустаҳкамлашда, айнан юқорида таъкидланганидек виждон эркинлигини таъминлаш муҳим саналади. Мустақиллигимизнинг илк йилларида юртимизда диний қадриятларимизнинг қайта тикланиши, шунингдек, бугунги кунда дин соҳасида олиб борилётган оқилона давлат сиёсати натижасида юртимизда динлараро ҳамжиҳатлик қарор топмоқда. Фуқароларнинг ушбу конституциявий ҳуқуқи ўзининг қонуний асосига эга бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасида «Ҳамма учун виждон эркинлиги қафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди», – деб таъкидланиб ўтилган [1]. Конституциямизнинг виждон эркинлиги масаласига бағишланган ушбу моддаси фуқаролар виждон эркинлигининг ҳуқуқий қафолати бўлиб, фуқаролар миллати ва динга бўлган муносабатидан қатъий назар ҳамма тенг ҳуқуқли саналади. Шунингдек,

динга бўлган муносабатидан қатъий назар, барча фуқароларнинг тенглигини таъминлаш мақсадида 1998 йили 30 апрельда янги таҳрирда қабул қилинган «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонунда ҳам виждон эркинлиги, яъни ҳар бир фуқаронинг ҳар қандай динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик конституциявий ҳуқуқи амалда қонун билан кафолатланган [2]. Бугунги кўп миллатли жамиятимизда виждон эркинлигининг таъминланиши, ҳалқимизнинг тинч-тотув ҳаёт кечиришида алоҳида аҳамият касб этади ва турли динга эътиқод қилувчи миллатлар ва элатлар ўртасида можаролар келиб чиқмаслигида катта аҳамиятга эга.

Миллатлар ўртасидаги ҳамжиҳатлик ва диний бағрикенглик масаласи Конституциямизда ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда ўз ифодасини топиши билан бирга, давлатимиз сиёсатининг ушбу устувор йўналишини қундалиқ ҳаётга амалда тадбиқ этиш масаласига ҳам алоҳида катта эътибор берилиб келинмоқда. Шу боисдан, юртимизда миллатлар ўртасида тинчлик ҳамда ҳамжиҳатликни таъминлаш, улар ўртасидаги яқин алоқаларни мустаҳкамлаш мақсадида кўплаб ташкилотлар ва турли маданий марказлар ташкил этилган. Мамлакатимизда узок йиллар давомида фаолият кўрсатган Республика байналмилал маданият маркази, ушбу соҳадаги амалга оширилётган чора-тадбирларни мувофиқлаштиришга хизмат қилди. Президентимиз Ш.М.Мирзиёев ушбу маданият марказ ташкил этилганлигининг 25 йиллигига бағишлаб ўтказилган учрашувдаги нутқида, «...Марказ мамлакатимизнинг барча ҳудудларида ўтказилётган ёрқин тадбирлари асосида маданий ва ижтимоий ҳаётимизни янада теран маъно-мазмун билан бойитмоқда, Ўзбекистонда яшаётган турли миллат ва элат вакиллари ўртасида дўстлик ва бағрикенглик муносабатларини мустаҳкамламоқда»,— дея таъкидлаб [3], ушбу маданият марказининг олиб борган фаолиятига юқори баҳо бериб ўтган эди. Шунингдек, Президентимизнинг 2017 йил 19 майдаги «Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармони асосида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида янги ташкилот Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқалари кўмитаси ташкил этилди [4]. Бугунги кунда ушбу кўмита республикамизда фаолият олиб бораётган 140 га яқин турли миллий маданий марказларнинг фаолиятини мувофиқлаштириб, юртимиздаги барча миллат вакиллари тарихий ва маънавий қадриятларини ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Умуман, бундай маданий марказ ва ташкилотлар мамлакатимизда миллатлар ўртасидаги азалий қардошлиқ ва дўстлик ришталарини яна ҳам мустаҳкамлашда, юртимизда тинчликни ва фуқароларнинг фаровон ҳаёт кечиришини таъминлашда, шунингдек турли минтақаларда юз бераётган миллатлар ўртасидаги можароларнинг юртимиз халқининг маънавий ҳаётига таъсирининг олдини олишга хизмат қилмоқда.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февральдаги ПФ-4947-сонли Фармонига мувофиқ қабул қилинган 2017-2021 йилларда мамлакатимизни янада ривожлантиришга қаратилган «Ҳаракатлар стратегияси»нинг устувор йўналишларидан бири хавфсизлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш ҳамда

чуқур ўйланган, ўзаро манфаатли ва амалий ташки сиёсат соҳасидаги устувор йўналишлар ҳисобланади. Ушбу стратегияда фуқаролик, миллатлараро ва конфессиялараро тинчлик ҳамда тотувликни мустаҳкамлаш ғояси ҳам ўрин олган бўлиб, бу борада давлатимиз ҳукумати томонидан тегишли ислохотлар ва чора-тадбирлар олиб борилмоқда.

Ўзбекистоннинг миллатлар ўртасида тотувликни таъминлаш соҳасида олиб бораётган ислохотлари бутун минтақамиз учун ҳам аҳамиятлидир. Бу борада қўшни республикалар билан ҳамкорликдаги ислохотлар жуда зарур аҳамият касб этади. Минтақамизда миллатлараро тотувлик ва бағрикенглик сиёсатини самарали амалга ошириб келаётган давлатлардан бири сифатида Қозоғистон Республикасини эътироф этиш мумкин. Қозоғистон Республикаси кўп миллатли давлатлардан бири бўлиб, Республикада миллатлараро тотувликни таъминловчи ташкилотининг шакллантирилганлиги жуда катта аҳамиятга эга. Ушбу ташкилот 1995 йили ташкил этилган бўлиб, у Қозоғистон халқлари Ассамблеяси деб номланган. Ушбу ташкилотнинг бошқа ташкилотлардан фарқли томони, бу ташкилот нодавлат ва носийсий ташкилот бўлиб Қозоғистон Республикасининг бу борадаги сиёсатини амалга оширишида муҳим вазифаларни бажариб келмоқда. Бундай ташкилотларнинг фаолият кўрсатиши бутун минтақамизда, жумладан юртимизда ҳам миллатлар ўртасида ҳамжиҳатликни таъминлашда роли беъқиёсдир.

Мамлакатимизда миллатларо тотувлик таъминлашнинг устувор йўналишлари давлат сиёсати даражасида амалга оширилётган ислохотлар натижасини, юртимизда яшовчи турли миллат вакилларига ижтимоий ҳаётнинг кўплаб соҳаларида яратиб берилётган имкониятларда ҳам яққол намоён бўлмоқда. Фан ва таълим, санъат ва маданият ва бошқа барча соҳаларда ҳар бир миллат фуқаролари учун кенг имкониятлар яратилган. Юртимиз таълим масканларида ўқитиш еттида тилда олиб борилётган бўлиб, мамлакатимизда истиқомат қилаётган кўплаб миллат вакиллари ўз она тилида таълим олиши учун кенг шаройитлар яратилган. Шунингдек, санъат ва маданият соҳасини раванқ топтириш мақсадида фаолият юритаётган маданий марказлар ва ташкилотлар ҳам миллатлараро дўстлик ва фуқаролар ҳамжиҳатлигини таъминлашда ибратли ишларни қундалиқ ҳаётга тадбиқ этмоқда.

Фикримизча, Ўзбекистон Республикасида миллатлараро тотувлик, динийбағрикенглик муносабатларини янада мустаҳкамлаш ва ривожлантириш борасидаги ислохотларнинг самарадорлигини ошириш мақсадида миллатлараро муносабатларни тартибга солувчи, улар ўртасида тотувлик ва бағрикенглик муҳитини янада мустаҳкамлашга хизмат қилувчи алоҳида давлат ташкилотини шакллантиришни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Хулоса қилиб айтганда, бугунги ёш авлоднинг ҳар томонлама баркамол бўлиб етишишида миллатлараро ҳамдўстлик, динлараро бағрикенглик тушунчалари долзарб аҳамият касб этади. Жамиятимизда ушбу тушунчаларнинг теран илдизга эга бўлиши, ушбу муҳитда яшовчи ҳар бир фуқаро учун маънавий-тарбиявий аҳамиятга эга. Мамлакатимизнинг миллати, тили ва динидан қатъий назар, ҳар бир фуқаросини Ватанимизга садоқат руҳида тарбиялашда миллатлараро тотувлик ва халқлар ўртасидаги дўстлик ришталарини таъминлаш биз ёшларнинг шарафли бурчимиздир.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: 2012.
2. Ўзбекистон Республикаси «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 1998 йил, № 5-6, 99-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2008, №12 640-модда.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Республика байналмилал маданият маркази ташкил этилганлигининг 25-йиллигига бағишланган учрашувдаги нутқи. / «Халқ сўзи», 2017, 25-январь, 1-2-б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисидаги» фармони. / «Халқ сўзи», 2017, 19-май.

Мақолада Ўзбекистонда миллатлараро тотувликни таъминлашнинг ҳуқуқий асослари ва устувор йўналишлари ҳақида сўз юритилади.

В статье описаны правовые основы и приоритеты обеспечения межнационального согласия в Узбекистане

The article describes legal bases and priority directions of ensuring interethnic harmony in Uzbekistan.

ГУМАНИЗМ ИДЕЯЛАРЫНЫҢ ИНСАН РУЎХЫЙЛЫҒЫН ҚӘЛИПЛЕСТИРИЎДЕГИ АҲМИЙЕТИ

Р.Мамбеткаримов, Ж.Бийимбетов – ассистент оқытушылар

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Б.Абдиев - магистрант

Әжунияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогика институты

Таянч сўзлар: одоб, урф-одат, маънавият, инсон ҳаёти, адабиёт, жамият, ривожланиш, Конфуций, Демокрит, инсон феномени, гуманизм, ахлоқшунослик, эзулик, ислохотлар, илм-фан, объектив-субъектив фактор.

Ключевые слова: этикет, традиции и обычаи, духовность, жизнь человека, литература, общество, развитие, Конфуций, Демокрит, феномены человека, гуманизм, этика, благодорство, реформы, наука и образование, объективные и субъективные факторы.

Key words: etiquette, traditions and customs, spirituality, the life of a person, literature, society, development, Confucius, Democritus, personal phenomenon, humanism, ethics, morality, reforms, science and education, objective and subjective factors.

Адамзат өз өмири даўамында өз алдына жасаўшы феномен сыпатында бир қатар мәселелерди ортаға қойып келген. Бүгинги күнге шекем усы ортаға қойылған мәселелердиң шешими сыпатында ҳәр қыйлы усулларды, теорияларды жаратып келмекте. Бул жаратылып атырған теориялық усуллар жәмийет раўажланыўында да айрықша орынға ийе.

Бүгинги күнде жәмийеттиң барлық тараўларында белгили дәрежеде раўажланыўлар жүз берип атыр. Бундай раўажланыўларды бир көриниси сыпатында руўхый тараўда жүз берип атырған раўажланыўларды келтирип өтсек болады. Руўхый тараўда жаңаланыўлар ҳәм раўажланыўлардының тийкары сыпатында әдеп ҳәм үрп-әдет, салт-дәстүрлер, әдебият, тәлим-тәрбия тараўларындағы реформаларды айтсақ мақсетке муўапық болады. Атап айтқанда, соларды бири әдебият тараўы инсанның дүньяны танып билиўде өзиниң салмақлы орнына ийе есапланады. Әдебияттың раўажланыўы ең алды менен инсан турмысын толық сәўлендириў менен байланыссы, себеби жәмийетлик болмыстағы бар болған ҳәм инсан идеяларында жасап атырған ҳәр қыйлы ўақыя ҳәм кубылысларды сәўлендирип береді. Әдебиятта инсан руўхыйлығын жетилистирип барыўшы айрықша бир күш бар болып, ол адамларды туўры жолға баслаўшы, ар-намыссы болыўға шақыратуғын, адамды ҳүжданлы болыўға ийтермелеўшы руўхый баслама есапланады. Оны тек ғана адамның этикалық тәрбиялаў куралы сыпатында алып қаралмастан, ол өз өзегинде инсан келбетин жетилистирип барыўшы гөззаллық, көтеринкилик, батырлық, мәртлик, сақыйлық, дослық ҳәм тағы басқа инсанға тән болған үлгилерди береді. Қарақалпақ ойшылы И.Юсупов өз дәретпелеринде инсанларға тән болған руўхый пазыйлетлерди төмендегише сүүретлейди.

Дүнья аз ўақтанда бәринге жетер,

Инсап пақыр азға қанаат етер,

Дүнья болған сайын нәпси деген ийт,

Шынжырын жулқылап қутырып кетер. [1:239]

деген қосық қатарларында инсанның нәпси ең биринши душпаны екенлиги ҳаққында сүүретлеп берген. Бундай көзқарасларды басқа динде де, илимпазларды теорияларында да көрип өтиўимизге болады. Соның менен бирге, илим-пән, искусство ҳәм халықлардың өзине тән болған салт-дәстүрлери инсан руўхый жетилисиўинде, гуманистлик идеяларды қәлиплесиўинде орны ги-реўли. Өйткени, инсан руўхыйлығының ажыралмас компонентлери болған үрп-әдет, дәстүрлер, әдеп нормалары гуманизмның өзегі есапланады. Халқымыз ҳәмме ўақыт жәмийеттеги ҳәм жеке турмысымыздағы әҳмийетли ўақыяларды салтанатлы түрде белгилүди үрдис етип, әсирлер даўамында өз дәстүрлерин ҳәм үрп-әдетлерин қәлиплестирип келди ҳәм оны жәмийетлик турмыс елегинде өткерди. Бул дәстүрлер ҳәм үрп-

әдетлер, өз нәўбетинде, адамлардың дүньяға көзқарасларына, әдеп-иқрамлық сыпатларына тәсир етип отырады [2:13-14]. Усының менен бир қатарда, әдеп мәселесин де итибар қаратса. Инсаният тарийхында жәмийеттиң раўажланыў барысында әдеп-иқрамлық мәселелери ҳәмме ўақытта да үлкен әҳмийетке ийе болып келген. Әдеплилик адамның ел арасында ҳүрметке ийе болып дыққатқа мияссар болыўының баслы тәртиби. Бул дүньяда ҳәмме бахыт излейди оны табыўдың бир жолы ҳәм бир дурыс усылы бар. Ол өзиниң үстиңнен өзін қадағалаў.

Адамзат өзиниң тарийхының барлық барысында ең баслы еки мәселениң: адамлар қалай жасаўы керек, олар нени ислеўи керек? (нени ислемеўи керек?) деген мәселениң дөгерегинде бас қатырады. Бул нәрсе—тәрбия жумысы болып, онда жақсылық ҳәм жаманлық не? Адамлардың өз ара қатнасы қандай болыўы керек? Өз исинде қандай идеяларды, ойларды басшылыққа алыўы керек, деген мәселе ортаға қойылады. Тәрбия дурыс болмаса онда инсан жақсылық ҳәм жаманлық арасындағы таласта қалып, гейпара себеплер арқалы я ол тәрпекке, я бул тәрпекке өтип кетиўи мүмкин. Қайсы жәмийетте әдепли ислер жолға қойылса, ол жәмийетте прогрессив раўажланыўлар көзге тасланады. Егер, жәмийетте хәтте бир адам әдепсиз болса, яғный өтирикши, мәккәр, жалатай, сатқын болса, ол адамның бул қәсийетлери жәмийетке тарап, жәмийетке үлкен зыянын тийгизип регрессив жағдайға алып келиў мүмкин. Әдеплилик нәсилден нәсилге берилмейди. Халық ауызеки дәретпелеринде айтылғанындай: «Урының баласы уры болады» деген пикирлерди толығы менен дурыс деп айтыўға болмайды. Себеби, адамның ким болыўы өзине байланыссы. Сондай-ақ, жеке адам өзи-өзинен әдепли киси болып та қәлиплеспейди. Әдеплилик адамның өсип жетилисиўинде өзи менен бирге өсип раўажланып, оған дөгерегиндеги адамлар, жәмийетлик институтлар, жәмәат, шаңарақ ҳәм объектив-субъектив факторлар тәсир етеди. Әдеплилик принципери, нормалары инсан болып қәлиплесиўдиң шарапатлы тийкары, руўхый өзегі болып, оны сырттан киргизиў ямаса тоқыў мүмкин емес. Әдеплилик адамның өзиниң усылы, ҳәм өмир жолы менен байланыссы. Әйемги грек философы Демокрит айтқанындай «Жақсы адам тәбиятынан көре шынығыўлардан көбирек қәлиплеседи» деген пикирлериде тәрбия жетилистирилип барыўшы кубылыс сыпатында көрсетилген. Адам әдеплиликке тәрбия арқалы ериседи. Бизлерге ата-бабаларымыз әдепли инсан ең әўели басқалар туўралы дурыс ойлаўды, адам менен адамның қатнасы барысында, сәўбетлесиў ўақтында хәдден аспаўды, сөзде де, исте де адамның кеўлине тиймеўди үйретип келген. Булардың ҳәммеси әдеп-иқрамлық

өлшемлерине тийкарланған адам мүнәсибетлерин көрсететуғын әдеплилик идеяларын белгилеп берген. Олар адамға өзиниң түсиниклери аркалы «қалай жасау керек, қалай шетке шығып қалмау керек» деген мәселелерге жууап берип келген. Мысалы: Қытай философиясының көрнекли ұәкили, белгили философ Конфуций тийкар салған Конфуций талийматындағы «уллы әдеп» ҳаққында тәлийматта: «бала – экени, хаялы – ерди, пуқара – басшыны, жасы киши – жасы

үлкенди толық сыйлау лазым» деп үйретеди [3:32].

Улыўма жуўмақтастырып айтканда, әдеплилик бул жаманлық етиўден сақлайди. Данышпанлар айтқан: «Жақсылық қолыңнан келмесе жаманлық етиўден сақлан». Инсан жәмийетте өмир сүрер екен ол бәрше факторларды есапка алыуы зәрүр. Бунда жәмийет хэм инсан ортасындағы ара қатнасық инсан руўхыйлығын жоқарылатыўда ажыралмас элемент сыпатында өмир сүреди.

Әдебиятлар

1. Юсупов И. Таңлаўлы шығармаларының үш томлығы. –Нөкис: “Билим”, 2018.
2. Базарбаев Ж., Даулетова К. «Әдептаныў» -Нөкис: «Билим» 1994.
3. Бердимуратова А.К. Философия (оқыў колланба). –Нөкис: 2010.

РЕЗЮМЕ

Мақолада инсон маънавияти, уларнинг асосий ўлчамлари кенг миқийсда тасвирлаб берилган. Инсоннинг ўзига хос бўлган инсонпарварлик хусусиятлари, жамият турмуши ва инсон феномени, жамиянинг модели ривожланиши, ахлоқнинг инсон умрига таъсири, урф-одатларнинг адабиёт билан ўзаро боғлиқлиги ва инсоннинг маънавий етуқлигидаги аҳамияти кенг тўрда очиб берилган. Бу масалалар асосан фалсафий томондан олиб қаралган бўлиб, унинг маъно-мазмун даражавий таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье описывается широкий спектр человеческой духовности и их основные измерения. Подробно разъясняются особенности личности человека, феномены человеческой жизни и общества, модельное развитие общества, влияние морали на жизнь человека, связь традиций и обычаев с литературой и важность духовной зрелости человека. Эти вопросы и основные их значения проанализированы с философской точки зрения.

SUMMARY

Spirituality of a person especially its measures are described widely in this article. The specific humanistic peculiarities of a person, social life and personal phenomenon, model development of the society, the effects of ethics to personal life, mutual relations between traditions, customs and literature and significance of a person as a spiritual prominence are explained thoroughly. These issues and their main meanings are analyzed from the philosophical point of view.

ЯРАТУВЧИНИНГ ЯГОНАЛИГИГА ДАЛИЛ

Е.Низаматдинов - магистрант

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

Таянч сўзлар: дин, ғоя, тавҳид, ширк, монотеизм, политеизм, ақида, эътиқод, илм, ҳаёт, ваҳдоният, ирода, сифат, санавийлар, мажусийлар, насронийлар, табиатшунослар, фалакиётшунослар.

Ключевые слова: религия, идея, таухид, ширк, монотеизм, политеизм, доктрина, знание, жизнь, единство, воля, качество, язычники, христиане, натуралисты, астрология.

Key words: religion, idea, tawhid, shirk, Monotheism, Polytheism, doctrine, knowledge, a life, unity, will, quality, heathen, Christians, Naturalists, Astrology.

Ислом динининг энг асосий ғояси бу – Аллоҳни Ягона деб эътиқод қилишдир. Аслида, кишининг мусулмонлиги айнан мана шу эътиқодга муносабати билан билинади. Яъни мусулмон киши: Албатта, Аллоҳ таоло бирдир, Унинг бирор бир шериги йўқдир, дея эътиқод қилади.

Ушбу ақидага санавийлар мажусийлар, насронийлар, табиатшунослар ва фалакиётшунослар қарши фикр билдиришган.

Санавийлар ва мажусийлар иккита илоҳ мавжуд: Бири яхшилик яратувчиси, иккинчиси ёмонлик яратувчиси деб ҳисоблашган. Уларнинг баъзилари яхшилик яратувчисининг исмини Яздон ёки Ахурамазда, ёмонлик яратувчисининг исмини Аҳриман деб атаганлар. Бошқа бирлари эса яхшилик яратувчисининг исмини Нур, ёмонлик яратувчисининг исмини Зулмат деб атаганлар.

Насронийлар яратувчи Зот учтанинг учинчисидир дейишган ва уни учта асос билан ифодалаган: Зот, Илм ва Ҳаёт. Насронийларнинг баъзилари эса бошқача ифодалаган: Ота – Аллоҳ таолони назарда тутганлар, Ўғил – Исо алайҳиссаломни назарда тутганлар, Хотин – бундан Марям онамизни назарда тутганлар. Аллоҳ таоло уларнинг ҳаммалари айтаётган нарсалардан буюк, олий Зотдир [1:39].

Баъзи табиатшунослар дунёнинг асоси тўрттадир деб ҳисоблашган: ҳарорат, совуқлик, намлик ва куруқлик. Яъни борлиқдаги ҳамма нарса мана шу тўртта унсурдан ташкил топган, дейишган. Ушбу тўртта унсурни абадий бор деган ғояни илгари суришган.

Фалакиётшунослардан баъзилари эса Яратувчилик нисбатини етти насага беришган: Сатурн, Юпитер, Марс, Куёш, Венера, Меркурий ва Ой.

Ислом уламолари Яратувчи ягона Аллоҳдир ва бу

Қуръон ва суннат билан собит дейишади. Албатта, мусулмон бўлмаган киши Қуръон ва суннатдаги далилни тан олишмайди. Шунинг учун ислом уламолари Яратувчининг ягоналигини ақлий далиллар билан исботлашга киришади.

Мавжудлик куйидаги учта кўринишдан ташқарида бўла олмайди:

- Вожибул вужуд. Бор бўлиши зарур бўлган нарса вожибул вужуд дейилади. Шу билан бирга бундай нарсанинг яратилганлиги тасаввур қилинмайди. У азалдан бор ва боқий нарса ҳисобланади. Уни фақат Аллоҳ таолога нисбатан ишлатиш мумкин.

- Мумкинул вужуд. Бундай нарсанинг бор бўлиши ҳам йўқ бўлиши ҳам, яъни умуман яратилмаслиги ҳам ёки яратилиши ҳам тасаввур қилинади. Борлиқтаги барча нарсалар бор бўлиши ҳам йўқ бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам уларнинг барчаси мумкинул вужуд ҳисобланади.

- Мустахилул вужуд. Бор бўлиши, ёки яратилиши тасаввур қилинмайдиган нарса. Масалан Аллоҳ таоло яна бир Аллоҳ ярата оладими деган савол ноўрин. Зеро, бу мумкин бўлмаган, имконсиз нарса. Шунинг учун ҳам бундай нарсани мустахилул вужуд деб номлаймиз [7:23].

Яратувчи Зот ўз зотига кўра борлиги, яъни “Вожибул вужуд” бўлиши лозимлигини айтиб ўтдик. Зеро, Аллоҳ таолони йўқ дейиш, борлиқ ўз-ўзидан пайдо бўлган дейишга олиб боради. Замонавий илм-фан шуни исботлайдики, ҳеч бир нарса ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмайди. Демак, борлиқ, ундаги инсонлар-у, барча нарсалар яратилган.

Демак, Яратувчи Зотгина вожибул вужуд ҳисобланар экан. Бу нарса эса фақат битта Зотдагина бўлиши тасаввур қилинади. Бунинг далили шуки агар яратувчи иккита дейилса, улардан бири битта жисмда

хаётни яратишни ирода қилган бўлса, бошқаси эса айни шу жисмда ўлимни яратишни ирода қилган бўлса, бундай ҳолатда ё иккаласининг ҳам иродаси амалга ошади ёки улардан фақат биттасининг иродаси амалга ошади. Иккаласининг ҳам иродаси амалга ошиши мумкин эмас. Чунки, бир жисм ҳам тирик, ҳам тирик эмас бўла олмайди. Агар улардан бирининг иродаси амалга ошиб бошқасиники ошмаган бўлса, иродаси бекор бўлгани бўйсундирилган бўлади. Бўйсундирилган эса асло илоҳ бўла олмайди [1:41].

Агар шу ҳолатда улардан бири шеригининг қайси бир жисмда ҳаётни ирода қилганини билиб, унга мувофиқ келиб, тескари бўлмаслик учун ўша жисмда ўлимни ирода қилмаган бўлсачи деган фикр бўлиши мумкин. Зеро, ҳақиқатдан ҳам ирода илмни лозим тутати. Мазкур илм билан у шериги билан ўртасида қарама-қаршилик келтириб чиқармаслиги мумкин-ку деган мулоҳаза билдирилса.

Унга жавоб тариқасида айтиш мумкинки, ўзаро мувофиқ иш тутишнинг иккита ҳолати бор: зарурий ёки ихтиёрий.

Агар бу мувофиқ иш тутиш зарурий бўладиган бўлса, ҳар иккаласи ҳам шеригига мувофиқ иш тутишга мажбур бўган бўлади. Бундай ҳолатда эса ҳар иккаласи ҳам ожиз бўлиб қолади. Яъни, иккинчиси билан келишиб ишлашга мажбур зотга айланиб қолади.

Агар ихтиёрий равишда мувофиқ иш тутишда дейилса, бунда ўртасида муҳолифлик юзага чиқиши мумкин бўлиб қолади ва ўртада тақсимлаб олиш бошланади. Тақсимлаб иш олиб бориш ҳам ожизлик белгисидир.

Яратувчи иккита: нур ва зулмат дейдиганларга раддияга келадиган бўлсак, айтамызки: “Улар зулматни пайдо бўладиган нарса дейишда биз билан мувофиқ. Яъни улар ҳам зулмат пайдо бўлган нарса дейишади. Шундай экан айтамызки: зулмат ўз-ўзидан бор бўлганми ёки уни нур яратганми? Агар ўз-ўзидан бор бўлган дейилса, бир нарсанинг яратувчисиз бор бўлишини мумкин бўлиб қолади. Бу эса яратувчини инкор қилишдир. Бу ерда иккита яратувчини исбот қилишмас, балки бир нарсанинг яратувчисиз бор бўлишини даъво қилиш юзага чиқиб қолади. Агар “қоронғулик нурнинг яратиши билан юзага келган” дейилса, ёмонликларнинг, ёвузликларнинг аслини нур яратган бўлиб қолади. Бу эса нур фақат яхшиликни яратади деган қарашларига тескари бўлиб қолади [1:42].

Учталиқга келадиган бўлсак, бу ҳам ботилдир, чунки учта аслга тақсимлашга ақл жиҳатдан ҳам нақл жиҳатдан ҳам ҳеч қандай далил йўқдир. Улар зотни илм ва ҳаёт билан қўшиб учта дейишди. Нимага шу учтага қудрат ва иродани ҳам қўшиб бешта дейишмаган, нима учун самий ва басарни ҳам қўшиб еттита дейишмаган ва улардан бошқа комил сифатларини ҳам қўшиб кўпайтиришмасдан шу учта билан чегаралаб қўйишган?

Марям онамизни хотин дейиш ва Исо алайҳиссаломни ўғил дейиш ҳам ботилдир. Чунки бунда эҳтиёжмандликни ва жузларга бўлинишини исбот қилиб қўйиш бўлади. Буларнинг барчаси яратувчининг эмас, балки яратилган нарсаларнинг белгиларидандир [1:43].

Табиатуносларга раддия беришга келадиган бўлсак, ҳарорат, совуқлик, қуруқлик ва намлик – буларнинг барчаси аразлардир. Яъни улар мустақил бор бўлиб тура олмайдилар, уларда боқийлик йўқ. Янаям соддароқ қилиб айтганда, ҳарорат, совуқлик, қуруқлик ва намлик каби нарсаларнинг ўзини тасаввур қилиб бўлмайди. Уларни бошқа нарсага қўшиб билангина таниш мумкин. Масалан совуқ ҳаво, совуқ сув, қуруқ тупроқ, нам ер каби бошқа нарсага нисбатан билинади.

Улар соатма соат пайдо бўлиб боради ва уларнинг

турадиган жойлари ҳам яратилган нарсаларнинг ўринларидир. Агар қўлингизга иссиқ пиёлани бериб, бу иссиқ деса, сиз пиёладаги иссиқликни ҳис қиласиз. Агар пиёлани қўлингиздан олиб, лекин иссиқни қолдирдим, қўлинг қуйишда давом этаверсин дейишса, ундай кишини ақлан заиф дейсиз. Шунга кўра уларнинг маконлари яратилганлиги каби ўзлари ҳам яратилган, демек албатта уларга бир яратувчи лозим бўлади.

Мунажжимларга раддия қиладиган бўлсак, айтамызки: “Мана бу юлдузларнинг барчаси айланиб, битта бурждан иккинчи буржга кўчиб юрувчидир, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга айланиб турувчидир: кўтарилиш, камайиш, тутилиш, ёрқин бўлиш, пастга тушишларнинг барчаси қандайдир бир куч остида бирлаштирилган эканининг белгилари ҳисобланади. Яратувчи Зот Аллоҳ таоло ягона ва барча нарсаларни ўзига бўйсундирувчи Зотдир. У ҳеч қандай тизимга бўйсиниб ҳаракат қилиб турмайди. Шундай экан юлдузлар-у, барча само жисмлари яратувчи бўла олмайди. Балки, улар яратувчининг низоми остида ҳаракат қилувчи жисмлардир.

Оламнинг Яратувчиси жисм бўлиши ёки бирор суратда бўлиши, ёки бирор тарафда бўлиши ёки бирор бир маконда бўлиши муҳол (соғлом ақл инкор қиладиган нарса) ҳисобланади.

Жисм деганда жавҳарларнинг жамланиши тушинилади. Ҳар бир жамланган нарсани ажралиши ҳам мумкин бўлади. Шунингдек, қандайдир бир миқдори бўлади. Уни ушбу миқдордан каттароқ ёки кичикроқ деб тасаввур қилиш ҳам мумкиндир. Айнан бир миқдор билан хосланишини фақатгина бошқа бир хословчи билангина амалга оширилади [7:52].

Шунингдек, сувратлар ҳам хилма-хил бўлади. Яратувчи барча сувратларда дейиш муҳол. Ушбу сувратларнинг баъзисиди бўлиш эса бошқа бир хословчининг хослаши билан юзага чиқади.

Шунингдек, Яратувчини бирор тарафда деган сўз ҳам ботилдир. Чунки У Зотни бир тарафда дейиладиган бўлса, у ундан бошқа тарафларда эмас деган маънони ифодалайди. Баъзи бир тарафга хослаш эса фақатгина хословчи билан бўлади. Чунки ким бирор нарсанинг бир тарафида турадиган бўлса, албатта ўша иккиси ўртасида маълум бир масофа бўлиши лозим бўлади. Мазкур масофа ўша миқдоридан кўп ва кам ҳам бўлиши мумкиндир. Шундай экан ўша миқдордаги масофни хословчи бўлиши лозим бўлади. Чунки шу миқдордан бошқа миқдор ҳам бўлиши мумкин эди.

Сўнгра уламолар айтадики, Аллоҳ субҳанаҳу ва таоло тепа тарафда туриши билан мадҳ қилинмайди. Чунки қўриқчи ҳам бир маконда туриши эътиборига кўра султондан баланд тарафда туриши мумкин. Ваҳоланки султон мартаба жиҳатидан қўриқчидан юқори ҳисобланса ҳам.

Шунингдек, дуо вақтида қўлларни осмонга қўтариш ҳам “таъаббуд” (яъни бандалик иши эътиборидан)дир [3:18]. Бу иш худди саждаларда пешонани ерга қўйиш ва намозда Каъбага юзланиш сингари ибодат маъносидаги ишдир.

Демак мазкур билдирилган фикр-мулоҳазалар шуни кўрсатадики, бугун баъзи ҳудудларда кўзга ташланаётган қабрларга, тош-дарахтлар каби буюмларга сиғиниш, улардан нималарнидир дуо қилиб сўраш, улардан мусибатлар пайғида ёрдам сўраш, уларга атаб қурбонликлар сўйиш, саждалар қилиб ибодат қилиш энг катта хато ва мусибат ҳисобланади.

Баъзи кишиларни ғайри табиий иш содир қилди дея, уни илоҳлаштириш эса, ундан ҳам катта мусибатдир. Илоҳлаштириш нима билан бўлади. Тўғри ҳеч ким бирор кишини у худо деб атамаётгандир. Лекин, ўша битта шахснинг олдида борсам, ишим яхши, бўлмаса юришмай қолади деб эътиқод қилиш уни илоҳлаштиришнинг бир кўриниши ҳисобланади.

Адабиётлар

1. Мулла Али Ал-Қорий. Шарҳу фикҳил ақбар. – Байрут: “Дарун нафаис”, 2009.
2. Муҳаммад Анвар Бадахшоний. Талхису шарҳи Ақидатит Таҳавийя. – Карачи: “Замзам бабилшарз”, 1409.
3. Аллома Абул Ҳасан Али ан – Надавий. Ал-Ақийда ал-Исломиа ас -Суннийя. – Байрут: “Дарут турос”, 2008.
4. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. – Т.: “SHARQ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси, 2008.
5. Нуруддин Собуний. Китабул бидоя фи усулиддин. – Миср: Дорул маориф, 1929.
6. Мулла Али Ал-Қорий. Зовул маъалий. – Байрут: Дорул Байрутий, 2006.
7. Умар ибн Муҳаммад Насафий. Ақоид. – Карачи: Мактабатул Мадина, 2009.

РЕЗЮМЕ

Мақкур мақолада оламнинг Яратувчиси борлиги ва Унинг ягоналиги тўғрисидаги Ислом уламолари томонидан келтирилган далиллар баён қилинади. Бошқа таълимот вакиллари ҳам қарашлари келтирилади. Ушбу қарашларга ислом уламолари томонидан билдирилган раддиялар ёритилади. Яратувчи ҳеч қандай маконда эмас деган ғоя қувватланади. Маълумотлар ишончли манбалардан олинган.

РЕЗЮМЕ

В статье приводятся доказательства исламских учёных о существовании и единстве Создателя вселенной. Приводятся такие и другие точки зрения по данному вопросу. Эти взгляды опровергаются исламскими учеными. Мысль о том, что Творец не существует ни в каком пространстве, подкреплена, данными из надёжных источников.

SUMMARY

The article provides evidence from Islamic scholars on the existence and oneness of the Creator of the universe. Other points of view on the given issues are also presented. These views are refuted by Islamic scholars. The idea that the Creator doesn't exist in any space is reinforced and these data are obtained from reliable sources.

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ САНОАТИНИНГ ИККИНЧИ ЖАҲАН УРУШИ
МАНФААТЛАРИГА МОСЛАШТИРИЛИШИ

К.Т.Тошов – ўқитувчи

Термиз давлат университети

Таянч сўзлар: саноат, халқ хўжалиги, сафарбар қилиш, мутахассис, оташин чакириқлар, ишчи-ходимлар, захиралар, фабрика хўжалиги, ишлаб чиқариш.

Ключевые слова: промышленность, народное хозяйство, мобилизация, специалист, призыв, персонал, ресурсы, фабричное хозяйство, производство.

Keywords: industry, national economy, mobilization, specialist, appeal, personnel, resources, factory economy, production.

Иккинчи жаҳон уруши инсоният тарихида энг даҳшатли ва қирғинбарот урушлардан бири бўлди. Бу урушда бутун инсоният ўзининг барча куч ва имкониятларини фашизм устидан қозониш учун ғалабага қаратди. Иккинчи жаҳон урушида фашизм устидан қозонилган ғалабада барча халқлар сингари Ўзбекистон халқининг ҳам муносиб ҳиссаси бор. Уруш алангаси бошланган илк кунларданок барча соҳаларда бўлгани каби Сурхон воҳаси саноатчиларининг ҳам зиммасига ватан олдидаги бурчидан келиб чиққан ҳолда оғир маъсулият юкланди. Сабаби уруш арафасида вилоятда бор-йўғи бир қанча кичик-кичик саноат корхоналари, саноат артеллари, пахта тозалаш заводлари қабилар мавжуд эди. Ушбу саноат корхоналари вилоят аҳолисини кундалик талаб эҳтиёжлари учун зарур бўлган совун, туз ва бошқа шунга ўхшаш хўжалик маҳсулотлари билан таъминлар эди.

Бошланиб кетган уруш вилоят саноатчиларининг ҳам қалбларини ларзага солди, турмушини оғир-устун қилиб юборди. “Уруш йилларида Ўзбекистон фронтнинг мустаҳкам таъминот базасига айланди. Юртимиздаги саноат корхоналари ҳарбий соҳага мослаштирилди, барча имкониятлар фронт учун, ғалаба учун сафарбар этилди”, дея таъкидлайди Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев [1].

Урушнинг совуқ хабари тарқалган кундан бошлаб, Ўзбекистон ҳудудида жумладан, Сурхон воҳасидаги ўзбек корхоналарида янги меҳнат ютуқларида чорловчи намоишлар бўлиб ўта бошлади. Ана шундай намоишлар “Ворошилов” нефть трести, Термиз шаҳридаги гўшт корхонаси, Термиз пахта тозалаш заводи ва бошқа саноат корхоналарида бўлиб ўтди. Жумладан, Термиз шаҳридаги “Прогресс” артели ишчилари томонидан уюштирилган намоишда артель ишчиси В. Моисеенко сўзга чиқиб, “Фашизмнинг юртимизга ҳужумини ниҳоятда қоралайман, керак бўлса озодлик йўлида бир томчи қоним қолгунча курашаман, ҳамкасбларимни эса манфур душман ҳужумига қарши мардонавор меҳнат билан жавоб беришга ва ишлаб чиқаришда янада кўплаб маҳсулот ишлаб чиқаришга чақираман”, деган эди [6:20].

Бошланган уруш алангаси ҳаётнинг барча жабҳаларида бўлгани сингари саноатни ҳам изга солишни талаб қиларди. Шу сабабли 1941 йил 26 июнда Сурхондарё вилояти партия кўмитасининг йиғилиши бўлиб ўтди. Йиғилишда “Саноат ва транспорт ишларини уруш даврига мослаб қайта қуриш тўғрисида”ги масала қатъий белгиланди, саноатни

тўлиқ ҳарбий изга солиш, уруш манфаатларига бўйсундириш, меҳнат интизомини мустаҳкамлаш ва ишлаб чиқариш қувватини янада ошириш каби вазифалар белгилаб олинди.

Бу уруш Сурхондарё вилояти саноатчиларининг олдида ҳам бир қанча муаммоларни кўндаланг қилиб қўйган эди. Бу муаммолар, аввало мутахассис кадрларнинг етишмаслиги, оғир ишлаш усулларига ўтишдаги объектив ва субъектив қийинчиликларда намоён бўлди. Лекин шундай бўлса-да, вилоят саноат аҳли уруш даври талабларини инобатга олиб станоклар олдида 16-18 соатлаб меҳнат қилдилар ва ишлаб чиқариш жараёнини сусайтирмадилар.

Лекин ишчиларнинг фронтга кетиши саноат корхоналарида кўплаб қийинчиликлар туғдирди. Айниқса шу соҳани тушунадиган мутахассислар етишмасди. Масалан, 1941 йилда вилоят саноат корхоналарида 3766 нафар киши ишлаган бўлса, 1942 йилга келиб эса ишчиларнинг сони 3316 кишига тушиб қолди. Шу муносабат билан саноат корхоналарида “Урушга кетган сафдошларимизнинг ўрнига ҳам ишлаймиз”, деган чакириқлар авж олди [5:19-20].

Кўплаб аёллар ва болалар саноат корхоналарида ишлаш истагини билдириб, саноат корхоналарига ишга жойлаша бошлади. Ишга янгидан келганлар малакасини ошириш ва янги ишчи мутахассислар тайёрловчи қисқа муддатли курслар ташкил қилинди. Жумладан, илгари рўзгор иши билан банд бўлган 595 хотин-қизлар уруш бошланганлиги муносабати билан вилоятнинг турли саноат корхоналарига ишга жалб этилди ёки ана шу аёллардан 322 нафари цех, смена ва бригада раҳбарлиги лавозимларида фаолият юрита бошладилар [4].

Уруш бошлангунча уй-рўзгор ишлари билан банд бўлган термизлик Майорова уруш бошланиши билан Термиз пахта тозалаш заводида ишга кириб, бирдангина икки ихтисосликни эгаллади ва кунлик режани 160-200 фоизга бажариб, собиқ СССР нинг “Шавкатли меҳнати учун” медалини олишга мушарраф бўлишди.

Шу билан бирга, ҳар бир туман ва вилоят марказида ёки саноат корхоналари қошида муддатли курслар ташкил этилиб, улар янги ишчи мутахассислар тайёрлаш янгидан ишга келган ишчиларнинг техник малакаларини ошириш иши билан шуғулланарди. Вилоят саноатчилари ҳам барча соҳа ишчилари қаторида уруш талаблари асосида тинмай меҳнат қилдилар, ишлаб чиқаришда “стахановчилик” ва ихтирочилик таклифларининг сони ортиб борди.

Биргина Ворошилов нефть трестининг ўзида уруш бошланган даврдан 1942 йил охиригача бўлган вақт мобайнида олтидан ортиқ ихтирочилик таклифлари амалга оширилди [5:19].

Уруш бўлаётган ҳудудлардаги корхоналарни ва аҳолини эвакуация қилишда ҳамда фронтга моддий ёрдамларни етказиб бериш ишида Термиз темир йўл депоси ходимлари алоҳида жонбозлик кўрсатдилар. Бундай фидойи инсонлардан С.Рубцов, А. Семенихин, Г.Вдовин каби темир йўлчилар самарали меҳнат қилдилар [5:20]. Бироқ бу пайтда маҳаллий миллат вакилларида етишиб чиққан саноат ишчиларининг сони ниҳоятда кам эди. Бу эса ўз навбатида кўпгина қийинчиликларга сабаб бўлди, бу каби муаммоларни бартараф этишда барча саноат корхоналарининг ишчилари ватанпарварлик руҳида жонбозлик кўрсатдилар.

Бу даврда барча саноат корхоналарида ишни жадаллаштириш мақсадида “иккиюзчилар”, “учюзчилар” ва “тўртюзчилар” ҳаракатлари фаолияти ниҳоятда авж олди. Бу албатта ўз натижасини кўрсатди, сабаби “Ворошилов” нефть трести ишчилари Ружин, Хусайнов ва Агановлар июнь ойи режасини 250 фоизга бажарган бўлса, июл ойида эса режани 280 фоизга урдаладилар. Нефтьчиларнинг меҳнат зафарларидан илҳомланган Термиз шаҳридаги “Золотопроммат” артели ишчилари ҳам кундалик нормаларини 200-250 фоизга бажаришга эришдилар [7:196]. Вилоят саноатчиларининг ишлаб чиқариш жараёни тез кунларда уруш даври талабларига мослаштирилиб, барча имкониятлар кўрилиб ишлаб чиқариш жадаллашди.

1941 йилда асосий саноат ишлаб чиқариш жамғармалари 10,9 миллион сўмга етган бўлса, 1943 йилда эса бу рақам атиги 0,2 миллион сўмни ташкил этар эди, ҳолос [7:196]. Вилоят саноатчилари 1942 йилда ҳам жуда катта куч-ғайрат билан ишладилар, вилоят миқёсида “стахановчилик” ҳаракати ниҳоятда авж олди. Саноатчилар фашизм билан бўлаётган жангларда жон олиб, жон бераётган жангчиларнинг жасоратларини қалбан ҳис этиб, уларга кўплаб саноат маҳсулотлари етказиб бериш ишини авж олдириб юбордилар. Душман ҳужуми натижасида уруш ҳаракатлари бораётган ҳамда урушга яқин жойлардаги саноат корхоналари ўз фаолиятини вақтинча тўхтатишга мажбур бўлган эди. Душман билан бўлаётган урушда ғалаба қозониш учун ниҳоятда кўплаб саноат моллари: кийим-кечак, ўк-дори, турли хил асбоб - ускуналар зарур эди. Уша оғир синовли йилларда “Прогресс”, “Родина”, “Золотопроммат” каби тикувчилик корхоналари кўплаб кийим-кечаклар тикиб, ойлик ва йиллик режаларини 150-160 фоиз қилиб бажарди.

Бўлаётган аёвсиз урушда жангчиларни озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш ва уларнинг соғлиқлари ҳақида қайғуриш ҳам фронт ортидаги аҳолининг бош вазифаларидан бири эди. Шу сабабдан Термиз ёғ заводи жамоаси Сурхондарё виллояти аҳлига мурожаат қилди ва шундай деди, “Қадрли ўртоқлар!!! Ватанимизни ҳимоя қилиб, фашист газандаларини қираётган ҳимоячиларимизнинг соғлигини сақлаш учун қўлимиздан келган ёрдамимизни берайлик. Термиз ва Деновдаги ёғ заводларига мой, сут ва бринза топширишингиз, сизнинг ўз эҳтиёжингиздан орттириб берадиган маҳсулотларингиз жангчиларнинг соғлигини мустаҳкамласин. Уларнинг ғалаба қозониш соатларини янада яқинлаштирайсиз”, дейилган эди [6:22].

Бу чақирикдан руҳланган виллоят саноат корхоналари ишчилари “Фронт учун янада кўпроқ сут ва ёғ берамиз” шиори остида сут ва чорва маҳсулотларини Денов ва Термиздаги ёғ заводларига топшира бошладилар. Фронтга озиқ-овқат ҳамда бошқа маҳсулотларни етказиб беришда Термиз гўшт комбинати ишчи-хизматчилари ҳам алоҳида намуна кўрсатдилар, фронтга кўплаб гўшт ва сут маҳсулотлари жўнатдилар. Ушбу тадбирни амалга оширишда сўйиш цехининг ишчилари Авазов, Абдиенколар кунлик режани 2-2,5 баробар бажарсалар, қолбаса ишлаб чиқариш цехининг стахановчи ишчиси Прикина эса йиллик режани 2,5-3 бароварига бажариб, алоҳида

ватанпарварлик намунасини кўрсатди, натижада комбинат ишчилари 1943 йил январь ойига белгиланган режасини муддатидан 4 кун олдин 122 фоиз қилиб бажаришга муваффақ бўлдилар [6:24].

Фронт ортини мустаҳкамлашда ва ғалабага эришишда виллоят нефтьчилари ҳам алоҳида жасорат кўрсатдилар. Уруш бўлаётган кўпгина ҳудудларни фашизм исканжасидан ҳалос қилишда ҳарбий техникаларга нефть маҳсулотлари жуда зарур эди. Буни тўғри англаган Сурхондарё виллояти аҳли нефть саноати ривожига ҳам алоҳида эътибор қаратди. Янги-янги нефть қонлари ишга туширилиб, нефть маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг миқдори анча ошди. Кўплаб нефть қазувчиларнинг урушга жўнатилиши муносабати билан “Ворошилов” нефть трестида ҳам мутахассисларга эҳтиёж анча катта эди. Шу сабабли кўплаб аёллар нефть қонларига бориб ишлай бошладилар. Мисол учун, жумладан нефтьчи аёллардан А.Бородина, А.Дубова, Ф.Сафаева ишчиларни меҳнатини намуна қилиб кўрсатиш мумкин. Сурхон воҳасидаги биргина “Ворошилов” нефть трести ишчи-хизматчиларининг меҳнати эвазига 20 минг тоннадан кўпроқ нефть қазиб олинисига эришилди [7:197]. Ёки 1940-1943 йилларида “Ворошилов” нефть трести ишчилари режада белгиланган 99,9 минг тонна ўрнига 105 минг тонна нефть ишлаб чиқардилар [2]. Умуман, 1943 йилда нефть қазиб чиқариш 1941 йилдагига нисбатан 5,7 фоизга ўсди [5:19-20], албатта, бундай юсак кўрсаткичларга “Ховдак” нефть қони ишчиси Ружин, “Қақайди” нефть қони меҳнатиги Плавкин ва Учқизил нефть қони ишчиси А.Дубоваларнинг мардонавор меҳнатлари эвазига эришилди. Жумладан, биргина “Ховдак” нефть қони ишчилари 1944 йилнинг иккинчи ярмидан 118926 тонна нефть қазиб чиқариш режалаштирилган бўлса, унинг ўрнига 126199 тонна нефть қазиб олинди [8]. Умуман олганда, трест ишчи ва хизматчилари Буюк ғалабани таъминлашда мардонавор меҳнат қилиш, кўпроқ нефть қазиб чиқариш, фронтга моддий ва маънавий мадад бериш иши билан ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар.

Уруш йилларида кўмир саноатига ҳам алоҳида эътибор қаратилди. Чунки урушгача бўлган вақт мобайнида Ўзбекистонда кўмир қазиб чиқариш йўлга қўйилиб улгурмаган эди. 1940 йилда Ангрен кўмир қони очилди ва шундан сўнг Сурхондарё виллоятининг Шаргун ва Бойсун ҳудудларида геологик-қидирув ишлари амалга оширилди, 1943 йилнинг охирида Шаргун кўмир қони ишга туширилди. Бу эса республикада кўмир қазиб чиқаришнинг бирмунча ортисига олиб келди, масалан, Республикада 1940 йилда 3,4 минг тонна кўмир қазиб олинган бўлса, 1945 йилга келиб, бу кўрсаткич 103 минг тоннани ташкил этди [9:19].

Сурхондарё виллояти ҳам республиканинг бошқа виллоятлари қатори пахта етиштиришга ихтисослашган эди. Шу муносабат билан уша жанговар йиллардаёқ пахта тозалаш корхоналарини кенгайтириш ва янги пахта заводида барпо қилиш ишлари виллоят миқёсида кенг қўламда авж олдириб юборилди. Жумладан, 1944 йилда Термиз пахта тозалаш заводида янги 2 валикли ускуна ишга туширилди, Денов пахта тозалаш заводидаги дизель станциясининг қуввати 1500 от кучига етказилди. Шу йили Жарқўрғон пахта тозалаш заводи қурилиши ҳам бошланди [5:21], 1943 йилнинг январь ойида Термиз ва Денов пахта тозалаш заводида ўрғитилган мусобақада Термиз пахта тозалаш заводи жамоаси чигитли пахтани тозалаш режасини 115,9 фоизга, пахта толаси тайёрлаш режасини 110 фоизга, лентер ишлаб чиқариш режасини 112,4 фоизга, сифатли маҳсулот режасини эса 99,8 фоизга бажариб, натижада мусобақада ғолиб бўлди [3]. Умуман, ютуқларга эришишда қатор қийинчиликларга дуч келинсада, қийинчиликлар ишчиларнинг сабр-бардоши ва матонатли меҳнатлари натижасида бартараф қилинди.

Уруш давридаги вазиятни тўғри тушунган виллоят саноатчилари саноат корхоналарининг сонини ҳамда ишлаб чиқариладиган саноат молларининг турларини йилдан-йилга орттириб боришга эришдилар. Агар 1942 йилда виллоятда 10 та турли хил саноат маҳсулотлари

ишлаб чиқарадиган бўлса, 1943 йилда бунга қўшимча равишда 4 хил саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариладиган бўлди.

Уруш йилларида Сурхон воҳаси аҳолиснинг хизмат кўрсатадиган майда корхоналарининг сони анчагина ортиб борди. Масалан, Шеробод туманида 1941 йилда 34 та тегирмон, 15 та мойжувоз ишлаб турган бўлса, 1945 йилга келиб тумандаги тегирмонлар сони 40 тага, мойжувозлар сони эса 28 тага етди [11:14]. Вилоят саноат ишчиларининг мардонавор меҳнатлари эвазига саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг ўсиши йилига 20 фоиздан ошиб кетди.

Умуман олганда, вилоят саноатчилари ҳам ўша суронли йилларда фидокорона меҳнат қилиб, халқ хўжалигини ривожлантириб ва фашизм устидан

қозонилган ғалабага ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар. Саноатчилардан 7560 нафари собик СССРнинг “Шавкатли меҳнати учун” медали билан мукофотландилар [10:6].

Хулоса шуки, халқ-хўжалигининг фронт манфаатларига сафарбар этилиши, воҳа аҳлининг меҳнат-севарлиги, фронт ортини мустаҳкамлашдаги меҳнат жасоратлари ҳамда оташин қақирқлари ғалбанинг таъминланишига катта ҳисса қўша олди. Халқимизнинг шижоатли меҳнати, душманга бўлган чексиз нафрати каби жиҳатлар уруш йилларида халқ хўжалигида қўлга киритган ютуқлар ва фашизм устидан қозонилган ғалабанинг асоси бўлиб хизмат қилди.

Адабиётлар

1. Шавкат Мирзиёевнинг 9 май муносабати билан сўзлаган нутқи. / Халқ сўзи, 2018 йил 9 май.
2. Илғор Сурхон учун. / 1943 йил 1 январь.
3. Илғор Сурхон учун. / 1943 йил 10 февраль.
4. Илғор Сурхон учун. / 1944 йил 8 март.
5. Қобилов Э. Сурхондарё саноатининг илк одимлари. –Термиз: “Сурхон”, 1993.
6. Турсунов С. ва бошқалар. Хотира-барҳаёт, кадр-мангу. –Тошкент: “Фан”, 2010.
7. Турсунов С. ва бошқалар. Сурхондарё тарих кўзгусида. –Тошкент: “Шарқ”, 1991.
8. Ленинская знамя. / 1944 йил 11 февраль.
9. Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. // 1985 йил 5-сон, 19-бет.
10. Сурхондарё вилоят давлат ҳужжат архиви. 45-фонд, 1-ёзув, 48-иш, 6-бет.
11. Шеробод тумани Давлат ҳужжат архиви. 46-фонд, 1-ёзув, 26-иш, 14-бет.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Сурхондарё вилояти саноатининг иккинчи жаҳон уруши манфаатларига мослаштирилиши, халқ хўжалигининг фронтга сафарбар этилиши ва ишчи-ҳодимларнинг фаолияти архив манбалари асосида баён қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится об адаптации промышленности Сурхандарьинской области к интересам Второй мировой войны, мобилизации народного хозяйства в интересах фронта и архивных источниках о деятельности рабочих и служащих.

SUMMARY

The article deals with the issues of adaptation of the industry of the Surkhandarya region to the interests of World War II, the mobilization of the national economy in the interests of the front and archival sources about the activities of workers and employees.

ИСЛАМ ДИНИНИҢ ЖӘМИЙЕТИМИЗ ТУРМУСЫНДАҒЫ ӘХМІЙЕТИ

Т.Упаев – магистрант

Әжсинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: дин, маънавий олам, кадрият, ислом дини, меҳр оқибат, маърифат, фалсафа, жамият, омиллар.

Ключевые слова: религия, духовный мир, ценности, религия ислам, милосердие, просвещение, философия, общество, факторы.

Key words: religion, spiritual world, values, religion Islam, mercy, enlightenment, philosophy, society, factors.

Дин эзелден инсан руўхый дүньясының ажыралмас бөлеги сыпатында адамзаттың жоқары идеялары, ҳақ хәм ҳақыйқат, инсан хәм әдалат ҳаққындағы арыз-эрманларын өзінде жәмлеген, оларды турақлы қағыйдалар түрінде бекемлеп киятырған идея хәм көзқараслардың тутас бир системасы екенлиги бәрше-мизге жақсы мәлим. Көп әсирлер даўамында халқымыз қалбинен терең орын алып, өмирдің мазмунын аңлаў, миллий мәдениятымыз хәм турмыс қалпимизди, қәдириятларымыз, үрп-әдет хәм дәстүрлеримизди сөнбейтуғын етип сақлаўда муқаддес динимиз болып есапланады. Ислам дининде инсаныйлық, меҳир-ақибет, ҳадаллық, жақсылық, мийрим-шәпәт сыяқлы халқымызға тән болған пазыйлетлер, мине, усы негизде та-мыр жаяды хәм раўажланады [1:36].

Исламға шекемги барлық динлер бир қәўимге бир миллетке яки белгили бир территорияға тийисли болса, Ислам Аллаҳ таала тәрепинен жер жүзиндеги барлық адамзатқа жиберилген ақырғы дин болып табылады. Бүгінги күнде 172 мәмлекеттиң 1,3 миллиард халқы ислам динине исенеди.

Тийкарығы нызамымыз болған конституциямызда хўждан еркинлиги кепиллестирілген болып, демек, динимизде де инсанды мәжбүрлеў жок, тек оған шақырылады.

Бүгінги күнде 1300 жыл даўамында ата-бабаларымыз исенип келген ислам динине мүнәсибет те түптен өзгере баслады, десек асыра айтқан болмаймыз. Себеби, бурынғы аўқам дәуиринде пүткил республикамыз бойлап 80ге жақын мешит хызмет көрсеткен болса, ҳәзирге дәуирге келип, мыңлап жаңа мешитлер хәм медреселер иске түсти. Бурын бир ғана Бухарада киши

бир медресе жүдә тар көлемде диний билим берип келген болса, бүгінги күнде дерлик барлық ўәлаятларда медреселер ашылды. Мәселен: Имам Бухарий мақбара комплексиниң қурылыўы, Баҳаўаддин Нақшбандий мешит мақбарасының жаңадан исленип абат етилиўи, Имам Матурудий, Бурхониддин Марғинович сыяқлы уллы тулғаларды үйрениў ислериниң жолға қойылыўы да булардың барлығы хўкиметимиз тәрепинен динимизге қаратылған итибар хәм бул динди ағартыўшылық, руўхый қәдирият дәрежесине көтерип, дүньяға танытқан уллы бабаларымызға болған жоқары хўрметтиң айқын көриниси.

Хеш бир философия, идея яки идеялогия адамлардың кеўлиндеги кудайдың орнына оған тең келетуғын ҳақыйқатты бере алмайды. Хәтте, ең әдил нызамларда да инсан кеўлиндеги кудайға болған талапты қанаатландыра алмайды. Дин – бул исеним. Демек, исенимсиз руўхыят ҳаққында сөйләў қыйын. Исеним – бул өз пикир хәм көзқарасларына ийе болған хәм оны орындаўды әдетке айландырған, ықлас қылатуғын инсанлар пазыйлети. Ийман болса – ол да исеним. Диний көзқарастан барлық пикирлерге исеним, тил менен ықырап етилип, жүректен орынланыўына ийман делинеди.

Инсанның руўхый кәмиликке жеткерийўи шәртли факторы – бул диний хәм дүньялық исенимлериниң жыйнағы есапланады. Егер биз жоқары диний хәм дүньялық исенимлерге ийе болған жәмийет курсак, сонда ол жәмийет хәр тәреплеме жетик жәмийет болады.

Дүньялық илим бойынша дин жәмийетлик – тарихый қубылыс, ол адамзаттың раўажланыўының бел-

гили бир басқышында пайда болған жәмийетлик сана-ның формаларынан бири болып есапланады. Дин исеним сезими болады, ол исеним болатуғын болса адам ушын оғада зэрүр, оның өмириниң мәнисин билдиретуғын руўхый зэрүрлик болып есапланады. Дүньяда исеними жоқ халық жоқ. Дин адамзаттың руўхый мәдениятының, дүньяға көзқарасының, турмыс салтының күшли саласы болып келген. Өзиниң раўажланыўының барлық басқышларында ҳам көринислеринде дин тийкарынан толықтырыўшылық, жубатыўшылық, бирлестириўшылық, тәртипке салыў, қадағалаўшылық, қарым- қатнасық ұазыйпаларын атқарады. Инсанға өмирдиң мазмуны, жасаўдың мақсети уқсаған философиялық теориялық мәселелер бойынша түсиник берген. Дин адамның жасаўы ушын зэрүр болған баҳалы қәдириятларға топланған ҳам оларды инсанның санасына жеткерийдиң усылларын дөреткен. Улыўма адамзаттың руўхый қәдириятлары бүгинги күнде шешиўши күшке ийе екенлиги, усы тийкарда динге улыўма адамзат руўхый мәдениятының ажыралмас бөлеги сыпатында баҳа берилди. Сол себепли, жәмийет ағзаларының барлық қатламларында, динге оның машқалаларына, жәмийетилик турмыста тутқан орны ҳам ролине итибар, инсанның негизге қойылды. Ҳәзирги дәўирде хәр бир инсан өз исенимин әлемге асырыўға, диний мәресимлерди орынлаўға ҳуқықы бар. Бүгинги күнде дин жаман иллетлерден, жалған ҳам еки жүзлиликтен пәклениўге, жоқары адамгершиликти әдеп-икрамлылық

пазылетлерди қайта тиклеўге жәрдем берип атыр. Мысалы: европа мәмлекетлери алымлары шаңарақлардың бузылыўы, әдеп-икрамлылық пазылетлериниң жоғалып баратырғанлығына, жаман иллетлердиң хәдден зыят көбейип кетиўи, бул барыста миллеттиң жоқ болып кетиў қәўипи бар деп, биз ислам тәлийматынан пайдаланып ғана бул мәселени шеше аламыз деп атыр.

Буның тийкаргы себеби, муқаддес динимиздиң ҳақыйқатшылығы ҳам пәклиги, инсанди сүйиўшилиги ҳам кеңпейиллиги, адамзатты мұдамы ийгиликли ислерге шақырыўы, турмыс сынақларында өзін ақлаған қәдирият ҳам дәстүрлерди ата-бабалардан әўладларға жеткерийдеги теңи жоқ орны ҳам әҳмийети менен байланыслы. Ғәрезсизликтиң дәслепки қадамлеринен ақ динниң, жәмийеттиң руўхый дүньясындағы тутқан орны ақылға муўапық түрде белгилеп алды. Әсиресе, әдеп-икрамлылықтың бәринен бурын хұждәнлықтың ийман сезими болып табылатуғынлығы дурыс түсиник. Ислам ата-бабаларымыздың дини, мусылманлардың сана-сезими турмыстың түп мәниси, олардың өмириниң өзегі болып есапланады [3:90].

Усы көзқарастан алып қарап, муқаддес ислам динимизди пәк сақлаў, оны хәр түрли ғәрезли топылыс ҳам хұжимлерден, дөхмет ҳам жалалардан қорғаў, оның шын мазмунын өнип-өсип қиятырған жас әўладларымызға туўры түсиндириў жәмийетимиз ушын әҳмийетли ұазыйпалардың бири есапланады.

Әдебиятлар

1. Каримов И.А. Жоқары мәнаўият-жеңилмес күш. –Ташкент: 2008.
2. Базарбаев Ж. Руўхият тийкарлары. –Нөкис: «Илим», 2016.
3. Базарбаев Ж. Руўхыйлық тийкарлары. –Нөкис: 2009.

Ислам динида инсонпарварлик, меҳр-оқибат, ўз аро ҳамдардликка ишонч ҳалоллик, охиратни ўйлаб яшаш каби халқимизга хос фазилатлар чуқур илдиз отган. Дин инсонни улуглайди, уни ажойиб шахс сифатида кўрсатади. Динга ишонмовчи кишига оддий нарсга бўлиб туюладиган қаноат раҳм-шафқат, олийжаноблик каби туйғуларни этиқодли киши Парвордигорнинг туҳфаси, деб қабул қилади. Ислоҳ илм олишга, таълимга тарғиб этади. Шу сабабли унинг мазмунини ёш авлодга тўғри тушунтириш ижтимоий ҳаёт учун ниҳоятда аҳамиятлидир.

РЕЗЮМЕ

Гуманность, доброта и милосердие, взаимное сочувствие, честность и вера в загробный мир эти особенности религии ислам глубоко укоренились в народе. Религия делает человека лучше, счастливее, ведь во всём, что для него неверующего просто событие или факт, верующий видит довольство, милость и благословение Всевышнего. Ислам побуждает к приобретению знаний и обучению. Правильное разъяснение и толкование этой религии для подрастающего поколения играет важную роль в обществе.

РЕЗЮМЕ

Humanity, kindness and mercy, mutual sympathy, honesty and faith in the underworld, these features of the religion of Islam are deeply rooted in the people. Religion makes a person better, happier, because in everything that for unbelievers are simply an event or a fact, the believer sees the contentment, mercy and blessing of the Most High. Islam encourages the acquisition of knowledge and training. The correct explanation and interpretation of this religion for the younger generation plays an important role in society.

SUMMARY

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ХАЛҚЛАРИ АНЪАНАВИЙ КАШТАДЎЗЛИГИНИНГ ЭТНОХУДУДИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ОМИЛЛАРИ

М.Х.Шомирзаев - педагогика фанлари номзоди, доцент

Термиз давлат университети

Таянч сўзлар: тараккиёт, тарихий мерос, турмуш тарзи, анъаналар, маданий жараён, этнослараро алоқалар, этномаданий хусусиятлар.

Ключевые слова: развитие, историческое наследие, образ жизни, традиции, культурный процесс, межэтнические отношения, этнокультурные особенности.

Key words: development, historical heritage, lifestyle, traditions, cultural process, interethnic relations, ethnocultural features.

Ўзбек халқи мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ асрлар мобайнида аждодларимиз томонидан яратилган моддий ва маънавий меросимизни қайта тиклаш, сақлаш ва эъзозлашга алоҳида эътибор қарата бошлади. Зеро, аждодлар мероси ўзликни англаш, миллий давлатчиликни шакллантиришда катта аҳамият касб этади. Халқимиз томонидан яратилган маданий жараёнларимиз ўртасида халқ амалий санъатининг бир бўлаги – каштадўзлик алоҳида ўрин тутди. Халқ амалий санъатининг бир бўлими ҳисобланган каштадўзлик намуналари эса миллий тарихимизни ўрганишда муҳим манба бўла олади. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, «Биз халқни номи билан эмас, балки маданияти, маънавияти орқали биламиз, тарихнинг таг-томиригача назар ташлашимиз» [1:15].

Каштадўзлик ҳунарини илмий жиҳатдан ўрганиш, кашта тайёрлаш усуллари, ундаги шакл ва рамزلарни таҳлил этиш муайян тарихий-этнографик ҳудудаҳолиснинг этномаданий хусусиятларини кўрсатиб бериш имконини беради. Тарихий манбалар Ўрта Осиёнинг ўзига хос тарихий-маданий ўлкаси ҳисобланган Фарғона водийсида ҳам каштадўзлик машғулот қадимдан шаклланганини кўрсатади. Фарғонатоғлар орасида жойлашган водий. Унинг худуди шимоли-ғарбдан Қурама ва Чотқол тизмалари, шимоли-шарқдан эса Фарғона, жанубдан Олой ва Туркистон тоғ тизмалари билан ўралган. Водийнинг умумий ер майдони 22,2 км² ни ташкил этади. Бодомсимон шаклдаги водийнинг узунлиги 300 км, энг қенг жойи 170 км га тенг. Фарғона водийси худудида Ўзбекистоннинг учта (Андижон, Наманган ва Фарғона), Тожикистоннинг битта (Сугд),

Қирғизистоннинг учта (Ўш, Жалолобод ва Баткент) маъмурий вилоятлари жойлашган.

Фарғона водийси худудини текислик, тоғолди ва тоғ зоналарига ажратиш мумкин. Унинг иқлимий хусусиятлари ҳам мазкур географик ҳолатдан келиб чиқади, водийнинг ўзига хос ўрни ва табиий шароитининг қулайлиги қадимдан ушбу худудда инсонларнинг истиқоматқилиши, деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланиш ҳамда меҳнатқилиш усулларини ривожлантириш имконини берган.

Айтиш жоизки, «Буюк ипак йўли»нинг шимоли-ғарбий тармоғи айнан Фарғона водийсидан (Қашқар – Тошқўрғон орқали Ўзган - Ўш - Кува - Ахсикент - Поп - Ашт – Хўжанд йўналиши бўйлаб) ўтиши бу ҳудуд аҳолисининг нафақат ижтимоий, иқтисодий ва маданий ривожда, балки этнослараро алоқалар тараққий этишида ҳаммуҳим аҳамият касб этди. Бироқ мавжуд тарихий-этнографик адабиётларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, Фарғона водийси халқлари томонидан тайёрланган кашталар этнологик жиҳатдан ҳозирги кунга қадар яхши ўрганилмаган. XIX - XX аср бошларидаги халқ амалий санъати намуналаридан бири ҳисобланган кашта буюмларига эътиборсизлик билан баҳо берилди. Бугунги кунга келиб эса халқ миллий ҳунармандчилигига алоҳида эътибор қаратила бошланди. Кашта ҳамхунармандларнинг ижодий иш маҳсули.

Каштачилик қадимдан Ўзбекистон худудида мавжуд бўлган. Каштачилик маҳсулотларидан кўп асрлар давомида хонадонларни жиҳозлашда, кийимларни, кундалик ҳаётда ишлатиладиган буюмларни безашда фойдаланиб келинган. Қадимдан ипакчилик ривожланган Ўзбекистоннинг турли худудларида сержило ипак иплар билан кашта тикиш халқ орасида кенг тарқалган. Каштачилик тарихи узок даврларни ўз ичига қамраб олади.

Каштачиликнинг ривожланиш тарихи халқларнинг турмуши, уларнинг анъанавий яшаш тарзи, урф-одатлари, ҳўжалик тарзи, жўғрофик жойлашуви билан боғлиқ равишда кечди. Бу ҳол каштадўзлик ҳунарининг ўзига хос хусусиятлари, водий аҳолиси турмуш тарзига хос тавсифли кўриниши, табиий бўёқлар тайёрлаш технологияси, ўзига хос ишлатилиши, нақш орнаментларининг қадимги нусхаларининг тикилиши. *босма, йўрма, кандахаёл, илмоқ, дуря, занжир, ярим занжир, хоч, ярим хоч* чокларининг ишлатилиши асосида Ўзбекистон худудида бир нечта мактаб шаклланишига олиб келди. Улар ўзига хос характердаги Бухоро мактаби, Самарқанд мактаби, Бойсун мактаби, Ғиждувон мактаби, Фарғона мактаби, Тошкент мактаби каби каштачилик мактабларини вужудга келтирди. Бухоро каштачилиги, Самарқанд каштачилиги, Тошкент каштачилиги ва бошқа каштачилик мактабларининг фаолияти этнографлар, санъатшунослар томонидан ўрганилган.

Фарғона водийсида шаклланган «Фарғона мактаби» каштачилиги хусусиятлари, ўзига хос жиҳатлари, афзалликлари ҳақида алоҳида изланиш ва таҳлиллар етарли эмас. Ваҳоланки, Фарғона водийси каштадўзлиги нафақат каштадўзлик мактаблари хусусиятлари, характерлари билан, балки водийда жойлашган марказлар каштачилиги ҳам бир-биридан этник жамоаларнинг водий бўйлабхудудий жойлашуви жиҳатидан ҳамўзига хос хусусиятга эга. Шу боис қуйидагиларни таъкидлаш жоиз:

Биринчидан, каштачилик мактаблари этнографик жиҳатдан тадқиқ қилиниб, ўзбек халқи бой маданиятининг бир бўлаги сифатида алоҳида хусусиятларини очиб берадиган илмий ишлар етарли даражада эмас.

Иккинчидан, йирик каштачилик мактаблари ҳалигача алоҳида мукамал тадқиққилинмаган, узок тарихий ривожланиш даврини босиб ўтган Фарғона каштадўзлиги учун тадқиқотлар мутлақо етарли эмас.

Учинчидан, Фарғона каштадўзлик ҳунарининг энг ривожланган даври XIX асрнинг иккинчи ярми - XX

асрнинг бошлари ҳам тадқиқотчилар томонидан тадқиққилинмаган, унинг водий маданиятида тутган ўрнига баҳо берилмаган [3:113].

Кўп асрлик тараққиёти жараёнида каштадўзлик ҳунари ҳам халқимизнинг бой анъаналарига суянган ҳолда ривожланди. Бу ҳунар турлари уста - шогирд анъаналари асосида буvidан - набирага, онадан - қизга ўргатилиб, асрдан - асрга, авлоддан - авлодга ўтиб келди. Ҳатто XIX асрнинг охири - XX асрнинг бошларига келиб, оила аъзолари билан ҳамкорликда уйда, ҳукмдорлар саройларидаги устахоналарда буюртмалар олиб, кашта буюмлари тикиб берилгани маълум. Бундан аввал ҳам ўзбек анъанавий каштачилиги кўплаб этнограф олимларни ҳамда санъатшунос мутахассисларни қизиқтирган. Уларнинг илмий тадқиқот ишларида Урта Осиёга «йўрма машиналари» турли товар фирмалари томонидан кенг тарқатила бошлаганлиги XX асрнинг бошларидан кузатилганлиги таъкидланади [2:2]. Самарқанддаги «Хотин-қизлар меҳнати» артель йўрмадўзчи устаси Усмон Шокиров кашта тикишни 1907 йили Қўқонда истамбуллик бир устадан ўрганган экан [2:3]. Юқорида айтилганлардан кўриниб турибдики, XX асрда каштачилик артелларининг вужудга келиши, фабрикаларнинг қурилиши каштачилик ривожланишига ижобий таъсир қилиш билан бирга, салбий таъсирини ҳам ўтказиб, анъанавий каштачиликни инқироз ҳолатига олиб келди.

Шундан сўнг кашта буюмларининг ҳажми, нақшлари, композициясидаги ўзгаришлар ҳамда уларга ишлатилган табиий бўёқли иплар ўрнида кимёвий бўёқли ипак иплар ишлатилиб, кашта буюмларида умумийлик, ўхшашликлар келиб чикди. Бунинг натижасида анъанавий кашта мактаблари ўзининг қадимий усулларини йўқота бошлади. Каштачилик марказлари кашта буюмларини бир-биридан ажратиш қийинлашди

Шундай ҳолда ҳам Фарғона водийси халқлари анъанавий каштадўзлик хусусиятларини акс эттирган буюмларни водийдаги айрим хонадонлардан, республикамызда ва водийда жойлашган музей фондларидан топишимиз мумкин.

Бу эса Фарғона водийси материаллари асосида анъанавий каштадўзликни XIX аср охири - XX аср бошлари даврий доирасида этнологик нуқтаи назардан ўрганиш заруриятини келтириб чиқаради.

Умуман олганда, Фарғона водийси халқлари анъанавий каштадўзлигининг этнохудудий хусусиятлари мавзуси махсус монографик асар тарзида тадқиқ қилиниши қуйидаги омилларга кўра, долзарб ҳисобланади:

- 1) каштадўзликка оид археологик ва ёзма манбаларни таҳлил этиб, Фарғона водийси аҳолисининг каштадўзлигининг шаклланиш жараёнини ўрганиш;
- 2) XIX-XX асрда водий аҳолисининг этник таркибини ва унинг анъанавий каштадўзликка таъсирини аниқлаш;
- 3) тарихий-этнографик материаллар асосида тадқиқот олиб борилаётган худуд аҳолисининг анъанавий этноҳўжалик хусусиятларини ва деҳқончилик, чорвачилик, халқхунармандчилигининг кашта орнаментларига таъсирини ўрганиш;
- 4) халқ амалий санъатининг узвий бўлаги бўлмиш каштадўзлик соҳасидаги этномаданий алоқалар орқали уларнинг бир-бирини маданий бойитиши, каштадўзликда нақш ва орнаментлардаги белгиларинининг бир-бирига таъсири туфайли уларда умумийликнинг пайдо бўлиши, бу эса каштадўзликдаўзига хос композицияларни, янги нақш орнаментларини вужудга келтириши, кашталардаги орнамент таркибининг ривожланиш масаласини ўрганиш;
- 5) Фарғона водийсида яшовчи ўтроқ ва кўчманчи халқларнинг мато тайёрлаш усулларини ўрганиш ва улар хусусиятларини қиёсий таҳлил қилиш;
- 6) каштадўзликнинг Фарғона водийсига хос бўлган

маҳаллий (локал) жиҳатларини ўрганиш;

7) каштадўзлик билан боғлиқ урф-одатларни ўрганиш, уни авлоддан-авлодга етказиш;

8) миллий анъаналаримиздан бири бўлган каштачиликнинг қадимий усулларини қидириб топиш, қадимий орнаментларни ўрганиш ва янги орнаментларни бойитиш масалаларини кўрсатиб бериш.

Мазкур мақолада Фарғона водийси халқларининг анъанавий каштадўзлигининг этнохудудий хусусиятлари XIX аср охири - XX аср бошлари мисолида тадқиқ этилди. Ушбу тарихий даврда каштадўзлик ЎртаОсиё, шунингдек, Фарғона водийси аҳолиси турмуш тарзида кенг тарқалган. Бу даврда кашта тикиш аҳолиўртасида энг оммалашган амалий санъат турига айланган эди. Кашталар шакли, ҳажми, албатта, безак турларида ҳам қатор ўзгаришлар юз берди.

Бу тарихий давр қуйидаги сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, этник ҳолатлар ва этномаданий жараёнларнинг ривожланишига тўғри келади. XVIII аср бошларида Фарғона сиёсий ҳаётида муҳим воқеа юз берди. Унинг ҳудуди алоҳида бир хонлик сифатида Бухоро амирлигидан ажралиб чиқди. Бу хонликка асос солган шахс ўзбекларнинг «Минг» қабиласидан чиққан Шохруҳбий эди. Кўкон хонлиги Саидумархон даврида бирмунча марказлашган хонликка айланди. Бу ҳол ўлканинг иқтисодий ривожланишига ўз таъсирини ўтказди. Кўкон хонлигида барча ҳунармандчилик ва миллий анъана ҳисобланган каштадўзлик фаолияти ҳам ривожланди.

Мазкур даврни тадқиқот учун даврий чегара қилиб белгилашнинг асосий сабабларидан яна бири бу Фарғона водийсида XIX-XX асрларда миграцион жараёнлар фаоллашиб, кўплаб этник гуруҳлар ўзга юртлардан кўчиб кела бошлади. Айнан шу даврда бир-биридан фарқланиб турадиган этник жамоалар ўртасида этнохўжалик, этномаданий, этнолингвистик ва этногенетик алоқалар ҳарқачонгидан ҳам жадаллашганини этнограф олим У. Абдуллаевнинг тадқиқот ишларида кўришимиз мумкин. Бу давр Фарғона водийси каштадўзлигига ўз таъсирини ўтказди. Натижада, каштадўзлик анъанаси ривожланди.

Қолаверса, ушбу даврда тайёрланган кашта намуналарини ҳозирги кунда ҳам ўлкашунослик музейлари фондидан топиш ва илмий жиҳатдан уларни тадқиқ этиш имконияти мавжуд.

Мақоладаги илмий тадқиқот ишимиз мақсадидан келиб чиқиб, ушбу изланишлар натижасида асосий эътибор қуйидаги вазифаларни ҳал этишга қаратилди:

- каштадўзлик машғулотининг шаклланишига оид мавжуд тарихий маълумотларни ўрганиш;

- ўтроқ аҳолида кашта тикиш учун ишлатиладиган мато тайёрлашнинг анъанавий усулларини кўрсатиб бериш;

- чорвадор халқлардаги мато тайёрлашнинг ўзига хос жиҳатларини ёритиб бериш;

- Фарғона водийси халқларида анъанавий каштадўзликнинг этник хусусиятларини ҳамда маҳаллий (локал) жиҳатларини кўрсатиб бериш;

- каштадўзлик билан боғлиқ урф-одат ва расм-русумларни илмий таҳлил қилиш;

- халқ анъанавий каштадўзлигидаги трансформацион жараёнларни кўрсатиб бериш;

- қўлга киритилган илмий натижаларга асосланиб анъанавий каштадўзликни сақлабқолиш ва ривожлантиришга оид илмий-амалий таклифлар ишлаб чиқиш зарурлигини кўрсатди.

Ўзбек халқининг қадимий анъаналаридан Фарғона водийсида яшовчи халқлар анъанавий каштадўзлигининг этнохудудий хусусиятлари ва унинг маҳаллий (локал) жиҳатлари, каштадўзлик билан боғлиқ урф-одатлар ҳамда мато тайёрлаш жараёни тадқиқот объекти ҳисобланади. Тадқиқот предмети эса қадимий каштадўзлик ва унинг ривожланиши билан боғлиқ анъаналар, урф-одатлар, анъанавий турмуш тарзи билан боғлиқ маросимлар, каштадўзликнинг ўзбек халқи турмуш тарзида тутган ўрнини тарихий-этнографик материаллар ҳамда илмий адабиётлар асосида тадқиқ қилишдан иборат.

Мақолада назарий-методик асос сифатида тарихий ва этноижтимоий ўрганишда жараёнларни қабул қилинган тарихий изчиллик, киёсий ва комплекс таҳлил методи ҳамда этноижтимоий методлар; кузатув, шахсий сўров, анкеталаш, фотоматериаллар йиғиш каби замонавий методлар қўлланилди.

Мақола бир қатор манбалар асосида ёзилган бўлиб, улар характери ва мавзуни ўрганишдаги аҳамияти жиҳатидан қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

- XIX аср охири - XX аср бошларидаги анъанавий кашта намуналари қидириб топилди;

- Фарғона водийси музейларидаги кашта намуналари, уларда акс эттирилган нақш ва гул тасвирлари, уларга доир тарихий-этнографик материаллар, илмий адабиётлар ўрганилди;

Хулоса қилиб айтганимизда, тадқиқотнинг назарий-методология асосларига ҳозирги замон принципларига мос тарихий англаш ва этномаданий жараёнларга ҳолисона ёндашиш, тарихийлик ва тарихий таққослаш, умумий тадқиқот методларидан ҳамда этнографик материалларни тўплашда ахборот, кўриб кузатиш ва таққослаш методларидан фойдаланилди.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Тошкент: 1998.
2. Морозова А. Ўзбекистонда йўрмадўзчилик. -Т.: УДБА. 1960, 10-б. Франция ва Американинг йўрма машиналари «Юрген», «Зингер» ва «Блок» каби чет эл фирмалари тамонидан кенг реклама қилинади: /«Вестник выставки». – Тошкент: 1909. № 1-18.
3. Пугаченкова Г. А. Очерки искусства в Средней Азии. -М.: 1982.
4. Гаврилов М. Ф. Орнамент киргизов сусамера. -Ташкент: 1929.
5. Попова О. С. Русское народное искусство. Произведения из коллекций Музея народного искусства. -М.: «Легкая индустрия», 1972.
6. Писарчик А. К. Народное прикладное искусство таджиков. –Душанбе: 1987.
7. Симанов Н. Е. Искусство Средней Азии. Сборник орнаментов и узоров, снятых с натуры на памятниках архитектуры и предметах гончарных, ткацких, ювелирных и пр. в 1879. СПб., 1883.
8. Гюль Э. Жойнамоздаги рамзлар. Санъат, 2001.
9. Турсуналиев К. Тибетейка-один из любимых головных уборов народов Узбекистана. -Т.: «Фан». 1990.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Фарғона водийси халқлари анъанавий каштадўзлигининг этнохудудий хусусиятлари ва омилар минтака кетма-кет ва изчил ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье последовательно освещаются этнографические особенности и факторы традиционной вышивки народов Ферганской долины.

SUMMARY

The article consistently and sequentially highlights the ethnographic features and factors of traditional embroidery of the peoples of the Ferghana Valley.

ФАКТОРЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ УЗБЕКСКО – РУССКОЙ ГРАФИЧЕСКОЙ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ

С.Н.Абдуллаева – *доктор философии по педагогической науке*

Наманганский инженерно-строительный институт

Таянч сўзлар: кирилл алифбоси, лотин алифбоси, интерференция, фонетик-график интерференция, графо-фонетик интерференция, имло тамойиллари, фонетик имло принциплари, морфологик имло принципи.

Ключевые слова: кириллица, латиница, интерференция, графическая интерференция, фонетико-графическая интерференция, графо-фонетическая интерференция, принципы орфографии, фонетический принцип орфографии, морфологический принцип орфографии.

Key words: Cyrillic, Latin, interference, graphic interference, phonetic-graphic interference, graphic-phonetic interference, principles of orthography, phonetic principle of orthography, morphological principle of orthography.

Решение проблемы формирования орфографической компетенции по русскому языку у узбекофонов, на наш взгляд, должно разрабатываться с учётом тех различий, которые существуют между русской и узбекской орфографией (в её современном варианте, базирующемся на использовании латинского алфавита).

Очевидно, что различие в системах графики уже само по себе продуцирует определённые трудности при усвоении русской орфографии узбекофонами. Однако фактом остаётся и то, что современный узбекский литературный язык использует наряду с латиницей кириллицу, приспособленную к фонетическому строю узбекского языка в 1930-е годы. Учащиеся общеобразовательных школ и средних специальных учебных заведений, как правило, владеют в той или иной степени обеими системами графики. Это объясняется тем, что существенная часть печатной продукции в современном Узбекистане по-прежнему выходит в свет на кириллице. Поэтому молодёжь Узбекистана в достаточной высокой степени приобщена к кириллической графике.

Тем не менее, проблема графической интерференции, т.е. влияния графической базы родного языка на написание узбекофонами русскоязычных слов и текстов, стоит столь же остро, как она обычно стоит при изучении русского языка как иностранного. Заметим, что графическая интерференция как феномен понимается исследователями неоднородно. Так, И.Е.Герасименко пишет: «Нарушения орфографических норм в письменной речи иностранцев достаточно часто обусловлены не только фонетической интерференцией, но и интерференцией графических систем контактирующих языков. Причём часто воздействие графических символов родного языка вызывается влиянием фонетических факторов. Неслучайно в литературе по данному вопросу отмечается возможность пограничных типов фонетико-графической и графо-фонетической интерференции при трансформации графической формы речи в звуковую и звуковой в графическую» [1:66-68]. Причина возникновения графической интерференции, т.е. влияния «родной» графической ситемы на изучаемую очень верно определена В.А.Корневым: «Значительная часть воспринимаемой человеком речевой информации предьявляется в зрительной форме, т.е. в виде последовательностей букв. Весьма частым типом ошибок восприятия являются смешения букв. Можно указать на две основные причины. Наиболее часто встречающимися являются смешения на основе сходства обозначаемых буквами звуков. При перекодировании зрительно воспринятой информации в звуковую происходит интерференция в пространстве акустико-артикуляторных признаков, в результате чего при зрительном распознавании последовательностей букв, обозначающих фонетически сходные звуки, возникает большее число ошибок, чем в том случае, когда последовательности состоят из резко различных звуков» [2:71-81].

Исходя из этого, следует констатировать, что узбекофоны, использующие по преимуществу латиницу, испытывают существенные затруднения при освоении

графического облика букв русской кириллицы. В первую очередь это обусловлено различиями между двумя алфавитами. Однако, на наш взгляд, не последнюю роль в проявлении узбекско-русской графической интерференции играет неодинаковое соотношение принципов орфографии в узбекском и русском языках. Поясним это нижеследующим образом.

Современная узбекская орфография (с латинской основой) является относительно молодой системой. Латинский алфавит был принят Постановлением Верховного Совета Республики Узбекистан 2 сентября 1993 года, а «Основные орфографические правила узбекского языка» были утверждены Кабинетом Министров Республики Узбекистан 24 августа 1995 года [4]. По результатам анализа этого нормативного документа можно прийти к выводу о том, что написание латинской графикой оказывается максимально приближенным к реальному произношению. Таким образом, основным (хотя и не единственным) принципом узбекской орфографии становится фонетический принцип. На наш взгляд, это становится возможным по следующим причинам:

1) В узбекском языке редукция гласных в безударном положении приводит лишь к количественным, но не качественным изменениям звука, поэтому тождество гласных фонем легко установить при условии литературного произношения [3:140-145]. Как следствие, при снятии влияния диалектного произношения (или иных влияний) пишущий не совершает ошибок при написании гласных, например: *bozor*, *biologiya*, *behi*. Нарушение норм написания гласных возможно только в том случае, если пишущий неверно произносит гласные звуки, однако преодоление этой проблемы находится в ведении орфоэпии, а не орфографии узбекского языка.

2) В узбекском языке звонкие согласные в конце слова оглушаются (например, в словах *kitob*, *tuzsiz*), однако происходит это менее последовательно, чем в русском языке. Так, не оглушается звонкий [v]: *aktiv*, *angrov*, что связано с губно-губным характером артикуляции звука [v] в узбекском языке. Указанная спорадичность процесса оглушения звонких согласных в конце слова и перед глухими если и не снимает полностью противоречия между произношением и написанием, то делает его менее резким, чем в русском языке.

3) В узбекском языке нет противопоставления твёрдых и мягких согласных фонем, поэтому оказался возможным отказ от «йотированных» букв Я, Е, Ё, Ю, призванных обозначать мягкость предшествующих согласных на письме, и от мягкого знака Ъ (в узбекской кириллице они сохранялись в ряде случаев при написании некоторых русизмов и заимствованиях из европейских языков при посредстве русского типа «монастырь, факультет, вестибюль»). Соответственно, с принятием латиницы снимаются орфограммы, обусловленные необходимостью использовать мягкий знак, а также контаминациями А-Я, Е-Э, Ё-О, Ю-У. Таким образом, существенно сузился круг слов, на

которые распространяется действие такого принципа орфографии, как принцип иноязычных слов. Заметим, что им по-прежнему регулируются написания иноязычных слов, включающих в свой состав удвоенные согласные (*gamma, dissertatsiya*), а также начинающихся с сочетания двух согласных и в устной узбекской речи характеризующихся плюссегментацией (эпентезой), которая не отражается на письме: *stol, grafika*, а не *sitol, girafika*.

4) В связи с тем, что латинская графика в узбекском языке используется сравнительно непродолжительный срок, в системе узбекской орфографии не успели сложиться историко-традиционные написания, что снимает необходимость запоминания учащимися так называемых «словарных» слов (типа русских слов *собака, топор, жизнь*).

Как видим, в орфографии современного узбекского литературного языка фонетическому принципу написания отдано абсолютное предпочтение. Это связано с целым рядом фонетических особенностей узбекского языка, отличающих его от русского. Например, фонетико-фонологический уровень узбекского языка отличается от фонетико-фонологического уровня русского языка в следующих отношениях: необходимость разделения двух соположенных согласных в пределах одного слога (за исключением некоторых древнетюркских слов: *ost, ust, yalt, milt*), некоторое ослабление соположенных согласных и др. Сравнительно недавнее вхождение в узус узбекской латиницы обусловило то, что в современной узбекской орфографии практически отсутствуют традиционные написания.

Исходя из этого, можно констатировать, что если основной единицей письма для русской орфографии является морфема, то для узбекской орфографии (основанной на латинице) во многих случаях основной единицей письма можно признать слог (ср.: *su-vo(a)q-chi, may-da-la, qi-za(i)-r(l)ib*). Примечательно, что многие формулировки рекомендаций в «Основных орфографических правилах узбекского языка» оперируют понятием «слог». Ср.: «А а ҳарфи: 1) aka, alanga, aloqa, og'a; sentabr, poynabr каби сўзларда олд қатор кенг унлини ифодалаш учун ёзилади; 2) bahor, zamon; savol, gavda; vasvasa каби сўзларнинг олдинги бўғинида, vaqt, vahm каби сўзларда а айтилади ва ёзилади» (подчеркнуто

нами – С.А.) [4].

В русской же орфографии ведущая роль принадлежит морфологическому принципу, т.е. принципу единообразного написания морфем. «Морфологический принцип орфографии исторически восходит к прямому соответствию звука и буквы, лежащему в основе всех алфавитных систем письма и нарушенному вследствие изменений в произношении слов. Морфологический принцип орфографии направляет внимание читающего непосредственно на смысловые элементы слова, что обеспечивает быстрое и незатрудненное понимание написанного и дает возможность разграничивать на письме большое количество омонимов устной речи: ср. плод – плот, умалеть (делать малым) – умолять (молить), пребывать – прибывать» [5:320]. Морфологический принцип делает основной единицей русского письма морфему, в связи с чем, и большинство правил русской орфографии морфемноцентрично. В то же время, в русской орфографии применимы и фонетический принцип (так называемые «опорные написания»), и историко-традиционный принцип, и принцип иноязычных слов.

Заметим, что так называемый семантический принцип, регулирующий дифференциальные написания (например, употребление прописной и строчной букв) проявляется в обоих языках одинаково, поскольку детерминирован влиянием одной и той же традиции, а именно общеевропейской традицией латинской графики, оказавшей влияние на русскую орфографию в 18 в., на узбекскую – в 20 в.

Таким образом, сопоставив между собой орфографические системы в русском и узбекском языке, вновь подчеркнем наш главный вывод: если в русской орфографии ведущим является морфологический принцип, то для узбекской орфографии (основанной на латинской графике) главенствующую роль играет принцип фонетический (хотя и не всегда, например, в большинстве заимствований наблюдается иное: *rejissor, sirik, konsert*).

Именно это обстоятельство не позволяет узбекофонам, изучающим русскую орфографию установить для себя связь между правописанием русского слова и его морфемным составом, побуждая их полагаться только на произношение.

Литература

1. Герасименко И.Е. Интерференция графических систем как лингвометодическая проблема при обучении РКИ. // Обеспечение качества учебного процесса: традиции и инновации: Материалы XLII учебно-методической конференции профессорско-преподавательского состава, аспирантов, магистрантов, соискателей ТГПУ им. Л.Н. Толстого. Тульский государственный педагогический университет им. Л.Н. Толстого. 2015. Т Тула, 2015.
2. Корнев В.А. Графическая интерференция. // Crede experto: транспорт, общество, образование, язык. – М.: Московский государственный технический университет гражданской авиации.
3. Раджабов Н.Н. Фонетические особенности безударных гласных в узбекском языке // Вестник Челябинского государственного университета. Филологические науки. Вып. 102. – Челябинск: 2016.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 24 август 339-сон қарори «Ўзбек тилининг асосий имло қоидаларини тасдиқлаш ҳақида». [Электронный ресурс]: <http://www.lex.uz/docs/1625271> Дата обращения: 10.11.2019.
5. Шелякин М.А. Объяснительный словарь непроверяемых орфограмм русского языка: Пособие по русской орфографии. – М.: Флинта: «Наука», 2009.

РЕЗЮМЕ

Мақола ўзбек лотин ва рус кирилл график интерференциясининг пайдо бўлиши омилларини таҳлил қилишга бағишланган. Муаллиф икки ўзбек лотин ва рус кирилл ўртасида фарқларни, шунингдек, ўзбек ва рус тилларида имло тамойилларининг нисбатларини ўз ичига олади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу факторов возникновения узбекско-русской графической интерференции. К числу таковых автор относит различия между двумя узбекской латиницей и русской кириллицей, а также неодинаковое соотношение принципов орфографии в узбекском и русском языках.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of factors of Uzbek-Russian graphic interference. The author considers the differences between the two Uzbek Latin and Russian Cyrillic as well as the unequal ratio of the principles of orthography in the Uzbek and Russian languages.

БУХОРО ТУМАНИ ТОПОНИМЛАРИНИНГ ТАСНИФИ

Н.Адизова – таянч докторант

Бухоро давлат университети

Таянч сўзлар: ономастика, микротопоним, ойконим, лингвистик омил, семантик таҳлил, морфологик структура, диалектал хусусият, хронологик тасниф.

Ключевые слова: ономастика, микротопоним, ойконим, лингвистический фактор, семантический анализ, морфологическая структура, диалектальная особенность, амплитуда, генезис, хронологическая характеристика.

Key words: onomastics, microtoponym, antroponym, linguistic factor, semantic analysis, morphological structure, dialectal features, amplitude, genesis, chronological characteristics.

Тилшуносликда атоқли отларни ва уларнинг барча турларини ўрганувчи *ономастика* соҳаси мавжуд. Жой номлари атоқли отлар саналганидан топонимика ҳам ономастика доирасида қаралади. Чунки ономастика номшунослик саналиб, атоқли отлар назарияси ва амалиёти билан шуғулланар экан, мазмун жиҳатдан айнан унга мос келиши ва фақат номлар объекти нуктаи назардан фаркланадиган топонимиканинг бу соҳа доирасида қаралиши табиий. Топонимлар атоқли отларнинг бир қисми сифатида тадқиқотчиға шундай ахборотлар бериш мумкинки, у буни тилнинг бошқа бирор бир ҳодисасидан олишга қодир эмас, дейди Г.П.Смолицкая [3:115-124]. Бу бўлим ўз ичига атоқли отларнинг турли-туман гуруҳларини қамраб олади. Шулардан бири топоним – жой номларидир. Топонимлар ўз навбатида жой номларининг кўплаб кўринишларини ифодалаши мумкин. Чунончи, кўча, гузар, маҳалла, овул, қишлоқ, шаҳар ва ҳоказолар. Топонимларда қишлоқ номлари ўзига хос бир гуруҳ сифатида ажралиб туради.

Инсоният пайдо бўлганидан бери ўзининг атрофидаги оламни ўрганишга, ундаги сир-синоатларни очишга интилади. Баъзан эса атрофдаги оламнинг турли жиҳатларини ўзича номлайди. Бу бугунги кунга келиб топонимика номли фаннинг кенг қулоқ ёзишига асосий сабаб бўлди. Топонимикада жойларнинг номлари ўрганилади. Кўпгина жой номлари узок тарих давомида пайдо бўлиб, шаклланиб келмоқда. Янги тушунчалар, янги қарашлар янги номларнинг юзга келишини талаб ҳам қилмоқда. Агар паст-баландлик жойларни кўрсак, уларга *чуқур, тепа, баландлик, қир, адир* сўзлари иштирок этган ном “тўқиймиз”, тоғнинг алоҳида кўзга ташланадиган ўрнини *Ясситог, Қояли, Харсантош, Чўққили* деб номлаймиз.

Номлар одамлар каби қадимийдир, деган гап беҳуда айтилмаган. Кўпчилик номлар бир неча асрли тарихга эга. Жумладан, *Бухоро, Самарқанд, Хива, Ромитан, Шофиркон, Варахша, Пойкент* номларининг тарихи минг йилларга бориб тақалади.

Жой номларини ўрганишнинг ўзига хос аҳамияти мавжуд. Чунки уларда халқнинг узок ўтмиши, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва ҳўжалик ҳаёти, маданий мероси акс этади.

Топонимлар асрлар давомида яратилган лисоний, тарихий ва маданий-маънавий мерос ҳисобланади. Уларда халқнинг қадимий даврлардан тортиб то шу кунгача бўлган ноёб кузатиш, тажриба ва турли эътиқодлари ўз ифодасини топган бўлади.

Кейинги йилларда ўзбек тилшунослигида топонимларни тадқиқ этиш борасида улкан ишлар амалга оширилди. Бу, биринчи навбатда, топонимлар тилнинг турғун унсурлари сифатида халқларнинг тили ва тарихини ўрганишдаги муҳим аҳамияти билан белгиланади. Топонимияга оид тадқиқотлар нафақат қадимдан у ёки бу халқ, элат ва унинг тилининг тарқалиш ҳудудини, қатламлашиш ҳамда шунга ўхшаш ҳодисаларни аниқлашга, балки халқлар ўртасидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ва этнолингвистик алоқаларни тиклашга, аниқлашга ҳам имкон беради. Бу жиҳатдан Қўйи Зарафшон воҳаси, аниқроғи Бухоро вилоят топонимларини тўплаш ва уларни тадқиқ қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Ҳар қандай тилга мансуб бўлган топонимларни

лингвистик таҳлил этишда дастлаб уларни тасниф этиш масаласи туради. Чунки тўғри амалга оширилган таснифгина кузатишлар олиб боришни енгиллаштиради, тадқиқотларнинг самарали бўлишига қўмаклашади. «...топоним муайян маънони англатади, дейди С.Қораев, - топонимистлар таъбири билан айтганда, топоним информацияга эга ва у реал ҳодисани акс эттиради. Топонимларнинг ана шу реал воқеликни акс эттиришини ҳисобга олиб, уларни қандайдир группаларга бўлиш керак, албатта. Топонимларни ана шундай классификация қилиш уларнинг семантик моҳиятини ўрганиш ишини осонлаштиради деб ўйлаймиз» [7:11].

Бухоро туманида учрайдиган қишлоқ номларининг кўпчилиги қадимийдир. Улар турли сабабларга кўра номланган. Айрим қишлоқларнинг номланиш сабаблари унутилганлигини кузатиш мумкин: *Мижона, Мучавус, Наяк, Пат-пут, Сарҳанг, Қўлба* кабилар.

Тумандаги кўпгина қишлоқ номларининг аталаш сабабларини аниқ кўрсатиш имкони мавжуд. Булар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Қишлоқнинг табиий-географик шароитига мос номлар: *Богидашт, Ёбухона, Жўйи одоқ, Оқрабат, Ўба, Қумрабат* кабилар.

2. Қишлоқ ҳудудига бирор боъектнинг мавжудлигига ишора қилувчи номлар: *Беширик, Боғи калон, Галаосиё, Диосиё, Жўборча, Қушхона, Қўли штрум, Қўҳна масжид, Маҳалла, Чортоқ, Чилтаноп, Чорбахосса, Чорбақр, Қайрағоч* кабилар.

3. Қишлоқнинг жойлашиш ўрнига ишора қилувчи номлар: *Вогоскент, Қунжи қалъа, Лабобиён, Лаби денав, Чуқуррабат, Юқори Кобдун, Юқори Ўба, Юқори Новметан, Юринболо, Юринпоён, Ўрта Новметан, Ўртабат, Қўйи Кобдун, Қўйи Ўба* кабилар.

4. Қишлоқ аҳолисининг касб-кори, машғулотиға ишора қилувчи номлар:

Бахмалбоф, Гилембоф, Дўғдўз, Ипакчи, Мошкорон, Мокисоз, Работи тўпчи, Соҳибкор, Тикончи, Товуқчи, Қўйхоним, Қуттисоз кабилар.

5. Қишлоқнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлган номлар: *Денов, Хонабод, Янгибод* кабилар.

6. Аҳолисининг ёки бирор шахснинг ижтимоий мавқеи билан алоқадор бўлган: *Бекжўғи, Сўфиён, Сўфиқорсар, Хўжахайрон, Хўжарабат, Шайхонча, Шайхлар* кабилар.

7. Шахс номи билан алоқадор қишлоқ номлари: *Дехқожи, Жонбобо, Мулки Саидон, Работи эшон, Работиқози, Работимиржон, Қавола Маҳмуд, Қози Саид, Ҳазратбобо* кабилар.

8. Лақаб билан алоқадор номлар: *Шалғамхўрон, Бўлама хўрон, Чаппа, Қорабобо, Ҳасанаттор* кабилар.

9. Уруғ-элат билан алоқадор қишлоқ номлари: *Арабхона, Афғонон, Маликон, Работи қалмоқ, Сўфиён, Туркон, Урганжхона, Хитойён, Хўжарабат, Ўзбекон, Қоракўлиён* кабилар [1:63].

Ҳар қандай кузатиш ва тадқиқотларнинг пировард мақсади топонимик маънони аниқлаш, топонимик бирликларнинг этимологизациясини амалга ошириш бўлиб ҳисобланар экан, топонимик тизимдаги сўзнинг *апеллятив ҳолати - топонегиз-топоформант-топонимик аниқлагич* тизимида сўзнинг топонимга айлангунга қадар бўлган маъноси, топонимик маъноси ва топонимдан кейинги ўсиб чиққан маъно занжири

аҳамиятли бўлиб қолаверади ва булар орасида топонимик маъно асосий ўрин тутати.

Хуллас, Бухоро туманидаги қишлоқ номларини ўнга

якин мавзу гуруҳларига ажратиш мумкин. Уларнинг семантик таркиби, этимологик таҳлили келажакдаги жиддий тадқиқотлар учун асос бўла олади.

Адабиётлар

1. Найимов С. Бухоро вилояти жой номларининг қисқача изоҳли луғати. 1997.
2. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. -Т.: "Мухаррир", 2009.
3. Смолицкая Г.П. Топонимический ареал и вопросы реконструкции лексической системы языка (на славянском материале). //Вопросы языкознания. 1978. №4.
4. Farhangi tafsirii zaboni to'chik'i (iborat az 2 child) Чилди 1. А – NZeri tahriri Sayfiddin Nazarzoda (rais), Ahmadjon Sanginov, Said Karimov, Mirzo Hasani Sulton. -Dushanbe: 2008.
5. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 12 jildlik, 3-jild. -Т.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2002.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. 2 jildli, 1-jild. -М.: "Rus tili", 1981.
7. Қораев С. Географик номлар маъноси. -Т.: "Ўзбекистон", 1978.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада Бухоро тумани топонимлари мавзувий гуруҳларга ажратилди, диахрон ва синхрон усулда таҳлил қилинди.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности топонимов Бухарского района, выделены тематические группы микротопонимов и проведён их диахронный и синхронный анализ.

SUMMARY

In the article toponyms of Bukhara region are classified into thematic groups and analyzed from diachronic and synchronous approaches.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР ҚУРАМИНДА «АҚ» ХАМ «ҚАРА» РЕҢ СЕМАНТИКАСЫНИҢ ҚОЛЛАНИЛИҒИ

Г.Алламбергенова – ассистент оқытушы

Ж.Қобланова - талаба

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: сўз таркиби, лексика, бадий матн, фразеологизм, ранг атамалари, тур-хилли аңлатувчи ранглар, дунёнинг турли кўриниши, таркибида ранг атамалари берилган фразеологизмлар, рамзий маъно, лингвопоэтика, семиотика.

Ключевые слова: словарный состав, лексика, художественный текст, фразеологизм, названия цветов, цвета, обозначающие внешний вид, языковое описание мира, фразеологизмы с названиями цвета, символическое значение, лингвистика, семантика.

Key words: vocabulary, literary text, phraseological unit, colors, designation of appearance, language description of the world, phraseological units with names of colors, symbolic meaning, linguistics, semantics.

Бүгинги күнде дунья тил билиминде көркем шығарма тили- миллий тилдің бир бөлеги, оның айрықша бир көриниси сыпатында үйреніледі. Сонлықтан көркем шығарма тилин, оның стильлик айырмашылықтарын, өзіне тән лингвопоэтикалық өзгешеліктерін хәр тәрепке изертлеу - үлкен көркем образлы, экспрессивлік тәсіршеңлігі күшлі, мәні өткерлігіне ийе бийбаха байлығы. Сонлықтан шайыр хәм жазыушылар белгили сөз усталары өз шығармаларында фразеологиялық сөз дизбеклеринен орынлы қолланыўға айрықша итибар береді.

Хәзирги ўақытта тез пәт пенен раўажланып атырған жәмийеттиң барлық тараўлары қатарында илим-пән, соның ишинде тил билиминде раўажланыўына өз тәсірин тийгизди. Лингвистикалық жаңа бағдарлар қәлипесе баслады. Булардан прагматлингвистика, лингвомаәдени, социоллингвистика, психолингвистика, лингвопоэтика хәм т.б тил билими тараўларында изертлеулер алып барылмақта.

Биз жасап атырған әлемди реңлер арқалы түрли көринисте көз алдымызға келтиремиз. Реңлер тәбияттағы бар болған нәрселердің түсин, белгисин, қоршаған орталықтың гөзалығын сәулендиреди. Тәбият инсанды жаратқаннан бери, адамлар өзін қоршаған орталықты үйренип қызығып жасаған. Реңлерге үлкен итибар берген, түрли тәбият қубылыстарын аңлаўда реңлерге жүгинген.

Реңлер адамлардың түрли халатына, эмоциясына, әлбетте өз тәсірин тийгизеди. Сонлықтан да, реңлерди хәр түрли тараў илимпазлары изертлеуіге хәрекет етеди. Тилшилер де рең атамаларын негизинен лексикалық топарға киргизеди. Лингвистлер, этнолингвистлер, тил тарийхын изертлеушілер онға жақын тилди үйрене отырып, рең атамаларының системасында улыўмалық ұқсаслықлардың ушырасатуғын көриўимизге болады. Сондай-ақ белгили бир реңге байланыслы тилде хәр түрли идиомалар, фразеологизмлер хәм нақыл-мақаллар қолланылады. Олар хәр бир миллеттиң социаллық хәм тарийхый өтмишинен дәрек береді [1:65].

Қарақалпақ халқы гәпке шешен, бир гәп пенен-ақ

ойындағыны анық түсиндирип бере алатуғын дилўарлығы басым халық болған. Еки гәпиниң бирин хасыл сөзлер менен кестелеп, айтажақ пикирин дәл, тужырымлы етип жеткерип беріўде «тилдің маржаны» есапланған фразеологизмлерден, нақыл-мақаллардан әнеимли пайдаланған. Халықтың неше әсирден бери қәлипесип киятырған тарийхы, үрп-әдеті, мәдениеті, тили менен байланыслы қубылыстарды түсиндириўде рең атамаларының орны салмақты. Биз бул мақаламызда фразеологизмлер қурамындағы реңлердің семантикасы хәм олардың символлық мәнісине тоқталып өтемиз.

Көркем шығармаларда фразеологизмлер қурамында реңлердің берилиўи көбірек көзге түседі. Лингвокультурологиялық изертлеулерде тиллик өзгешелик сыпатында реңди билдириўши социаллық мәнилері хәм көркем текст тәрептен реңлер мәніси үйренілген.

Түркий тиллердеги рең билдириўши ақ хәм қара келбетликлериниң мәнилері, географиялық атамаларда қолланылыўы хаққында белгили илимпаз А.Н.Кононовтың «О семантике слов «ақ» и «қара» в тюркской географической терминологии», «Семантика цветообозначений в тюркских языках» мақалаларында сөз етиледі. Илимпаз ақ хәм қара сөзлериниң мәнилеріне хәм оған байланыслы Қарақум, Қара теңиз хәм басқа да географиялық атамалардың келип шығыўына тоқтап өткен [2].

1960-жылларға келип өзбек тил билиминде келбетлик сөзлерди үйрениўге тилши алым М.Садықова кандидатлық диссертациясын жақлады [3:24]. Рус, өзбек, қазақ хәм қарақалпақ тиллеринде де реңди билдириўши, сондай-ақ ақ хәм қара келбетликлериниң мәнилик өзгешелигіне арналған бир қанша мақалалар жәрияланған. Р.В.Алиппиева «ақ» келбетлигиниң мәніси хаққында [4:13-27], Иброҳим Ҳаққул «қара» сөзиниң мәніси туўралы [5:17-24], Р.Н.Шойбеков рең билдириўши келбетликлердің мәнилик өзгешеликлерин [6:54-59] сөз етеди.

Ең дәслеп қарақалпақ тил билиминде реңди билдириўши атамалар бойынша А.Бекбергеновтың [7], А.Аймурзаеваның [8:32-36] мақалалары жарық көрди.

Оларда қара сөзинің қандай мәнилерде жумсалыуы, ақ хәм қара сөзлеринің атлықласыуы жағдайлары үйренілген.

Фразеологизмлер түркий тил билиминде әдеүйр изертленип, илимий изертлеу объекти болып келмекте. Рең атамалары фразеологизмлер қурамында келип тәбиятқа, адамға, социаллық-жәмийетлик турмысқа, салт-дәстүрге, үрп-әдетке байланыслы бөлип үйрениуге болады. *Қара* сөзи дәслеп белгилі бир реңди аңлатып, сонын ала абстракт ойлаудың нәтийжесинде басқа да мәнилерди билдире баслаған. Ол басқа түркий тиллерде де ауыспалы мәнилерде кең қолланылатуғын болғанлықтан айырым изертлеушілердің нәзерин өзіне аударған [9].

Реңлер көбинесе өзинің туўра мәнисинен көре, ауыспалы мәниде көбирек қолланылады. Мысалы: қара реңи түркий тиллерде батырлық, қайтпас жигер, күш-қайраттың тымсалы есапланған. Соның менен бирге, қара түси қорқыныш, қайғырыу, жаўызлық, жаманлық мәнилеринде де жумсалады. Фразеологизм қурамында ушрасатуғын қара реңи адамның түрли унамсыз белгилерин, ишки эмоциясын, халатын, характерин ашып бериуде төмендеги бир неше фразеологизмлерге тоқтап өтеміз.

1. *«Қара басын ойлау»*, *«қара басының ғамын ойлау»*, өзимшил, тек ғана өзін ойлайтуғын адамның келбетин ашып бериуде жумсалады. *«Бас»* компонентинің қосылыуы арқалы *«жалғыз өзи»* деген мәниде кең қолланылады. Жасырыудың не кереги бар, арасына урыстың қыйыншылығынан қашып, *қара басының ғамын ойлаған*лар да болды (Ш.Айтматов *«Ана жер ана»* 69-б). –Ата-бабаңның қәдеми тиймеген жат журтларда *қара басың* қаңғырып неғып жүрсең?!(К.С *«Әжинияз»* 64-б)

2. *«Қара»* сөзине *«бет»*, *«жүз»* компонентлеринің қосылыуы арқалы *«уятсыз»* деген мәнини билдиретуғын фразеологизм жасалады. Соның менен бирге, фразеологизмлер қурамындағы сөзлер бир-бири менен орын алмасып, арасына сөз қосылып кеңейип те отырады. *«Жүзи қара болыу»*, *«жүзине қара жағыу»*, *«бетине күйе жағыу»* вариантларын да ушыратыуға болады. Бунда *«қара»* реңине семантикалық жақтан өзгеріс киргизилип, *«күйе»* сөзин жумсалған. Бизге белгилі күйеңің де реңи қара хәм тийген жерден кетиуі қыйын, дақ болып орны қалады. Бул жағдай көбинесе сөз усталары болған шайыр-жазыушылардың шығармаларында көринеди. Себеби, образлықты арттырыу мақсетинде тилде бар сөзлерди өзбетинше өзгертип қолланып отырады. Мысалы: Ел-халыққа, дос-душпанға мени жығып бергенше, масқара еткенше, *бетиме қара күйе жаққанша* үйде тыныш ғана отыра бергенде болмай ма саған я?(А.Абдиев *«Жын-жыпырлар уясы»* 32-б). Жоқарыда мысалда келтирилген мысалда *«масқара қылыу, уятқа қалдырыу»* сыяқлы адамның унамсыз мәниде хәркетин билдирип келген.

3. *«Қара жүрек, баўыры қара тас болыу»* сыяқлы фразеологизмлер қурамындағы қара сөз де улыўма мәниске уйытқы болып, *«мийримсиз, жаўыз»* сыяқлы мәнилерде келген. Адамның характерин көрсетиуде метафоралық хызметте келген. Ҳинди менен қас болып, *баўыры қара тас болып...* (*«Қараман»* дөс. 337-б).

4. *«Қара жерге түсти, қара басын жутты»* фразеологизмлері — өлди, қайтыс болды мәнилерин билдирип, синоним қатарларды жасап келген. Қара реңи *«жер»* сөзи менен дизбеклесип, бирнеше фразеологиялық дизбеклерди дүзеди. Мысалы: *«қара жерге тығыу»*, *«қара жер менен тең болыу»*, *«қара жерге отырғызыу»* — *«шерменде етиу, уятқа қалдырыу»* — сыяқлы фразеологизмлер өз ара вариант болып келген. Олар мәнилик жақтан өзгермеген, тек ғана компоненттери қурамына өзгеріс киргизилген.

5. *«Қара көзи қарауытты», «қара терге шомылыу»*

— *«хәлсизлениу»*, *«қатты шаршау»* яғный адамлардың физикалық жақтан күшсизлениуине, бир нәрседен шаршау мақсетинде айтылады. Бундай қатарларды тилимизди байытып отырыу менен бирге, оның төркини ерте дәуірлерге барып тақалады. Қарақалпақлар халық болып қәлиплесип баслағаннан-ақ дийқаншылық, шаруашылық сыяқлы кәсиплер менен шуғылланып турмыс кеширген. Мысалы: *Қара терге шомылып*, бет аузы борлаттай қызарыпты (К.С *«Ақдәрья»* 83-б).

6. *«Қара қазаны қайнап турыу»* — турмыс-тиршилиги төмен болмау, *«қара күн»* — қыйыншылық, *«қара уайымға түсиу»* — қайғырыу, *«қара қағаз»* — қайғылы хабар, *«қара маңлай»* — бахытсыз, бийшара, *«қара табан»* — әпиуайы пуқара сыяқлы мәнилерде келип, адамның руўхый жан дүньясы түскинликке түсиу, қатламласыу, жасау жағдайын билдиретуғын турақлы сөз дизбеклери тилимизде көп қолланылады. Мысалы: Улы едің *қара табан* дийқанның, Ауыр мийнет нанын жеген адамның (И.Ю. 23-б)

7. *«Қара»* сөзи субстантивлесип келип, фейил сөзлер менен дизбеклесип *«қара кийди»* — азалаңды, *«қарасы батыу»* — кетиу, *«қарасы көринбей кетиу»* — қайтып келмеу сыяқлы фразеологизмлер жасалады. Мысалы: Сәлийма шелегин жерге қойып, тикке турып, шананың *қарасы батқанша* тигилип қарады да турды (К.С *«Ақдәрья»*, 72-б). *«Қара өзи менен кетпей* Жумабайды сорлатып кеткенине қара» — деп гижинип, иштен ақыретлеп алған еди (К.С *«Ақдәрья»*, 209-б).

Бунда биринши мысалда ўақыт мәнили хызметте келип турыпты, ал екіншисинде фразеологизм қурамы өзгерип, арасына сөз қосылып, мәниси еле де өткирлестірип берілген.

Ақ сөзи семасы туўралы А.Н.Кононов [10], өзбек илимпазы З.Пардаев [11] ақ реңинің жақсылық, таза-лық, жақтылық, азықлық заттың хәм т.б мәнилеринде келетуғынын өз макалаларында айтып өткен. Ақ реңи тек ғана пәклик, хадаллық мәнилеринде келип қоймастан унамсыз бақа берип келиуін ушыратамыз хәм айырым жағдайларда қыйыншылық, жетиспеушилик турмыстың күн көрисин байланыслы адамның объектив қатнасын билдиреди. Мысалы: *«Кесеси ағармау»*, *«аузына ақ тиймеу»*, *«ақ пердеси шығыу»* — жетиспеушилик, хеш нәрсеге жарымау. *«Ақ жем болды»*, *«ақ табан етти»* — босқа әўере етти, хәлекленди мәнилерин билдиреди. Бул фразеологизмлер бир-бирине синонимлес болып келген, онда турмыстың қыйыншылығы нәтийжеси, күн көристін машақаты сәўлеленген. Енди жоқарыдағыларға қарама-қарсы тилимизде *«аузынан аппақ май ағыу»* — курғын, бай адамлар мәнисин беретуғын турақлы сөз дизбеклери де бар. Мысалы:

Бәри бар менде. Болсаң залым,

Аппақ май шайнайсаң өмириңше жаным,

Басыңа бахыт қусы қонады сенің

Шылғауың мақпалдан болады сенің

(И.Юсупов, *«Актрисаның ығбалы»*)

Берілген бул мысалда фразеологизм қурамында ақ реңин келбетликтің арттырыу дәрежеси тийкарында күшейтирилип *«аппақ»* түрінде қолланылған. Улыўма, мәниси болса, курғын байдың образы сүўретленген.

Ақ сөзинің интенсив формасында келип, гәпке күшейтиушилик мәни бериу ушын қолланылады. *«Аппақ сақалы менен»* - жасы үлкен адамларға қарата айтылатуғын бул фразеологизм қурамына да келбетликтің арттырыу дәрежеси арқалы күшейтиушилик мәни бар екенін көреміз. *«Ақ көкирегін ашыу»* - исениу, үмитлениу. Сада инсанларға тәриип бергенде айтылатуғын фразеологизмлер қатарына киреди. Мысалы: Дослық десе жұлдыз тауып алғандай, Халқының ақ көкирегін сүйемен (И.Юсупов, *«Қарақалпақ мақтама көзимше»*).

Фразеологизмлер қурамындағы сөзлер өзгерип, алмасып отырады, бірақ мәнилері бірдей болады. Мы-

салы: «Ақ сүтин ақлады» хэм «ақ сүтине ырза болды» — миннетдар болды, қарызын өтеди мәнилеринде жумсалады.

Ақ сүтинди қарыстырып қанына, Хәйийүлетип көтердиң алаканына (И.Юсупов, «Ана»).

Ақ хэм қара реңлері басқа реңлерге қарағанда фразеологизмлер қурамында көп ушырасады.

Ески түркий тилинде қызыл — кубланы, қара — арқаны, ақ — батысты, көк — шығысты билдирген. Бизің халқымыз арасында да ақ патша, ақ үйли етиў, айдың он беси қараңғы, он беси жарық, ақ дегеним — алғыс, қара дегеним — қарғыс сыяқлы сөз дизбеклери де ушырасады. Қызыл тамырымызда ағып турған қан, жалын, от, ыссылық мәнилерине ийе. Бул рең көбинесе соматикалық фразеологизмлерди жасайды [12:146]. Хәқыйқатында да, бул реңлерди көбинесе адамның дене мүшелери менен қатар жумсалғанын көремиз.

Фразеологизм қурамында ақ хэм қара рең аңлатушы сөзлер қабатласып келип те қолланылады. Бундай жағдайда көбинесе ақ хэм қара сөзлери, жекке сийрек халларда көбирек теңлес еки компонентли фразеологизм қурамында көриўимизге болады. Мысалы: «аўзына ақ ийт кирип, қара ийт шығыў» — парьқсыз сөйлеў. ...атам бар екен-аў, намаз оқып отыр екен-аў деместен, баласының сыйрағынан сүйреп аўзына ақ

ийт кирип, қара ийт шығып алып кетти (Қ.М «Тербен-бес» 171-б); «Көзиниң ағы-қарасы» — қадирли, әшире-пи; Биреўлерің - қызым, бириң - қарындас, Көзлерим-ниң ағы-қарасы қызлар (И.Юсупов, «Бүлбүл уясы»); «Ақ-қараны таныды» — ержетти, есейди. Дурыс айы-рыў ушын қараны ақты. Илгир зейин сыншы керек, сын керек (И.Юсупов, «Сын керек»); «Ақты қара қы-лыў» — жаманлаў. Жаманлықтың белгиси Жақсы сөзди жактырмас, Ақты қара қыларда, Қараны бирақ ақ қыл-мас (Т.М «Ашылысыў» 56-б); «Ақ шашлы, сары тисли» — қартайған адам; «Азарып аққа, көгерип көк-ке шықнады» — мийнетиниң нәтийжесин бермеді.

Бундай қурамында рең мәнилері бар фразеологизм-лер көпшиликти қурайды. Сонлықтан, буны бир мақала көлеминде жеткізиў қыйын. Реңлер мәселеси линг-вомәдени таруында үйрениў яғный семантикалық жақтан таллаў жасаў әхмийетли. Жуўмақлап айтатуғын болсақ, хәзирги қарақалпақ тилиндеги хәр қыйлы реңди билдириўши сөзлердиң қолланылыў өриси белгили бир реңди аңлатып, соның ала абстракт ойлаўдың раўажла-ныўы нәтийжесинде басқа да мәнилерди билдиреди. Тилимиздин сөз байлығы, сөзлердиң маржаны, жоқары эмоциялы, тез тәсир етиўши фразеологизмлер қарақал-пақ халқын, оның тарийхын, үрп-әдетин, адамгершилиқ қәсийетлерин қысқа хэм анық етип сўўретлейди.

Әдебиятлар

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. —М.: Русский язык, 1980.
2. Кононов А.Н. О семантике слов кара и ак тюркской географической терминологии. Известия АН. Таджикской ССР. вып. V. 1954, 83-86. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках. Тюркологический сборник. —Москва: «Наука», 1973.
3. Садыкова М.С. Слова, обозначающие цвет и окраску в узбекском языке. Автореф. дисс. канд.фил.наук. —Ташкент: 1963,
4. Алимпиева Р.В. Семантическая структура слова «белый». // Вопросы семантики, выпуск 2. -Л.: 1976.
5. Хаққул И. Яна қара ранг талқини ҳақида. // «Ўзбек тили ва адабиёти», 2001, №3,
6. Шойбеков Р.Н. Кейбир түр-түс атауышларының мағыналары. //Қазақ ССР ҒА. Хабарлары. Филология сериясы, 1990, №3.
7. Бекбергенов А. «Қара» сөзиниң мәнислери ҳаққинда. // «Вестник» ККФАН УзССР, 1969, №4.
8. Аймурзаева Ә. Қарақалпақ тилиндеги түр-түс билдириўши келбетликлердиң мәнилері ҳаққинда. —Нөкис: Қарақалпақ тил билиминиң әхмийетли мәселелери. 1995.
9. Содикова М. Қара сўзи ва унинг маънолари II. Тилшунослик масалалари, 1-китоб. -Тошкент: 1960.
10. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках. Тюркологический сборник. —Москва: «Наука», 1978.
11. Пардаев З.Н. Ўзбек тилида сифатларнинг хусусиятлари. НДА. —Самарканд: 2004.
12. Мажитов Ш., Қасқатаева Ж. Фразеологизмдер қурамындағы түр-түс атаулары: лингвотанымдық талдау. —Қарағанды: «Филология» № 1(69) , 2013.
13. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилиниң фразеологизмлер сөзлиги. -Нөкис: «Қарақалпақстан» 2018.

РЕЗЮМЕ

Мақолада таркибида түр-хилни аңлатувчи, рангни билдирувчи фразеологизмлар ўрганилади. Тилшуносликда ранг атамалари аввалдан лексик гуруҳга киритилган. Бизда маълум бир рангга боғлиқ тилда ҳар хил идиомалар, фразеологизмлар ва нақл-мақоллар қўлланилади. Ранг атамалари фразеологизмлар таркибида келип, табиатга, одамга, ижтимоий ҳаётга, урф-одатга, ҳар хил тўй ҳашмалари, маросимлар ва бошқа шу каби кўнғил қўйга боғлиқ ҳолда ўрганилса бўлади.

РЕЗЮМЕ

В статье изучаются фразеологизмы, которые выражают внешний вид и цвет. На самом деле, в языкознании названия цветов составляют лексическую группу слов. Известно, что в языке употребляются различные идиомы, фразеологизмы, пословицы и поговорки, связанные с цветами. Названия цветов в составе фразеологизмов можно изучать по отдельности по их отношению к природе, человеку, социально-общественной жизни, традициям, обычаям и к различным состояниям человека как радость, тоска и многим другим.

SUMMARY

The article studies phraseological units that express the appearance and color. In fact, in linguistics, colors make up a lexical group of words. It is known various idioms, proverbs and sayings associated with colors are used in the language. The colors as a part of phraseological units can be studied separately according to their relation to nature, man, and social life, traditions, customs, and various human states like joy, longing and others.

ЗАМОНАВИЙ ТИЛШУНОСЛИКДА ТЕРМИННИ ТАЪРИФЛАШНИНГ ТУРЛИ ЁНДАШУВЛАРИ

*Д.И.Ходжаева – филология фанлари буйича фалсафа доктори
Бухоро давлат университети*

Таянч сўзлар: термин, норматив, дескриптив, лексик-семантик, терминологик тизим, терминологик майдон, моносемия.

Ключевые слова: термин, нормативный, дескриптивный, лексико-семантический, терминологическая система, терминополь, моносемия.

Key words: term, normative, descriptive, lexical-semantic, terminological system, terminological field, monosemy.

Замонавий тилшуносликда терминология соҳасида олиб борилган қатор тадқиқотларга қарамай, терминни таърифлаш муаммоси энг долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Терминнинг муҳим хусусиятларини ўрганиш бўйича жуда кўп сонли фундаментал тадқиқотлар олиб борилган, аммо тилшуносликда ҳали ҳам терминни аниқлашнинг универсал ва тўлиқ усулла-

рини ишлаб чиқишга эришилмаган.

Термин замонавий тадқиқотларда маълум илм-фан соҳасига доир тушунчани ифодалайдиган сўз ёки сўз бирикмаси сифатида таърифланади. В.А.Татарinov терминни махсус тушунча, ҳолат ёки предмет билан боғлиқ бўлган тил бирлиги (сўз/сўз бирикмаси) сифатида таърифлайди [9:56]. Биринчи, яъни норматив

ёндашувга асосланган ушбу таърифда термин умумодабий тилдаги сўзлардан фарқланувчи махсус семантик-грамматик структурага эга бўлган маълум турдаги лексик бирлиқдир. В.П.Даниленко дескриптив ёндашув вакили ҳисобланиб, унинг фикрича, термин яқка, алоҳида, мустақил номлаш бирлигидир. У махсус лисоний белги хусусиятига эга бўлиб, сўз ёки сўз бирикмаси орқали ифодаланишидан қатъи назар, битта тушунчага мос келувчи бир белгини ифодалайди [6:60-64]. Демак, иккинчи, яъни дескриптив ёндашувда термин махсус функция бажарувчи сўз сифатида таърифланиб, терминологик бирликларнинг функцияларига алоҳида эътибор қаратилган. Д.С.Лотте терминни маълум илм-фан соҳаси тизимидаги товуш белгиси ва унга алоқадор тушунча бирлиги дея баҳолайди [7:73]. О.С.Ахмановнинг бу борадаги қарашлари эътиборли: «Термин – особое слово или словосочетание специальной сферы употребления, служащее для точного выражения специальных понятий и основанное на дефиниции» [1:27]. Юқоридаги таърифда терминнинг асосий хусусияти ва белгилари акс этиши ҳамда изоҳ аниқ ва ихчам бўлиши кераклиги инобатга олинган.

Мазкур йўналишдаги учинчи ёндашувга асосан, терминология замонавий адабий тил лексикасининг муҳим таркибий қисми бўлганлиги сабабли термин ва сўз орасида ўзаро алоқа мавжуд. Бироқ бу таърифлар ҳам термин моҳиятини тўлиқ очиб бера олмайди, чунки термин фақат техник тушунчалар билан эмас, балки бошқа билим соҳалари (санъат, илм-фан ва б.) билан ҳам боғлиқдир.

Маълумки, терминнинг энг муҳим хусусияти шундаки, у ўзи англатган тушунча билан ўзаро алоқада бўлади. Термин муайян тушунча ифодалайди ва шу тушунчанинг шаклланишида иштирок этади [4:18]. Демак, термин – ўта мураккаб, ўзига эътиборни талаб қиладиган лингвистик ҳодисадир. Шунинг учун дунё тилшунослигида уни таърифлашга, функционал хоссаларини аниқлашга алоҳида эътибор қаратилади. Жаҳоннинг барча мамлакатларида терминологик марказларнинг фаолият кўрсатаётганлиги фикримизни тасдиқлайди. У ҳам бошқа лисоний ҳодисалар каби турлича таъриф ва тавсифга эга. Бу таърифу тавсифларни кузатиш жараёни уларнинг аксар ҳолда илмий ва дидактик манбаларда асосан бир хил берилганлигини кўрсатади. Бу қуйидаги киёсларда кўзга ташланади:

1. «Term [tʒ:m; NAmE tʒ:rm] *noun* see also TERMS 1 [C] a word or phrase used as the name of sth, especially one connected with a particular type of language: a *technical / legal / scientific, etc. term* • a *term of abuse* • ‘Register’ is the term commonly used to describe different levels of formality in language. → note at WORD» [13:1526].

2. «Термин [лат. terminus – предел, граница, пограничный знак] – слово или словосочетание, точно обозначающее какое-либо понятие, применяемое в науке, технике, искусстве. В отличие от слов общепотребительных, которые часто бывают многозначными, термины, как правило, однозначны, им не свойственна также экспрессия» [18:442-443].

3. «Термин [<лат. terminus – предел, граница] – 1) слово или сочетание слов, точно обозначающее определенное понятие, применяемое в науке, технике, искусстве» [20:492].

4. «Термин [от лат. terminus – граница, предел] слово или сочетание слов, употребляемое с оттенком специального научного значения» [21:1316].

5. «Термин [от лат. terminus – граница, предел] – слово или словосочетание, обозначающее понятие специальной области знания или деятельности» [19:508].

6. «Термин [р<лат] – фан, техника, касб-хунарнинг

бирор соҳасига хос муайян бир тушунчанинг аниқ ва барқарор ифодаси бўлган сўз ёки сўз бирикмаси; атама» [15:165].

7. «Термин [лат.terminus – чек, чегара] Фан, техника, касб-хунарнинг бирор соҳасига хос муайян бир тушунчанинг аниқ ва барқарор ифодаси бўлган сўз ёки сўз бирикмаси; атама. *Ботаника терминлари. Заргарлик терминлари. Пахтачилик терминлари*» [17:606].

Француз ва ўзбек тиллари юридик терминологиясини киёсий тадқиқ

қилган П.Нишонов терминни қуйидагича изоҳлайди: «Терминлар семантик жиҳатдан махсус соҳа доираси билан чегараланади ва шу соҳага оид тушунчани ифодаловчи лексик бирлиқдир» [8:25].

О.Ахмедов: «...терминлар аслида лексик-семантик жиҳатдан умумодабий қолипга эга бўлиб, улар умумхалқ тилига муайян терминологик тизим орқали ўтади. Зеро, терминлар ва умумистеъмомдаги сўзлар бир-бирини тўлдирадиган лексик бирлиқлардир» – дея таъкидлайди [2:19].

Кўринадик, юқорида келтирилган лингвистик ва лексикографик манбаларда термин деганда, муайян тушунчани аниқ ифодаловчи фан, техника, санъат ва бошқа турли соҳаларда қўлланувчи сўз ёки сўз бирикмаси тушунилади. Замонавий таърифлар орасида А.С.Герд қарашлари муайян илмий асосга эга. Олим фикрича, термин – илм-фан тараққиётининг маълум даражасида мавжуд бўлган илмий тушунчанинг асосий хусусиятларини аниқ ва тўлиқ акс эттирадиган махсус терминологик маънога эга бўлган маълум табиий ёки сунъий тил бирлигидир (сўз ёки сўз бирикмаси) [3:1-4].

В.Г.Гак терминнинг муълако ўзгача, бир қарашда англаш ва идрок этиш куйиндек туюладиган, аслида жуда тўғри таърифини беради. Акс ҳолда термин-сўз, сўз-термин, сўз-нотермин, квазитермин, номен, илктермин каби тушунчалар устидаги баҳс ва мунозаралар узоқ давом этиши мумкин. Олим терминнинг моҳиятини ёритган ҳолда унинг тил луғавий тизимидаги ўрнини аниқлайди. У илмий адабиётларда терминни луғавий бирликларнинг алоҳида тури сифатида қаралишига эътироз билдириб, «термин – функция, луғавий бирлик қўлланишининг бир кўриниши» деган фикрни билдиради. Олимнинг ёзишича, ниманидир ифодалайдиган ва тушунчалар қаторида муайян ўринни эгаллай оладиган ҳар қандай луғавий бирлик термин бўлиши мумкин.

Юқоридаги фикр, қарашлар умумлаштириладиган бўлса, терминнинг қуйидаги хусусиятлари намоён бўлади: 1) тизимлилиқ; 2) таърифнинг мавжудлиги; 3) мазкур терминологик майдон доирасида монотемияга мойиллик; 4) услубий бетарафлик. Ҳар қандай термин ўзида ана шу хусусиятларни мужассам этган бўлиши шарт.

Х.Дадабоев ўзбек тилида терминология масалалари тўғрисида тўхталиб қуйидагини таъкидлайди: «Ўзбек терминологиясининг ўз бойликлари ҳисобига тараққий этиши икки йўл билан воқеаланади: а) тилда мавжуд, тайёр сўзлардаги янги нарсалар-предмет ва тушунчаларни ифодалашда фойдаланиш; б) ўзбек адабий тили сўз яшаш имкониятлари иштирокида янги терминлар яратиш» [5:24].

О.Ахмедов терминологияга табиий шаклланадиган лексик қатлам сифатида қараб, ундаги ҳар бир бирлик истеъмом қилиниши учун ўзининг аниқ ифодаси ва чегарасига, «яшаши» учун эса оптимал шароитга эгалигини таъкидлайди [2:19].

Кейинги пайтларда термин сўзи атама сўзи билан синоним сифатида қўлланмоқда. Баъзи манбаларда мазкур терминлар борасида берилган бир-бирини инкор этувчи фикрларни келтирамиз «Термин сўзи ўрнида баъзан атама, истилоҳ сўзларини ишлатиш ҳоллари учраб туради. Аммо бу тўғри эмас. *Атама термин*

сўзига нисбатан тор тушунчани ифодалайди. *Истилоҳ сўзи эса арабчадир. Уни халқ тушунмайди ва меъёрга айланган эмас. Терминология масалалари хамиша тилшуносликнинг долзарб масалаларидан бири бўлиб келган. Чунки терминларнинг соҳалар лугавий қатламларидаги ўрни ва вазифасини белгилаш, тушунчанинг мазмун-моҳиятини тўғри англаш имконини беради* [11,13]; “Ўзбек тилига Давлат тили мақоми берилгунга қадар ва у амал қила бошлагандан кейин қатор-қатор матбуот ходимлари, айрим тилшунослар Давлат тили ҳақидаги қонунни тўлиқ жорий этиш ўрнига, унинг айрим бандларига деярли эътибор бермай, қўлдан бўён қўлланиб келинаётган ва омма нутқида сингиб кетган қўллаб терминларни, уларнинг ички мазмунини ўрганмай туриб, янгидан нотўғри ҳосил қилинган лексемалар билан алмаштира бошлашди. Ҳатто, “термин”, “терминология” кабилар “атама”, “атамашунослик” лексемалари билан алмаштириб қўлланадиган бўлди. Бинобарин, “атама”, “атамашунослик” каби тушунчалар умумхарақтерда бўлганлиги эътиборга олинмади. Чунки, “атама” дейилганда, терминологияга мутлақо алоқаси бўлмаган ономастика (топонимия, антропонимия, ойконимия

кабилар)га алоқадор лексик бирликлар ҳам тушунилади” [10,13]. “Атама фан ва техника, маданият ва санъат соҳасидаги бир аниқ тушунчани ифодалайдиган сўзидир. Масалан, фон, фонема, фонология, парадигма каби атамалар тилшуносликка ҳосдир. Атамашунослик атамаларни ўрганадиган фан тармоғидир” [12:165]; “**Атама** эск. айн. **термин**” [14:61]; “**Атама 1 айн. термин. 2** Умуман, ном. *Лекин шаманни ҳар бир халқ ўз тилидаги ном, атама билан юритиб келган. Республикаимизнинг ўзидагина 400 дан ортиқ турли-туман қовун атамалари мавжуд экан*” [16:113].

Кейинги ўрта манбада берилишича, *атама* сўзи *термин* сўзи билан айнан бир эканлиги кўрсатилган. Бизнинг фикримизча, бундай қараш баҳслидир. *Термин* сўзи маълум бир соҳада қўлланса, *атама* сўзининг маъноси *термин* сўзининг маъносидан кенгроқ бўлиб, у барча нарсалар ва ҳодисаларнинг номи сифатида тушунилади. *Термин* ва *атама* сўзлари бир-бирига яқин тушунча ифодалишига қарамай, улар айнан бир хил сўзлар эмас ва уларни алмаштириб қўллаб бўлмайди. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, биз *термин* сўзини қўллашни маъқул топдик.

Адабиётлар

1. Ахманова О. С. Экстралингвистические и внутрилингвистические факторы в функционировании и развитии языка. // Теоретические проблемы современного советского языкознания. - М.: 1966. -С. 27.
2. Ахмедов. О.С. Инглиз ва ўзбек тилларида солиқ-божхона терминларининг лингвистик таҳлили ва таржима муаммолари. Филол. фанлари докт. дис... автореф. –Тошкент: 2016. 19-б.
3. Герд А. С. Значение термина и научное знание // Научно-техническая информация. Сер. 2. -М.: 1991. №10. -С. 1- 4.
4. Голованова Е.И. Лингвистическая интерпретация термина: когнитивно-коммуникативный подход. //Известия Уральского государственного университета. 2004. № 33. -С. 18-25.
5. Дадабоев Х. Ҳозирги ўзбек тили қурилишида ўзбек тилининг ўрни// Тилшуносликнинг долзарб масалалари. Республика илмий-назарий конференция материаллари. -Тошкент: 2015. 24-31-б.
6. Даниленко В. П. О месте научной терминологии в лексической системе языка. // Вопросы языкознания. 1986. №4.
7. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии: вопросы теории и методики. – М.: «Наука», 1961.
8. Нишонов П.П. Француз ва ўзбек тиллари юридик терминологиясининг қиёсий-типологик тадқиқи. Филол. фанлари номзоди... дис. автореф. -Т.: 2009. 25-б.
9. Шмелева О.Ю. Современные подходы к определению термина как специальной единицы языка. // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С.Пушкина № 3, 2010.
10. Хусанов Н. “Иқтисодиётда техник ёзув” фанидан маъруза матни. -Т.: 2011. 17-б.
11. Холманова Т.Ш. Нефть ва газ соҳасига оид терминларнинг инглиз тилидан ўзбек тилига таржима қилиш муаммолари. Магистрлик дис. ... -Т.: 2013. 82-б.
12. Irisqulov M.T. Tilshunoslikka kirish (ikkinchi nashri). -Т.: “Yangi asr avlodi”, 2009. 264-b.
13. Oxford Advanced Learner's Dictionary, 7th edition. – Oxford University Press, 2006. –P. 1715.
14. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 1-жилд // З.М.Маъруфов таҳрири остида. – М.: Рус тили, 1981. 631-б.
15. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 2-жилд. // З.М.Маъруфов таҳрири остида. – М.: Рус тили, 1981. 715- б.
16. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 1-жилд. А.Мадвалиев таҳрири остида. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
17. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 4-жилд. А.Мадвалиев таҳрири остида. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.
18. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. -М.: Советская энциклопедия, 1966. –С. 606.
19. Лингвистический энциклопедический словарь. -М.: Советская энциклопедия, 1990. –С. 807.
20. Словарь иностранных слов, под ред. Петрова Ф.Н. 18-изд. – М.: Русский язык, 1989. 606-б.
21. Советский энциклопедический словарь, под ред. А.М.Прохорова. -М.: Советская энциклопедия, 1985. –С. 1599.

РЕЗЮМЕ

Мақолада термин, уни таърифлашнинг норматив, дескриптив каби турли ёндашувлари, терминнинг моҳияти ва хусусиятлари каби масалалар ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются различные подходы дефиниции терминов, такие как нормативный, дескриптивный. Автор статьи также раскрывает суть, особенности и свойства терминов.

SUMMARY

The given article deals with different approaches to defining terms, such as normative, descriptive and others. The main features and peculiarities of terms are also studied in the article.

MUSHTARAK IJTIMOIIY MUHIT VA KOMMUNIKATIV YAXLITLIKDA TILLAR O‘ZARO TA‘SIRI MASALALARI

E.Xo‘janiyazov – *filologiya fanlari nomzodi, dotsent*

Sh.Sh.Yuldasheva – *filologiya fanlari nomzodi*

G.A.Yusupova – *assistent o‘qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: o‘zaro ta‘sir, turkiy tillar, o‘zbek tili, qoraqalpoq tili, bir tizimdagi tillar, eski o‘zbek tili, eski qoraqalpoq tili, leksika.

Ключевые слова: взаимодействие, тюркские языки, узбекский язык, каракалпакский язык, родственные языки, староузбекский язык, старокаракалпакский язык, лексика.

Key words: interaction, Turkic languages, Uzbek language, Karakalpak language, relative languages, Old Uzbek, Old Karakalpak, vocabulary.

Ilmiy adabiyotlarda tillarning ta‘siri masalalari har xil tillar misolida, har xil aspektlarda o‘rganilgan. Ekstralingvistik faktorlarga bog‘liq holda, har xil ijtimoiy

tuzumlarda, har xil mafkuralar ta‘sirida ular turli yo‘nalishlarda o‘rganilgan. Jamiyatda tillar maqomi teng bo‘lgan tuzumda ularning bir-birini boyitib borishi, ifoda

vositalarining rivojlanishida qulay va maqsadga muvofiq yo'lining tanlanishi, tillar uslubiy taraqqiyotiga ijobiy ta'sir qiladi. O'zbek va qoraqalpoq tillarining bir-biriga ta'siri progressiv hodisa sifatida tilshunoslikda o'rganilishi ham nazariy, ham amaliy ahamiyat kasb etishi zamon talab qilayotgan hodisalardan biridir. Shu sababli ham ularning bir-biriga progressiv ta'sir o'tkazishini o'rganish dolzarb masalalardandir. Ayniqsa, hozir O'zbekistonda umumta'lim maktablarida, kollejlarda, oliy o'quv yurti mashg'ulotlarida har ikkala til ham davlat tili sifatida o'qitilayotganda bu muammoning kun tartibiga qo'yilishi nazariy-metodik, ilmiy-amaliy jihatdan nihoyatda muhimdir. Bu muammo ilgari ba'zi ishlarda o'rganildi [5,6,10]. Hozirgi globallashtiruv davrida barcha ijtimoiy munosabatlarda tezlashayotgan bir zamonda tillar o'rtasidagi integratsion jarayonlarning, ularning bir-biriga ta'sirining tez sur'atlar bilan o'sishini tabiiy bir hol, deb qarash zarur. Chunki umumiy ijtimoiy lisoniy makon, ko'p minglab insonlarning bir jamiyatda yashashi, milliy mentalitetlar yaqinligi, turmush tarzining o'xshashligi, bir xil geografik muhit, mushtarak kasb-kor, madaniyatning yaxlitligi, ma'naviy intilishlarning yagonaligi, tillarning bir-biriga ta'sir etishi uchun qulay sharoit, insonlarning o'zaro yaqinlashishi uchun iliq muvozanat paydo etadiki, bular tillarning bundan buyongi rivojlanishiga kuchli ta'sirini o'tkazadi. Bu jarayon turli sistemadagi tillar o'rtasida ham va bir xil sistemaga taalluqli tillar o'rtasida ham yuz berishi mumkin. Qoraqalpog'iston Respublikasi ilgari ham va hozir ham tillar rivojlanishi va bir-biriga ijobiy ta'sir etishi uchun qulay bir muhitda joylashganligi bilan ajralib turadi. Qoraqalpog'iston tillar vaziyatida qardosh tillarning bir-biriga ta'sir qilishining ijtimoiy asosi unda bir xil sharoitda yonma-yon yashayotgan, ijtimoiy shug'ullanadigan kasb-kori bir bo'lgan, mentaliteti, turmush tarzi, madaniyati, bir-biriga yaqin bo'lgan o'zbek, qoraqalpoq, qozoq, turkman millatlariga mansub aholining bir makonda, bir ijtimoiy muhitda umrguzaronlik qilib kelayotgani, ularning tillari bir-biriga kuchli ta'sir o'tkazishini ta'minlaydi.

2020 yildagi ma'lumotga ko'ra o'lkada 1 mln. 898.3 ming kishi istiqomat qilmoqda, shundan qoraqalpoq millatiga mansub aholi 36,9 foizni (690,4 ming kishi), o'zbeklar 40,1 foizni (751 ming kishi), qozoqlar 15,7 foizni (293,7 ming kishi), turkmanlar 5,3 foizni (99,9 ming kishi) tashkil etadi. Qolgan 2 foiz aholi rus, ukrain, belorus, ozarbayjon, qirg'iz, tojik, tatar, koreys va boshqa millatlarga mansub aholidir [12].

Statistik ma'lumotlardan ham ko'rinadiki, Qoraqalpog'iston aholisi tarkibida 4 ta millat vakillari ko'pchilikni tashkil qiladi. Bu aholi asrlar osha mazkur hududda istiqomat qilishadi. Ushbu aholining tarixiy taqdir taqozosi bilan bir hududda yonma-yon yashashi, ularning bir havodan nafas olib, bir daryodan suv ichishi, ilgari ham, hozir ham bir ijtimoiy tuzumda umr kechirishi, o'zaro iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqalarda bo'lishi ularning tillariga bevosita ta'sir etmasdan qolmaydi.

Hududda asrlar osha yonma-yon yashayotgan, xalqining salmog'i va har xil ijtimoiy aloqalarining kattaligi jihatidan o'zbek va qoraqalpoq tillarining o'zaro ta'siri asrlar osha davom etib kelayotganligi hech kimda shubha uyg'otmaydi. Bu ta'sir doirasini katta uchta davrga bo'lib o'rganish va izohlash mumkin:

1. Eng qadimgi davrlardan XX asrning birinchi choragigacha bo'lgan davr
2. XX asrning birinchi choragidan mustaqillikkacha bo'lgan davr.
3. Mustaqillik davri.

O'zbek tilining qoraqalpoq tiliga ta'siri qadimgi davrlardan boshlab o'zining muayyan bir xususiyatlariga ega. Ma'lumki, o'zbek adabiy tili turkiy tillar orasida qadimgi yozma adabiy til an'anasiga ega bo'lgan va eski o'zbek adabiy tili nomi bilan butun Markaziy Osiyo xalqlari tillariga katta ta'sir o'tkazgan adabiy til sifatida

mashhur bo'lgan. O'zbek tilining qoraqalpoq tiliga ta'siri shunday bir tarixiy sharoitda yuzaga chiqqan. Bu, eng avvalo, stixiyali tarzda har ikkala xalqning iqtisodiy, siyosiy, savdo-sotiq, madaniy aloqalari natijasida amalga oshgan bo'lsa, ikkinchidan, u yozma adabiy til ta'sirining keng yoyilishi evaziga amalga oshgan.

Buni qoraqalpoq tili bo'yicha shug'ullangan olimlar ham qayd etganlar. Masalan, N.A.Baskakov va D.S.Nosirovlar eski qoraqalpoq tili o'z lisoniy me'yorlari bo'yicha eski o'zbek tiliga yaqin turadi desa, H.Hamidov yozma manbalar tili aralash ko'rinishga egaligini. Y.Berdimuratov esa qoraqalpoq tili eski o'zbek tili asosida paydo bo'lgan yozma manbalarga o'xshashligini ta'kidlaydi [11].

Bu holat "Qoblan" dostoni materiallari [4], Berdax [11], Ajiniyoz asarlari [11], "Qasamyodlar" [11] tili bilan ham tasdiqlanadi. Bundan tashqari N.A.Turebayeva tadqiqotida ham ta'kidlangan [10].

XX asrning 20-yillaridan keyingi davrlarda xalqni savodli qilishga bo'lgan intilish, yangi darsliklarning yaratilishi: maktab ishlarini yo'lga qo'yish bo'yicha maktab darsliklarining rus va o'zbek tillarida tayyorlanishi va shular asosida qoraqalpoq maktablari uchun tarjima darsliklar va mahalliy olimlar muallifligida har xil o'quv qo'llanmalarining tuzilishi, maktablarga joriy etilishi rus va o'zbek tillarining qoraqalpoq tiliga ta'sirini kuchaytirdi. Bu davrda qoraqalpoq tilining adabiy tili shakllandi, uning funksional uslublari rus va o'zbek tillari uslublari ta'sirida takomillasha boshladi. Dastlabki ilmiy, publitsistik, rasmiy ish qog'ozlari uslublari shakllandi. Ular xalq hayotining barcha sohalarida o'z ijtimoiy vazifalarini bajara boshladi va h.k. Bu davrda qoraqalpoq tiliga rus tilining ta'siri kuchli bolib, V.V.Vinogradov va Y.D.Desherievlar aytganidek, o'z yozuviga ega bo'lmagan adabiy tillarning o'z bazasi – xalq og'zaki so'zlashuv tilidan uzoqlashishiga sababchi bo'ldi [3:132; 4:239]. Mazkur davrda qoraqalpoq tiliga o'zbek tilining ta'siri ham bo'lganligini inkor qilish mumkin emas, ammo u qanday va qaysi sohalarida bo'lganligi, uning ko'lami, tarixiy roli, qoraqalpoq xalqi hayotidagi ahamiyati ilmiy jihatdan o'rganilmadi. Zotan, bu davrda qoraqalpoq tiliga boshqa tillarning ta'siri to'g'ridan-to'g'ri emas, balki o'zbek tili vositachiligidan amalga oshdi. Mustaqillik yillarida Qoraqalpog'istonda har ikkala tilning ham davlat tili maqomiga ega bo'lishi, har ikkala xalq o'rtasidagi iqtisodiy, madaniy, siyosiy aloqalarning kuchayishi, tarjimachilik ishining barcha sohalarida faollashuvi, o'zbek va qoraqalpoq tillarining umumta'lim maktablarida, akademik litsey va kollejlarda, oliy ta'lim sohalarida davlat tillari sifatida baravar o'qitilishi, o'zbek tilining har xil xalqlar vakillari orasida millatlararo til sifatida amal qilishi, bu tillarning ijtimoiy vazifalarining behad kengayishi natijasida ushbu tillarning leksik, grammatik, struktural va fonetik sohalarida katta o'zgarishlar sodir bo'lmoqda.

Bunday o'zgarishlar boshqa tillarda ham ko'zga tashlanmoqda. Masalan, 1985 – 1997-yillar, ya'ni 12 yillik davr davomida rus tilida sodir bo'lgan leksikografik o'zgarishlarning izohli lug'ati tuzilib, 5,5 ming atrofida so'zlarning yangidan kirib kelib, chinakam leksik portlashga sababchi bo'lganligi, tildagi "tug'ilish" va "o'zgarishlar" faktik misollar bilan izohlangan [9].

Bunday o'zgarish va evrilishlar o'zbek tilida ham yuz berayotgani N.Mahmudovning qator maqolalarida o'z aksini topmoqda. U o'zbek tilidagi o'zgarishlarni leksik aspektida tahlil etib ularni quyidagicha faollashgan jarayonlar sifatida ko'rsatadi: 1) so'z yasovchi affiksning ba'zilarining (-noma, -aro, no-, -lashtirish) axborotnoma, dalolatnoma, nomoddiy, nodavlat, kompyuterlashtirish, hukumatlararo va h.k.); 2) nafaol leksikaning faol qatlamga o'tishi (ajr, aziz-avliyo, vorisiylik, ma'naviyat, milliylik, qadriyat); 3) hukmron mafkura siyosati tufayli faol bo'lgan leksik qatlamning nafaol qatlamga o'tishi (ateist,

butunittifoq, ittifoqdosh, kommunizm, komsomol, kolhoz, sovxoz, pioner va b.); 4) ba'zi leksik birliklarga subyektiv-baho munosabatlarining salbiydan ijobiyga tomon o'zgarishi (mafura, biznes, biznesmen, millioner, savdogar, fermer, boy, mulkdor, unsur (element), bankir, birja, janob, kapital, senat, firma, parlament va b.); 5) so'z ma'nosining kengayishi (bandlik, baxt uyi, savdo uyi, diagnostika markazi, manzil, kompyuter (savodxonligi, axborotni saqlash, yuklash, sichqoncha), elektron (nashr, imzo, pochta, savdo, tijorat)); 6) xorijiy so'zlarning o'zbek tiliga o'zlashishi (antivirus, antiterror, bayt, bakalavr, bankomat, barter, brifing, broker, gimnaziya, diler, investor, kredit, lavash, lizing, marketing, menejer, monitoring, ambudsman, reyting, referendum, sertifikat, forum va b. Bu so'zlar ehtiyoj, zarurat sifatida tilga qabul qilinadi); 7) geografik nomlar, kishi nomlari milliy tariximizga oid nomlarning qadimiy variantlarining faol qo'llanila boshlanishi. Bular nihoyatda ko'p bo'lib, misollar qisqartirib olindi [7:3-16].

Mustaqillik yillarida tilimizda yuz berayotgan bu jarayonlar qoraqalpoq tilida ham sodir bo'lmoqda. Bunday o'zgarishlar, eng avvalo, ommaviy axborot vositalarida, kompyuter va elektron axborot tizimida, bozor iqtisodiyoti, xalqaro aloqalar, jamiyat tuzilishi ta'siri sabablari bilan kirib kelmoqdaki, bularning barchasiga o'zbek tili va boshqa tillar vositachilik rolini bajarmoqda, o'z navbatida, ular qoraqalpoq tilida o'z aksini topmay qolmaydi, albatta.

Bularni har xil manbalar asosida o'rganmoq va to'plab, tahlil qilib ularning o'zlashish sabablarini, o'zlashmalarining qaysi sohalarida ko'proq, qaysi sohalarida ozroq paydo bo'layotganligini aniqlash zarur. Bundan tashqari ularni tasnif qilib, lisoniy bahosini berish, ba'zi o'zlashmalarining ma'nolarini izohlash, ularning ma'no kengayishi, ma'no torayishi asosida o'zlashayotgan til doirasida qo'llanilish xususiyatlarni aniqlash eng muhim talablardan biridir.

Masalani o'rganish natijasida qoraqalpoq tiliga ba'zi tillarning ta'siri til ekspansiyasi xarakterida bo'lib, uning terminologik tizimining boshqa tillar foydasiga o'sishiga olib kelganligi ma'lum bo'ldi. Bu esa qoraqalpoq tili ilmiy-texnik uslubining xalq og'zaki tilidan uzoqlashishiga sabab bo'ldi. Agar terminologiya tub joy aholi tili asosida yuzaga kelganda bu hodisa yuz bermas edi. Buni tuzatish uchun terminologiya qoraqalpoq tili so'zlari yoki turkiy tillar leksik boyligi asosida shakllantirilishi maqsadga muvofiq. Qoraqalpoq tiliga o'zbek tilining ta'sirini tabiiy holat deb tushunish zarur. Chunki bu tillar qadimdan birga yashab, birga faoliyat kechirib kelmoqda. Buni o'zbek tili vositasida qoraqalpoq tiliga kirib kelgan arabcha, forsha so'zlar misolida ham ko'rish mumkin. Tilning og'zaki so'zlashuv tili asosida rivojlanishi tilda demokratik tendensiya, deb tilshunoslikda ilgari tan olingan. Maqolada ilgari surilgan g'oyalar hozirgi davr til siyosatiga, tillarning o'zaro erkin ta'sir qilishi g'oyalariga mos keladi.

Adabiyotlar

1. Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Лексика. – М.: 1962. IV. –С. 72; Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного языка и его диалектная система. –Нукус-Казань: 1976.
2. Бекбергенов А., Пахратдинов К. Каракалпак тилине Каракалпакстандағы басқа түркий тиллериниң тәсири. Түркий тиллердиң өз ара байланысы мәселелери. Илимий мақалалар жыйнағы. I. –Нөкис: 1998.
3. Виноградов В.В. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития. –Москва: “Наука”, 1967.
4. Дешериев Ю.Д. Развитие младописьменных языков народов СССР. – Москва: 1958.
5. Кошанов К. М. Русские заимствования в каракалпакском языке. –Нукус: “Каракалпакстан”, 1988.
6. Кошанов К.М., Пренова Г.Б., Заримбетов А.А., Абубакирова Р.Ж., Кудайназарова Г.Л. Иностранные слова в учебниках начальных классов. – Нукус: 2013.
7. Махмудов Н. Ўзбек тили луғат бойлиги ривожланишида фаоллашган жараёнлар. //Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент: 2015. № 5.
8. Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов О. Каракалпак классиклери шығармаларының тили. –Нөкис: 1995.
9. Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения. Под ред. Г.Н.Скляровского. СПб. Фолио-Пресс, 1998.
10. Турабаева Н.А. Қарақалпоқ тили лексикасининг таракқиетида ўзбек тилининг таъсири. Филол.фан.номз. ... дисс. автореф. –Нукус: 2008.
11. Хамидов Х. Каракалпакский язык XIX начале XX вв. по данным письменных памятников. –Ташкент: “Фан”, 1986.
- У.Бердимуратов. Эдебий тилдиң функционаллық стиллериниң раўажланыўы менен карақалпақ лексикасының раўажланыўы. – Нөкис: 1973.
12. Qoraqalpog'iston Respublikasi Statistika boshqarmasi ma'lumotlari.

РЕЗЮМЕ

Bir til tizimiga mansub bo'lgan o'zbek va qoraqalpoq tillari qadimdan bir-biriga ta'sir qilib, o'zaro aloqada bo'lib kelmoqda. Bu aloqa mazkur tillarning barcha sathlarida ko'zga tashlanadi. Ayniqsa, bu leksik sohada ancha sezilarli. Maqolada mazkur tillarning o'zaro ta'siri mustaqillik yillarida qanday darajada amalga oshayotgani masalalari qarab chiqiladi.

РЕЗЮМЕ

Ўзбекский и каракалпакский языки относящиеся к одной языковой системе издавна взаимодействуют, взаимодействуют друг с другом. Эти языковые связи видны на всех уровнях этих языков. Особенно это хорошо ощущается на лексическом уровне. В статье рассматриваются вопросы каким образом и на каком уровне эти языки взаимодействуют друг на друга за годы независимости.

SUMMARY

The Uzbek and Karakalpak languages, belonging to the same language system, influence and interact with each other. These connections can be seen on all levels of these languages, especially it is seen well on the lexical level. The author of the article studies the issues-how and on what level these languages influence on each other for the years of Independence.

ЭЖИНИЯЗ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТИЛИНДЕГИ ҮРП-ӘДЕТ ХӘМ ДӘСТҮРЛЕРГЕ БАЙЛАНЫСЛЫ СӨЗЛЕР

Г.Қарлыбаева - филология илимлериниң докторы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: этнографик сўзлар, фонетик, лексик хусусиятлар, урф-одат ва анъаналар.

Ключевые слова: этнографическая лексика, фонетический, лексические особенности, традиции и обычаи.

Key words: ethnographic vocabulary, phonetic, lexical features, traditions and customs.

Хәр бир миллет өзиниң миллийлигине, тилине, үрп-әдет дәстүрине ийе болып, өзгешеленип турады. Тил жәмийетлик кубылыс болғанлықтан ондағы хәр бир хәдийсе, өзгерислер тилимизде, оның лексикасына өз тәсири тийгизип отырады. Этнолингвистикалық изертлеуде халықтың тарихый басып өткен жолларының

излери, яғный, аўызеки әдебияты, дүнъятаныўы, үрп-әдетлери, оның басқа халықлар менен қарым-қатнасы хәм т.б. сәўленеди.

Қарақалпақ халқының өмир тарийхынан әсирлер даўамында қәлиплесип келген миллий үрп-әдет дәстүрлеринен, басқа халықлар менен қарым-

катнасынан дерек беретугын этнографиялық лексиканы хәр тәрепке изертлеу, оларды жыйнау, белгилі бір системаға түсіріу хәзирги қарақалпақ тил билиминин тийкаргы мәселелериниң бири болып есапланады. Усы көзқарастан Әжинияз шығармалары тилиндеги этнографиязмлерди үйрениу шайыр жасаған дәуирдеги халқымыздың тарийхын, тилимиздин тарийхын үйрениуге, әдебий тилдин лексикасындағы өзгерислерди аныклауға жәрдем береді.

Дәстүр атамаларын билдиретуғын сөзлер шайыр шығармалары тилинің лексикасының бир бөлегин курайды. Қарақалпақ халқында қонақтың қоналқасына мал сойып, алдына бас қойу дәстүри сақланған. Бул дәстүр шайыр шығармаларында төмендеги қатарларда сәулеленеди. (Мысаллардың тийкаргы бөлегі шайырдың 1975, 1988, 2014-жыллары баспадан шыққан таңламалы шығармалары бойынша берилип, қауыстың ишинде шәртли түрде шифрлар менен белгиленди) [1, 2, 3].

Мысалы: Әжинияздың қыз Меңеш пенен айтысында мынадай қатарлар бар:

Ақ Меңеш, түсленбеймен, қондырмасаң,
Қоналқама бир қозы сойдырмасаң [2:192].

Алтынлап айдары бар ул табарсаң,

Қозың сойып пәтия алсаң Әжинияздан [1:223].

Бул мысалдағы қоналқа сөзи «келген қонақларға берилетуғын ас» деген мәнини билдириу ушын жумсалған.

«Күйеу мениң сарпай пулым бер» – дейип [1:115].

Қалыңына бир көйлеклик бояқ берип [1:218].

Жоқарыдағы қалың лексемасы этнографиялық термин ретинде көпшилик түркий тиллерде ушырасады. Махмуд Кашгаридың «Девану лугат ит түрк» мийнетинде қалың – неке тойында қалыңлық ушын күйеу тәрәпинен берилетуғын мал, дүнья мәнисинде қолланылады.

Әкеси бир бояққа берген апаң, Төркинлеп төркинине келгендағы [2:190].

Келтирилген мысалдағы төркин этнографиязми тийкарынан қыздың ел-журты, туысқанлары деген мәнини билдиреди. Хәзирги қарақалпақ тилинде бул сөздин мәниси кеңейип, «бир нәрсениң тийкары, негизи» деген мәнилерде де қолланылады.

Кәтқуда сөзи бизиң дәуиримизге шекем жетип келип мәниси бираз өзгериске ушыраған. Әжинияз шығармалары лексикасында ушырасатуғын кәтқуда сөзи тарийхий дереклерге қарағанда еки түбир сөздин биригүинен пайда болған. Парсы тилинде бул сөз «баслық», «қәуым баслығы», «шаңарақ басшысы», «уруй баслығы», «қандай да бир жумыстың басында туруйшы киси» мәнилерин аңлатады [1]. Айырым илимпазлар бул сөз «патша куда» – «бас куда» сөзиниң тийкарында пайда болғанын айтады. Себеби, қудалыққа келгенде бас куда мерекени басқарып, кәтқудашылық етип отыратуғын болған. Әжинияз дәрәтпелеринде кәтқуда сөзи төмендеги мәнилерде пайдаланылады:

1. Ел басқаруы исине белсене қатнасатуғын, елдин абырайлы кисиси, ақсақал, жәмийеттиң жетекши ағзасы мәнилеринде:

Атасы Әбил кәтқуда, молла Тәжидур ағасы,
Бәршедин ағла сениң хүсни-жамалың қыз Ораз (2,24)

Ағамыз Әуезбий, кәтқуда Самурат,

Рәйсимиз Тоққыздур, қазыйул хажат [1:161]

2. Сөзге шешен, шатаслы мәселелерди шешийуге төрелик ететуғын адам сыпатында:

Атқа минген билән кәтқуда болмас,

Йурттан асқан ақыл-хушы болмаса [1:67].

Шайыр шығармалары тилинде кәтқуда сөзи абырайлы киси, ақсақал, басқаларға сөзин өткере алатуғын, мүтәж кисиге дұрыс кеңес беретугын жәмий-

еттиң жетекши ағзасы мәнисинде кең жумсалған.

Турмыстағы қуанышлы жағдайларда өткерилетуғын салтанатлы жыйын, мереке [2] болған той этнографиязми шайыр дәрәтпелеринде жийи жумсалады. Бул сөз ески түркий тиллеринде де той-тамаша, зыяпат мәнилеринде қолланылған.

Қыз-жигити жууап айтар дәмә-дәс,

Хайтыу-майрам гөзлегениң,

Тойда жууап излегениң [2:80]

Ақ Меңеш, хайтты да қой, тойды да қой,

Үйинде усла да отыр қазан-ошақ [3:135]

Қарақалпақ халқында той берип бақсы айттыруы, гүрес туттыруы, ылақ ойыны сыяқлы дәстүрлер бар. Халық тилинде, көбирек дәстанларда ушырасатуғын той-тамаша атамаларының бири – ылақ ойыны. Ол шайыр шығармалары тилинде көкмар, көкбар түринде, халық аўызеки дәрәтпелеринде, дәстанларда көкпар түринде қолланылады. Мысалы: Көкбарыу - ылаққа кеңдур даласы, Көкбар, ылақ ойнар йигити барды [2:19]; Арқыратып бедеу минип шапқаным, Тазылар жууыртып, көкмар шапқаным [2:119].

Қарақалпақ халқының миллий мәдениаты, үрп-әдети, салт-дәстүрлери, ашық кеуиллиги, миймандослығы уллы шайырдың тилинде өз сәулелениуин тапқан. Мысалы: Бирге отырған, әй йигитлер, Аңырғаннан сөз якшыды, Дегишме айтың хәр қызға, Хош йигитке қыз якшыды. Йигит қумар шай ишмегә, Қыз ушын жаннан кешмәгә, Кулақ салың қатар қызлар, Сөзим болар дегишмәгә [2:168], Мал бергени қайыл болса, Қолына узатып алса [1:126], Әтәрки келсәләр меҳман әлин қауысырып қарсы алур, Барыны меҳмандын аямас, дәстүрханын кең жайур [2:24], Қаршы алур мийман келсе, шайы-сәубет саз илән [2:24].

Әжинияз дәрәтпелери тилинде халқымыздың миллий кийим-кеншек атамалары хаққында да бай этнографиялық мағлыұматлар келтирилген. Ер адамлардың кийимине байланыслы төмендегидей атамалар ушырасады:

Қалпақ – хәр түрли формада келетуғын, көбинесе жазда кийетуғын бас кийим болып [3], шайыр шығармалары тилинде жийи ушырасады. Мысалы: Сорасан елимди Хожбан бизлерден, Қалтағы қазандай еллерим барды [1:32].

Келтирилген қосық қатарында «қалпағы қазан» сөз дизбегі арқалы «қалпағы қара» деген мәни түсиндириледі, яғный, шайыр бул сөзди «қарақалпақ» сөзиниң синоними ретинде пайдаланған. Мысалы: Қалпақтың қалқанлы жигити барды [1:33]; Қалпақтың кәмийне Зийұары барды [1:34].

Сөзликте қалпақ сөзиниң қазақ, қырғыз, қарақалпақ, түрк, татар тиллерине тийисли екенлиги, төбеси шошақ, тақыяның сыртынан кийетуғынлығы, ықлым шараятқа, климаттың жағдайына қарай хәр қыйлы материаллардан таярланатуғынлығы айтылады [4]. Әзбек әдебиятының уллы шайыры Наўайы шығармалары тилинде де қалтақ сөзи ушырасады: Шоҳу тожу хильате ким мен томоша қилғали, Ўзбаким бошида қалтоқ, эғнида ширдоғи бас [5].

Елтири сеңсең атамасы өскин жүнли қой терисинен исленген постын дегенди билдиреди. Мысалы: Өзиниздей үлкен-үлкен мырза қыздан, Елтири сеңсең алайын мен деп келди [2:184].

Шоқай – ер-жигитлердин аяқ-кийимлери болып, ол жылқы ямаса сыйырдың бас терисинен тигиледи. Мысалы: Гүз болып мийзан түссе, қайтар кийик, Мергенлер кийик аўлар шоқай кийип [2:193].

Постын – териден тигилген сырт кийим, жыллы тон мәнилерин билдиреди: Қой тери постын кийип белинди мәккәм байлап ал [2:163].

Белбеу – сыртқы кийим жыйнақлы болып туруы ушын хәр қыйлы гөзлемелерге нағыс салынып кестеленген, белге бууатуғын шаршы. Белбеуді ерлер

де, ҳаял-қызлар да байлаған. Буны мына мысаллардан көриуге болады. Мысалы: Гүдары *белбеу* белине түскен, Бойы ақ теректи аралап өскен, Қалпақтың қалқанлы жигити барды [2:12]; *Белбәуиң* түрмәдән, зерли қалайы, Хабарың бер, пәрийадым йол болсун [2:100]; Бойнында *потасы* дәруиш ел гезер [2:50].

Соңғы мысалда көрсетілген *пота* сөзи қарақалпақ әдебий тилиндегі *белбеу* сөзи менен өз ара синоним, *пота* – тауардан ямаса шүберектен исленген белбеу болып, гейде оны басқа да тартып (сәлле орнына), ушын мойынға түсирип қоятуғын болған. Жоқарыдағы қосық қатарында келтирилген *гүдары* Ирандағы жердің атын билдиретуғын сөз. Яғнай, *гүдары белбеу* деген «Иранның Гүдар деген жеринде ислеп шығылған белбеу» дегенди аңлатады. Және де, шайырдың қыз Меңеш пенен айтысында *былғары тери* сөзи жумсалған. Бул сөз де жоқарыдағы мысалдағы сыяқлы өнимнің таярланған жерин аңлатып келеди. Бурынғы Булғар мәмлекети хәзирги Татарстан, Башқуртстан Республикалары аймағында болған. Булғар мәмлекетинде терини қайта ислеу санааты күшли рауажланған. Сонлықтан да, бул мәмлекетте таярланған былғары терилерге дүнья базарында талап күшли болған.

Әжинияз шығармаларында ҳаял-қызлардың кийим-кеңшеклерине байланыслы этнографизмлер оғада көп қолланылған.

Киймешек – ҳаяллардың бас кийими. XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басында исленген ҳаял-қызлардың кестели кийимлериниң бири [6]. Қарақалпақларда киймешекти келиншеклер де, кемпирлер де кийген. Келиншеклердің киймешеги «қызыл киймешек» деп аталған. «Қызыл киймешек» қызыл реңдеги ушығадан тигилип, хәр қыйлы реңдеги сабақ пенен кестеленген, ал кемпирлердің киймешеги ақ гезлемеге нағыс ойып кестеленгенликтен «ақ киймешек» деп аталған [7]. Бул ҳаққында К.Мәмбетов былай деп жазады: «Келиншеклер кийетуғын киймешек, негизинен, той кийими есапланып, үш мүйешлик үлгисинде тигилген. Бул кийим де әлұан нағысларға бай. Материалы ушығадан болып, жаўлығы жипек тауар менен жийекленген болады. Нағыслары хәр қыйлы болып, бес нағышлы хәм тоғыз нағышлы киймешеклер ушырайды» [8]. Бул сөз шайыр шығармаларында төмендеги мысалларда ушырасады. Мысалы: *Киймешегин* киймей үйине қойып, Лолы яға етип кийсә керәкти [2:77].

Қарақалпақ ҳаял-қызларының хайўанқашлап бас орау дәстүри ҳаққында шайыр: Сәхәр турып өзи зүлпин тараса, *Хайўанқашлап қыя салып ораса* [2:35], – деп жазады.

Түрме – (түрмә) қыз-келиншеклердің басына орайтуғын жипектен тоқылған гезлеме. Мысалы: Үстине кийгени атлас камқады, Башда *түрме*, әлде пәрең румалы [2:104]; Айна алып ақ жүзине қараса, *Түрмесиниң* шашақлары қырмызы [2:36]; *Белбәуиң түрмәдән*, зерли қалайы [2:100].

Қарақалпақ ҳаял-қызларының бас орауы болған *түрме* қарақалпақ халық қосықларында да ушырасады:

Кир дегенде қызлар турмаң уялып,

Түрмеңиң сыртынан айдынлы шалып («Қызлар үйге кир»)

Бәшбент – (бешбент) көйлектің сыртынан кийетуғын жеңи бар, астарлы кийим, негизинен, қыз-келиншеклердің кийими. Бул кийим де өзине тән өзгешеліклерге ийе. Мысалы:

Үстиңә кийгениң *бәшбент-падишайы*,

Тауыс бир көйлекің гүлгүн дарайы,

Белбәуиң түрмәдән, зерли қалайы,

Хабарың бер, пәрийадым, йол болсун [2:100]

Паишайы сымлы балағы жипек шашақ [1:217].

Мысалдағы *бәшбент* атамасы қарақалпақ әдебий тилинде *бешбент* түрінде қолланылған. Ал, *падишайы*

(*паишайы*) ала жолақ нағыслы гезлеме материал болған.

Сәукеле – хасыл таслар, моншақлар менен безелген бас кийим. Бул сөз еки сыңардан турады. Е.Жанпейсов биринши *сәу* сыңарының мәнисин ески түркий тилиндегі *сағ-сау, саламат, жақсы* сөзи менен байланыстырады [9]. Сондай-ақ, усы мәниде татар, чуваш, түркмен, қырғыз, түрк тиллеринде де *сағ/сақ/сау/сай* түрінде қолланылады. Сәукелени қыз-келиншеклер той-мерекелерде кийетуғын болған. Мысалы:

Сол қыздың *сәукеле* либасын кийип [2:169].

Жегде – ҳаял-қызлардың бурынғы ўақытлары жипектен кестелеп тиккен хәм басына бүркенип кийип жүретуғын жеңли кийими. Қарақалпақ ҳаяллары шайы жегде менен бирге байрам күнлери сәнли безелген ақ жегде кийетуғын болған. Оны кейўаны ҳаяллар кийген. Мысаллар:

Басында жипек түрме, *шайы жегде*,

Қызлары бизиң елдің мине сондай [2:188].

Құлпылы – нағыслы, *шыт* – гезлеме дегенди аңлатады, демек, *құлпылы* хәм *шыт* сөзлериниң қарақалпақ әдебий тилиндегі синонимлик варианты *нағыслы гезлеме* деген сөз дизбеги есапланады. Мысаллар: *Көйлеки құлпылы шыт*, қундыз *тонының* жағасы [2:175]; *Көйләкшәси* зәрбап, алтын йүгәни, *Пайтабасы* үштоп, атлас кийгәни [1:61].

Бул мысалдағы *көйлекше* сөзи айланасына шашақ өткерип, нағысланған жеңил жабыныў кийими, ал *пайтаба* – аяққа оралатуғын мата, шылғау.

Яўлығын ташлабан башыны ашып, *Нәфис көйләкләрин* кийсә керәкти [2:77].

Мысалдағы *яўлығ* сөзи қарақалпақ әдебий тилинде *жаўлық* формасында ушырасады, *жаўлық* – ҳаял-қызлардың басына жамылатуғын үлкен хәм узын орамалы. Ерте дәуирдегі қазақ ҳаяллары ақ жаўлық, қарақалпақ ҳаял-қызлары хәр қыйлы түстеги гүлли орамаллар тартқан.

Тауыс бир көйләқиң гүлгүн *дарайы* [2:100]. Келтирилген мысалдағы *дарайы* – мөреленген жол-жол жипектен тоқылған енли, жуқа гезлеме хәм оннан тигилген кийим-кеңшекке байланыслы айтылады.

Қарақалпақ ҳаял-қызларының өзине тән тағыншақларының түри оғада көп. Мәселен: *Әребек* – мурынға салынатуғын сырға. Ол гүмис сымнан дөңгелек етип жасалған болып, сыртқы қапталларында көк реңди, феруза түсли майда-майда хасыл таслар, алтын жалатылған. Әдетте, ол мурынның оң жағына тағылады. Мысаллар: Писте бурынында *тилла әребек*, Екки қара көзиң екки бәладек [2:98].

Ҳаял-қызлардың тағыншағы – *хәйкел* мыс ямаса гүмистен исленген ҳаял-қызлардың көкирегине тағып жүретуғын безениў буйымы. Қарақалпақлар хәйкели бир неше бөлеклерден турады. Бас бети гүмис қаңылтырдан қуралған. Бет жағында бирнеше қаслар хәм алтын жалатып исленген нағыслары бар. Гүмис қаңылтырлы, қошқар шақ хәйкелдің басы үш ири бөлектен турады. Оның орта бөлегі кесесине орналасқан узын түтикше. Еки ушы нағыслы етип қапаланған. Бир жағының қақпағы алынбалы-салынбалы болып, оның ишине қуран хаятлары яки қағазда жазылған дууа, теңгелер салынады. Хәйкелдің қурамы әдеуір үлкенлеу болып, ол жәўхар тас, алтын хәм гүмислер менен безетилген. Майда жылтырауық шынжыры хәм қоңыраулы тағыншағы болғаны ушын да қызларға үлкен салтанат бағышлайды [10]. Сонлықтан, бул тағыншақтың орны әдеуір өзгеше болып, Әжинияз дәретпелеринде жийи ушырасады. Мысалы: Ақ сийнең *тилла хәйкел* тизилур [2:100]; Ре-раўаж етти мени көксиндеги *хәйкеллерий* [1:76]; Зайы-залым өңириңе *мәрўар мунаққашыны* безеп, Ай-әлифтек наз етип, *хәйкелин* таққан, бери кел [2:110].

Сырға – кулаққа илдириу үшін хәр түрлі металлардан арналып исленген зат. Мысалы: *Сырға салып тилла хәйкел* тақанда, Аны салған кулақлары қырмызы [2:35]; Кулағына тақып *алтын сырғаны*, Зәрбарағ алтын куйылмыш таққан аның *сырғасы* [2:24].

Билезик – билекке тағатуғын безениу заты, ол нағысланып, қас қойылып, қымбат бағалы металлардан исленеди. Мысалы:

Салып тилла *билезикти*,

Қашы йай, көзі сүзикти,

Шығарса *алтын жүзикти*,

Қайтып бармағына түсер [2:97]

Оң қолында алтын-гүмис *билезик* [1:32]

Зәрбарағ өрилген тилла *шашбағы* [1:54]

Алтынлап өрген *шашпағы*,

Жүрсе өкшесине түсер [2:97]. Қосық қатарындағы *шашбағ* атамасы әдебий тилде *шашбау* формасында қолланылған, *шашбау* – шаштың үшін бириктирип туратуғын гилт ямаса гүмис тыйынлар тағатуғын лента сыяқты жалпақ жүн жип болған.

Түйме (*түгмә*) – хаял-қызлардың өңирине тағатуғын безениу заты. Гүмистен исленип, алтын жалатылып, нағысланған болады. Түйменің сыртқы көринисине байланысly жалпақ түйме, шар түйме, жумалақ түйме, бақа түйме, илгек түйме деген атамалары бар. Мысаллар: Толып-ташып дәр्या киби ақанда, Қатар-қатар алтын *түгме* тақанда [2:114]; Өңиринә хәйкел, *түгмә* тақышып [2:118]; Көшкенде көлеңкели бар *күймеси*, Көйлеги дарайыдан, *он түймеси*, Бели қылдай, өңиринде хәр *түймеси* [1:216].

Жүзик – бармаққа салып жүриу үшін алтыннан, гүмистен хәм хәр түрлі металлардан дөңгелек етип соғылған зат, сақыйна. Мысаллар: Кумырысқадек қыпша-қыпша беллерің, Бармақ толы *йүзүк-йүзүк* әллерің [2:98]; Шығарса алтын *жүзикти*, Қайтып бармағына түсер [2:97].

Өңирмоншақ – ярымшар үлгисіндегі, ойма нағыслы, төменінде шынжырға бекитілген қоңыраулары бар, хаял-қызлардың көкірекке тағатуғын безениу заты. Бул сөз шайыр дөретпелерінде жийи қолланылған: Кийген тоны көрген сайын жалтырап, *Өңір моншақ*, хәйкел тақып сылдырап [2:102]; *Шылдыры*, *өңір моншақ* бар жәнеси, *Билезик*, *жүзик*, *сырға*, көп немеси [2:188].

Шытақ – зергерлик бұйымларында қолланылатуғын хәр қыйлы үлгідегі жуқа гүмис жапырақ. Мысалы: Алтын хәйкел, *гүмис шытақ* өңір моншақ таққаны [2:24].

Гәуҳар – қымбат бағалы жалтырақ тас атамасы

Әдебиетлар

1. Уразбоев А. Оғажийнинг «Риёз уд давла» асарида ижтимоий-сиёсий лексика: филол. фан. номз. дис... автореф. – Ташкент: 2009. 81-б.
2. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. IV том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992. 329-б.
3. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. Т. III. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 10-б.
4. Русско-каракалпакский словарь. – М.: 1967, – С.181.
5. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: «Фан», 1968, 32-б.
6. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. Т. II. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984. 347-б.
7. Алланиязова Ш. Қарақалпақ тилинің қол өнер лексикасы. – Нөкис: «Билим», 1997, 18-б.
8. Мәмбетов К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарихы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995, 145-б.
9. Жанпейсов Е. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алматы: «Наука», 1989. – С.15.
10. Мәмбетов К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарихы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995, 122-б.
11. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: 1974, – С. 142.
12. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М-Л.: 1951, – С. 357.

РЕЗЮМЕ

Бу мақолада Ажиниёз поэзиясидаги этнографик сўзларнинг фонетик, лексик хусусиятлари, уларнинг қўлланилиши мисоллар билан кўрсатилган. Ўша даврдаги халқ тили уларнинг ҳозирги вақтдаги қўлланилиш хусусиятлари, уларга бошқа тилларнинг таъсири ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье указываются фонетические и лексические особенности слов, относящихся к этнографической лексике в поэзии Ажинияза. А также, речь идёт о влиянии родственных языков. Анализируя слова, которые употреблялись в те времена, когда творил поэт, мы стали свидетелями того, что некоторые из этих слов и сегодня бытуют в языке местных жителей и ещё раз удостоверялись в том, что народ никогда не теряет свои национальные ценности.

SUMMARY

The article deals with the phonetic and lexical features of the words belonging to ethnographic layer of the vocabulary. Analyzing the words that were used in those days when the poet created, we see that some of them still exist in the language of local residents and again we are sure that people never lose their national values.

АЗЫҚ-АҰҚАТ АТАМАЛАРЫНЫҢ ДИАЛЕКТЛИК ӨЗГЕШЕЛИКЛЕР МЕНЕН ҚОЛЛАНЫЛЫҰЫ

Б.Р.Құрбанбаева - филология илимлериниң кандидаты

Әжанияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: диалект, кўп маънолик кўп маъноли сўзлар, лексик хусусият.

Ключевые слова: диалект, полисемия полисемантические слова, лексические особенности.

Key words: dialect, polysemy polysemantic words, lexical features.

Тилдин раўажланыўында, оның адамлардың күнделикли қарым-қатнасы сыпатындағы жәмийетлик хызметинде ҳәр бир тил бирлигиниң хызмети, орны ҳәм өзгешеликleri бар ҳәм оларды илимий көзқарастан үйрениў белгили дәрежеде зәрүр болады. Сонлықтан да, тилдеги диалектлик өзгешеликлер қарақалпақ тил билиминде бүгинги күни изертленилиўи зәрүр болған әҳмийетли мәселелерди үйрениўдиң бир тәрәпин курайды. Сөзлердиң қолланылыўындағы арқа диалектке тән өзгешеликлерди ҳәм оның семантикасын үйрениў республикамыздың ҳәр қыйлы аймақларында жасаўшы халықтың тил өзгешеликлерине илимий көзқарастан сыпатлама берийде, оны толық дәрежеде изертлеўде үлкен әҳмийетке ийе. Қарақалпақ тилиниң арқа диалектинде қолланылатуғын азық-аўқатқа байланыслы атамалар ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилине салыстырғанда үлкен өзгешеликке ийе. Биз оларды төмендегидей түрлерге бөлип қарадық.

1. Нан ҳәм оның ишине қосылатуғын затлардың атамасын билдиретуғын диалектлик сөзлер.

Нан атамалары: *гүмпей нан // полки нан // полка нан // көмеш нан* (буханка), *гүлише* (көлеми кишкене болады, балаларға арналып жабылады) // *шөрек нан, пәтир, қатлама*. Нөкис, Хожели, Шоманай, Қанлыкөл сөйлесимлеринде тек қуры суўға дуз салып ийлеп жуқалап жабылған нан да, майға пыязды қуўырмалап орап исленетуғын нан да пәтир делинеди, ал Шымбай сөйлесиминде нанның бул түрин *қатлама* дейди.

Қатқан нан Қанлыкөл сөйлесиминде *қатыраш* делинеди. *Қамыртырыс* сөзи бурын халықтың аўызеки сөйлеў тилинде өнимли қолланылған болса, ҳәзир бул диалектлик сөз тек айырым сөйлесимлерде ғана ушырасады. Қарақалпақ тилиниң басқа сөйлесимлеринде *ашытқы* сөзи қолланылса, Нөкисте рус тилинен кирген дрож варианты өнимли қолланылады. Майға писирилетуғын нанның *жайман, жайма, шелпек, ийис нан, созбан, май нан* сыяқлы бир неше вариантлары ушырасады.

2. Аўқат атамалары. Хәр қандай халықтың өзиниң тили, дини, үрп-әдет, дәстүри болғанындай қарақалпақ халқының да үрп-әдет дәстүри үлкен өзгешеликке ийе. Бул өзгешелик халықтың миймандослығында, қонақты күтиўинде, үйге келген мийманның алдына ас қойыўында көринеди. Қарақалпақ халқының өзиниң миллийлигин көрсететуғын аўқатының бир түри бул-гүртик. Қарақалпақ тилиниң диалект ҳәм сөйлесимлеринде бул аўқат атамасы оның түрине, таярланыў усылына, қамырдың қыйылыў формасына қарай жүдә хәр қыйлы аталады. Мәселен, қарақалпақ тилиниң Тахтакөпир, Кегейли сөйлесимлеринде гөши жоқ, мәйек салып писирилген гүртикти *қайыс гүртик // шаж гүртик // май гүртик* десе, Хожели сөйлесиминде *қайшы гүртик* дейди ҳәм бул аўқаттың таярланыў усылы да басқаша болады. Мәселен, гүртикти қуры суўға дуз салып писирип алады. Соң шығарады. Картошка ҳәм геширди төрт мүйеш етип майға қуўырып алып, гүртиктиң үстине қуйып қатық пенен араластырып жейди. Аўқаттың бул түри Хожели сөйлесиминде *қайыс гүртик*, айырым орынларында *қайшы гүртик* деп аталады. Гейпара жерлерде *шаж гүртик* деп те айтылады. Бозатаў сөйлесиминде бул сөздиң *жаз гүртик // шаж гүртик* вариантлары қолланылады. Сондай-ақ Хожели сөйлесиминде майда гүртиктиң түри *қыйма гүртик* делинеди. Шоманай

сөйлесиминде гүртиктиң таярланыў усылына қарай *бөлек-салақ* диалектлик сөзи қолланылады. Бул аўқат түриниң усылай аталыўының себеби қамыры яғный гүртик бөлек суўда, ал дузлығы бөлек қазанда писириледі. Тахтакөпир, Шоманай, Қанлыкөл сөйлесимлеринде *майда гүртик // шаппа сорпа*, Шымбай сөйлесиминде *тынық сорпа*, Нөкисте *қара сорпа* деп аталады. Ал сорпа сөзи айырым сөйлесимлерде фонетикалық өзгешелик пенен *сорпа* (Шоманай) // *шорба* түринде айтылады.

Қарақалпақ халқының миллий аўқатларының бир түри есапланған мәшаба Халқабад ҳәм Нөкис районларында *шаж жарма* деп аталса, Қанлыкөлде *мәшкүширик*, Қоңыратта *мәш сорпа*, Хожелиде *мәш гөже*, Шымбайда *шаж жарма // май гөже* делинеди.

Қарақалпақ тилине өзбек тилинен өзлескен аўқат атамасы нарын сөзиниң арқа диалектте бир неше вариантларда қолланылыўын көремиз: *нарын* (Нөкис), *қыйма* (Кегейли), *нарын // пар дуўрама // лагман* (Шымбай), *нарын // парламай туўрама* (Кегейли), *қыргыз дуўрама // пар дуўрама // қурғақ дуўрама // орама туўрама* (Қанлыкөл). Мысалы:

Жаңа аўқат жеп келдим.

Қандай аўқат?

Орама туўрама.

Нарын ба?

Орама туўрама деймен мен.

Неге?

Себеби оны орап, парлап туўраймыз ғо-деди Гүлсәнем.

Аўқаттың бир түри *орама* (ханым) Хожелиде *жылан манти*, Халқабадта *кеспе манти* деп аталады.

Қарақалпақ халқының аўызеки сөйлеў тили ҳәм әдебий тилде қамырдың кесип исленетуғын аўқаттың түри кеспас деп аталса, қарақалпақ тилиниң диалект ҳәм айырым сөйлесимлеринде *унасы*, гейпара жерлерде өзбек тилиниң тәсири менен *унашы*, қубла районлардағы қарақалпақлардың тилинде *уна* түринде айтылады.

Кесилген қамырды кептирип қуўырған аўқат Шымбай сөйлесиминде *баскес* деп аталады. Сондай-ақ қарақалпақ халқының миллий аўқатларының бири шәўле хәр аймақта хәр қыйлы аталады. Мәселен, Шымбай сөйлесиминде *үлеме*, Хожели, Тахтакөпирде *былғамай*, Қанлыкөлдин айырым аўылларында кеспасты *үлеме* деп атаса, Наўайы ўәлаяты Кенимех қарақалпақларының тилинде *үзбен // үлеме* вариантлары теңдей қолланылады. [4] Майы аз, майсыз палаў *топан палаў* делинеди. Ал гөш салынбай писирилген гөшсиз палаў *көсе палаў* деп аталып, диалектте бул сөздиң мәніси аўысып та қолланылады ҳәм сөзлердиң көп мәнилилиги пайда болады. Мәселен, сақал-мурты өспейтуғын адамды *көсе, көсе адам* дейди ҳәм бул сөз сол адамның лақабына да айналып кетеди: *Оразбай көсе*. Шоманай сөйлесиминде палаўдың қаспағы *қырмаш* деп аталады. Сүт қуйып писирилетуғын аўқат түри сүт гөже делинсе, Шоманай сөйлесиминде *сүт-буриш*, айырым жерлерде *сүтлаш* деп айтылады. Қатық қатылған қатық гөже *асқатықланған гөже* делинеди.

Қарақалпақ халқының аўызеки сөйлеў тилинде созанай сөзи әсте қыймылдап жұмыс ислейтуғын адамға байланыслы айтылса, қарақалпақ тилиниң айырым сөйлесимлеринде *созанай // созбан* бул - аўқат түри. Бул сөздиң биринши мәніси адамның хәрәкетин билдирсе, екінши мәніси аўқаттың ислениў усылына қарай усы-

лай аталған. Бул тилимизде сөзлердің көп мәниллигин пайда етеди.

Арқа диалектте аўқат хәм аўқатлық затлардың атамалары қоспа сөз түрінде де ушырасады. Мысалы: *Жарылған жарма // жарылған жуўери* (Кегейли). *Шакар шөрек* (горжик). *Болды булагай* (Тахтакөпир) - аўқаттың түри ақсаулақты қатыққа жибитип қойып, сарымай, қауын варенье қуып жейди.

Диалектте сөзлер заттың түр-түси, формасы, қатты яки бослығына хәм дәмине қарай да аталады. Мәселен, *көпишк кәмпейт* (Қанлықөл) - тас кәмпейт, *тас кәмпейт* (Қанлықөл) // *лампасый* (Шымбай), *шекер кәмпейт* (Қанлықөл), *шекер қумшекер* (Шымбай), *көбишк кәмпейт* (Қанлықөл). Мойнақ сөйлесимінде конфета атлары жуп сөз түрінде де келеди: *Тәтті-пәтті* (Мойнақ). Бул жуп сөздің биринши компоненти мәнилли *тәтті* (мазалы) сөзи диалектте қазақ тилинен өзлескен болса, екінши компоненти *пәтті* мәниссиз сөз түрінде жупласқан. Сондай-ақ, қарақалпақ тилинде бөдене сөзи кишкене қус атамасын билдирсе, Тахтакөпир сөйлесимінде шаңғалақтың дәнеси *бөдене* делинеди. Қарақалпақ тилинде дәне, сөйлесимлерде *мөжене*. Балықтың шөбиреси Қанлықөл сөйлесимінде *шөгиртек* делинсе, халықтың аўызеки сөйлеў тилинде

отынның майдасы шөгиртек делинеди. Бул жерде уқсаслық тийкарында сөз мәниси аўысқан хәм диалектте сөзлердің көп мәниллиги пайда болған.

Шоманай сөйлесимінде жылғаған бал *жыласқан*, торақ сөзи *тулып*, рус тилинен кирген подсолнечный май сөзи Қанлықөл сөйлесиминиң Жайхун АПЖ да еки түрли вариантта *суйық май // шимшике май* түрінде қолланылады. Мысалы: Пахта майдың татымы бар. *Суйық майдың* татымы жоқ.

Қарақалпақ тилине рус тилинен кирген корейский дуз сөзи арқа диалект хәм оның сөйлесимлерінде *ақ дуз, дузлық, дәмлик, мазалы дуз* түрінде бир неше вариантта ушырасады. Напитки сөзи айырым сөйлесимлерде *мазалы суў* делинеди.

Сондай-ақ диалектлик сөзлер омоним түрінде де келеди. Шымбай сөйлесимінде аўқаттың дузлығы *майлық* делинсе, аўызеки сөйлеў тилинде қол сыпыратуғын кишкене сүлги *майлық* деп аталады. Бул сөзлер сыртқы формасы жағынан бирдей болғаны менен мәнилик жақтан бираз қашық. Сонлықтан, олар диалектлик омоним сөзлер болады.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ тилиниң арқа диалектінде азық-аўқат атамалары өзине тән өзгешеликлер менен қолланылады.

Әдебиятлар

1. Аширбоев С. Ўзбек диалектологияси. Методик қўлланма. Тошкент, 2011.
2. Доспанов О.Д. Қарақалпақ аймақлық лексикографиясы. Оқыў қолланба. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2009.
3. Диалектологиялық жазба дәптери.
4. Пирекеева А. Конимех қарақалпақлари шеваши. Канд. дисс. автореф. Нукус, 2012.

Мақолада Қарақалпақистон Республикаси ҳар ҳил ҳудудларида озиқ-овқат номлариниң диалектологик хусусиятлари ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ

В статья посвящается изучению диалектов названий национальных блюд в разных регионах Республики Каракалпакстана.

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

The article is devoted to the study of dialectal words denoting national dishes in different regions of the Republic of Karakalpakstan.

ANIMALISTIC IMAGES IN KARAKALPAK FOLKLORE AND WRITTEN LITERATURE

R.K.Rzaeva - a senior teacher

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: маданият, урф-одат ва анъана, фольклор, мақоллар ва маталлар, ҳайвон номлари, образ яшаш дараклари, қўчмачи халқ, умид ва армон, талқиланган образ.

Ключевые слова: культура, традиции и обычаи, фольклор, пословицы и поговорки, названия животных, источники создания образности, кочевой народ, надежды и мечты, аналитические образы.

Key words: culture, traditions and customs, folklore, proverbs and sayings, names of animals, sources of creating image, nomadic people, hopes and dreams, animalistic images.

People of different countries have their own culture, traditions and customs, that's why they have different objects as the sources of creating images in folklore, in proverbs and sayings, in particular. Animals, whose scope of behavior is wide and diverse have always attracted people's attention. Animal narration have different expression forms: animal myths, tales, proverbs and sayings, onomastic lexis, shepherd poetry, lyrical and heroic epos and other written genres. The aim of the article is to show what animals are usually used in creating images in Karakalpak folklore and written literature. To achieve this goal, first of all, we want to show what animals are often used in the folklore of other peoples, for example, in Russian and English proverbs and sayings. If we compare proverbs and sayings with the names of animals in languages belonging to different language systems – English, Russian and Karakalpak, we observe that they are different in their image structure, because they contain the national-cultural component and reflect the history and culture of the people speaking in these languages. For example, the objects of creating images in English proverbs and sayings are such animals as a dog, a cat, sheep and others. For example:

1. Care killed a cat. - Не работа старит, а забота.
2. A cat has nine lives. - У кошки девять жизней.
3. A cat may look at a king - Все равны под солнцем.
4. When the cat is away, the mice will play. Кот из до

ма - мыши в пляс.

5. Dog eats dog. - Человек человеку волк.

6. Every dog has his day.- Будет и на нашей улице праздник.

7. The dog returns to his vomit.- Зарекался козёл в огород ходить. Повадился кувшин по воду ходить

8. A living dog is better than a dead lion. Живой пёс лучше мёртвого льва.

Лучше голубь в тарелке, чем глухарь на току.

9. Love me, love my dog. Меня любишь, так и собаку мою не бей.

Любишь кататься, люби и саночки возить.[5]

It can be explained by such traditions of the British people as: passionate love for domestic animals, care about them as about the members of the family; every year there are special races and contests for best dogs, they and their rights are protected by laws.

In the Russian proverbs and sayings the sources of creating images are such animals as a wolf, a bear, a hare, a fox, a pig, a horse and others. For example:

1. Волков бояться в лес не ходить.
2. Посади свинью за стол, она и ноги на стол.
3. С медведем дружись, а за топор держись.
4. Резвого жеребца и волк не берет.
5. Не дели шкуру неубитого медведя.

6. Кто смел, тот на коня сел.

7. За двумя зайцами погонишься ни одного не поймаешь.

The names of these animals are also used not only in proverbs and sayings but also in other genres of Russian folklore: legends, myths and fairy tales. They are the main heroes of many fairy tales and in their images the authors show different human qualities (positive and negative) of character. For example, a wolf is always angry and hungry, a bear – clumsy, a hare – coward, a fox – cunning, a horse – strong, brave, etc.

It is impossible to imagine the ancient Turks' lives without animals since being an inseparable attribute of the steppe life, wolves, camels, horses, birds played a role of paramount importance in the life and self-awareness of the nomads. Using anomalistic images in Karakalpak folklore

Camel	Horse	Cow	Sheep, goat
1. Түйениң үлкени көпирде таяк жейди. 2. Ақсақ түйениң аўзына жел айдаған қанбақ түсер. 3. Түйеге жантақ керек болса, мойнын созар. 4. Жаман адамды түйениң үстінде ийт қабады.	1. Ат ушлаған азабынан кутылар, Ер ушлаған енбегинен кутылар. 2. Ат жүйригин түлки сүймес, аўырыу адам күлки сүймес.	1. Ойнақлаған бузаў өт басады. 1. Сыйырдың шақына урсақ, туяғы сырқырайды. 2. Басың екеў болмай, малың екеў болмас. 3. Ким сөйлемесе, баспақты сол суўғарады.	1. Қырда қырк қой суў ишсе, Өйда отыз қой бәхәр алады. 2. Үйирли қойдан қасқырда қорқады. 3. Қошқардың қуйрығы үзіледі деп бөри аштан өлген екен [2].

As we can see from the above-given table animal images occupied the main place in proverbs and sayings which contain information on how the Karakalpak people lived. Sheep were considered the most precious domestic animals by the people because their flesh and milk served as food, fur and skin as clothes and cover.

In Karakalpak folklore and works of modern literature we find out a lot of terms and word-combinations connected with camel breeding as one of the ancient branches of cattle breeding. A camel was the most precious animal for nomads. G.Gachev gives the following characteristics to the camel: "Its milk and flesh are used as food, the fur is used to produce clothes and sacks, the hides are source of leather and belts, and its manure is the raw material for fuel." [6;21].

The best qualities of the camel were in the focus of attention of folklore, many jirau (narrators) and bakhshi (singers) admired and glorified about them in proverbs and sayings, legends, myths, epos, historical eposes (tolgaus) and songs. There is an old Karakalpak legend telling that from ancient times a camel did all its best and always served well to the people:

... Long ago when Karakalpaks moved to Kokand (Turkistan), the local rulers (Kokand Khan) refused to give them lands under crops – jailau. When they tried to settle, irrigate, cultivate the lands and grow the crops, they were driven from everywhere devoid of opportunities to have settled way of life.

Witty old men (aksakals) tried to find a way out of this tragic situation. The aksakals had a council (Kenes) in the yurta (kara uyi- a small house covered with wool). A young Karakalpak woman listening to their talk entered the yurta and offered her help. She told that nothing could be done by force, they should act with cunning. The aksakals agreed with her and a young married witty woman with glib tongue came to the Khan and said: "A bad woman is jealous of her husband, and a bad king is jealous of the land." The Khan became furious and was going to punish that impudent woman, but hearing her request to give her the land in size of the camel's skin, he kept himself together and ordered to satisfy her wish. The young woman cut the camel's skin into separate thin strips, then, she connected their ends with one another and dragged this long chain. And she has received as much land as these joined travel of skin occupied. Being ashamed by the clever woman, the Khan became generous and began, to give the land to the Karakalpaks.

and written literature is explained by the fact that as many Turkic peoples the Karakalpaks were nomads and they connected their best hopes and dreams with such domestic animals as a cow, a horse, sheep, a camel and others. People who had a herd of cows or sheep were considered to be rich. These animals became the symbol of welfare and wealth of the people, because their existence depended on those animals. G.Gachev noted that "the complete dependence gives the feeling of inner relationship with animals" [6;14]. The scholar clearly showed one of the main functions of animals – to be intermediaries between humans and nature.

In Karakalpak proverbs and sayings we observe the use of the names of domestic animals. It is connected with their way of life, history, culture and traditions [1;2]. The image of a camel is of a great importance among them:

In the Karakalpak national historical poems we see a camel as a strong powerful animal and a female camel as a kind mother.

1. What can the old camel do when the young one is in action.

2. If you want to buy a strong cattle, buy a camel. He doesn't feel even the weight of load.

3. Wails travellers Mother camel
Where is her young camel child? (Nogai tolgaulari, 1975, 3; 17, 23, 40).

The Karakalpak people connected their best hopes, dreams and ideas with cattle from ancient times. They treated their children politely giving them the names of the young cattle, for example such proper names as: Botabay (a camel's child); Tuuebay (a camel), Tailakbay (a young camel), Shuudabay (a camel's hair), Botakoz (a young female camel with brown eyes)- this name was often given to girls [7;102]. Giving their children such names, the people cherished a hope of becoming them kind, beautiful, strong and being of great endurance. They wanted them to have all the fine qualities of a camel. The people of the older generation, especially mothers often give their children and grandchildren such pet names as "botam" my little camel, their men – "Narim" – my camel. The Karakalpak jirau (narrators) of the XV and XVI-th centuries mention the camels in their works. In the tolgaus by Kaztugan jirau we read such lines:

The land, where a young of camel with old wool of last year.

Became an enormous atau like a rock. [3; 78].

In Karakalpak proverbs and sayings devoted to four kinds of cattle, a camel is of great importance. It is the subject-matter of many proverbs and sayings [4; 97]: 1.If the wind moves the camel from its place, you'll see the goat in the sky. 2. The largest camel is beaten by stick on the bridge. 3. A bad camel kneels on the ashes (at the lake). A bad man swears his households.4.A lame camel has a tumble-weed in his mouth, brought him by the wind. 5. If the camel needs a prickle, he stretches his neck. 6. When the camel gets old, he becomes a shouter. 7. The dog barks and bites a bad man. even when he sits on a camel. 8. A man sitting on a camel can't hide in the flock of sheeps.9. Camel's meat is healing, but goat's meat is nothing. 10.Camel doesn't see its hump.11.Camel is wealth.

We find many examples of simile connected with the image of camel in the works of modern Karakalpak poets

and writers. Here are the lines from the work of the famous Karakalpak poet Ibragim Yusupov:

Кубласында шөккен нардай Қара таў,
Арқасында ақ сазанлы Аралы...

(И.Юсупов. «Күншығыс жолаушысына»)

In the south Karatau towers like the lying camel
In the north the Aral Sea lies with white sazan well

(I.Yusupov. "To the traveller of the East")

We come to the conclusion, that many names and terms dealing with the cattle-breeding in Karakalpak are identical and have some common features with other Turkic languages from the points of view of their semantics and etymology as well [8;122]. But comparatively with the languages belonging to different language systems (Russian, English) they have some distinguishing features that reflect their culture and national peculiarities.

Significance of animalistic images in the ethnic awareness of the Karakalpak people is well confirmed by the fact that the images of animals in folklore are indirectly connected with ontological and anthropological themes. Animal images are used in ethnic folklore and written literature as a multi-dimensional artistic code of the ethnic community. The Karakalpak animalistic ethnoculture is a highly complex phenomena that requires further investigation.

Literature

1. Mahmud Kashgari. Devonu lugot it-turk.1963,vol.3, p- 41, 145, 320.
2. Ayimbetov K., Nietullaev T. Karakalpak folk proverbs and sayings. Nukus,1982.
3. Begjanov T.B. Notes about etymology of some cattle-breeding terms in Karakalpak. The journal " Soviet Turkicology",N 4, Ba-ku, 1980, p-85-89.
4. Begjanov T.B. Problems of the Karakalpak dialectology. Nukus, "Karakalpakstan" Publishing House,1975.
5. Bukovskaya N.A. Dictionary of English proverbs. Moscow, 1990.
6. Nominkhanov Z.D. Cattle-breeding terms in the Turkic and Mongolian languages.-Works of the department in the oriental study. Vol. 1, Alma-Ata,1979.
7. Sherbak A.M. Names of domestic and wild animals. -In the collection: Historical development of the vocabulary of the Turkic languages. Moscow,1961.

Мақолада қарақалпақ эма адабиётндағы мақол ва маталлар мисолида хайвонлар номларининг қарақалпақ фольклорнда қўлланилиши масалалари қараб чиқилган. Уй хайвонлари номларининг кенг қўлланилиши шу билан изоҳланадики, қарақалпақлар қадимдан чорвачилик билан шуғилланиб келган. Ушбу номларни унинг бошқа тиллардаги (рус, инглиз) эквивалентлари билан қиёслаш шуни кўрсатадики, хайвон номлари ҳар бир халқнинг ўзига хослигини, маданиятини акс эттиради.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы использования названий животных в каракалпакском фольклоре на примере пословиц и поговорок и в письменной литературе. Использование наименований, в основном, домашних животных объясняется тем, что каракалпаки издавна занимались скотоводством. Сопоставление с другими языками (русским и английским) показывает, что названия животных отражают самобытность и культуру каждого народа.

РЕЗЮМЕ

The article deals with the issues of using names of animals in Karakalpak folklore on the example of proverbs and sayings and written literature. Using mainly the names of domestic animals is explained by the fact that the Karakalpak people were engaged in cattle-breeding from ancient times. The comparative study with other languages (Russian and English) proves the statement that names of animals reflect the national peculiarities and culture of the people.

SUMMARY

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ СОРАҰ ГӘП ТҮРИНДЕГИ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР

Б.Т.Юсупова – филология илимлериниң кандидаты

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: фразеологизм, гап шаклидаги фразеологизмлар, сўроқ гап шаклидаги фразеологизмлар, бадий асар тили.

Ключевые слова: фразеологизмы, фразеологизмы в форме предложения, фразеологизмы в форме вопросительного предложения, язык художественного произведения.

Key words: Phraseologisms, phraseologisms in asentences, phraseologisms in the qeshon sentences, the language of the literary work.

Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлер структура-грамматикалық жақтан ҳәр қыйлы болып келеди. Олардың арасында гәп түринде келетуғын фразеологизмлер өзине тән бир структуралық түрди курайды. Олардан сораў гәп түриндеги фразеологизмлер белгили бир орын тутады. Олар қарақалпақ әдебий тили функциональ стильлериниң барлық түрлеринде бирдей қолланыла бермейди. Көркем шығарма тилинде қахарманның характерин, сөйлеў тилиниң тийкаргы өзгешеликлерин, сезимлерин хәм т.б. билдириўде, сондай-ақ, аўыз еки сөйлеў тилинде өнимли пайдаланылады. Бул ҳаққында белгили илимпаз А.Бекбергенов былай деп жазады: «Хәр қандай фразеологизмде жай сөзлерге ямаса сөз дизбеклерине салыстырғанда эмоциональ-экспрессивлик мәни» образлылық күшли болады. Соның менен бирге, олардың биразларында хәр қандай халықтың миллий колорити де сәўлеленеди» және «Фразеологиялық сөз дизбеклери көркем әдебиятта, публицистикалық стильде хәм сөйлеў тилинде кеңнен қолланылып, хәр қыйлы эмоциональ-экспрессивлик белгилерге ийе болады». [1:30-40]

Көркем шығармалар халық тилиниң әжайып, көркем үлгиси сыпатында оқыўшыға эстетикалық жақтан тәсир көрсетеди. Бунда фразеологизмлер гиреўли орын ийелейди. Бул фразеологиялық системада сораў гәп түринде турақласып кеткен бирликлер де үлкен әхмийетке ийе болып, өзине тән өзгешелиги, көркем-сүүретлеўшилиқ хызмет, образлылық дәретиўде

тутқан орны менен ажыралып турады. Олар улыўма халық тилиниң ең эпийайы және тәсиршең, астарлы, сол халықтың өмири менен ажыралмас байланыста жасап киятырған көркемлик, образлылық мүмкиншиликлерин дәлийллеп, көрсетип келеди.

Халық тилинде *тисирип жей ме, жаныңды ала ма, буннан артық өл дейсең бе, адам жей ме, (бул жерде не) маймыл ойнатып атыр ма, қудай ура ма, ийт биле ме, не жәў тийди, майы шыға ма, адамның қоры ма* хәм т.б. сыяқлы фразеологизмлер сораў гәп түринде турақлы қәлиплескен. Тек айырым жағдайларда стильлик мақсетте хабар, үндеў ямаса буйрық гәп мәнисине өтип қолланылады.

Белгили илимпаз Г.Айназарова: «Фразеологизмлердиң стильлик қолланылыў өзгешелиги оның тилдеги хызмети болып есапланады. Қарақалпақ әдебий тилиндеги көркемлеў усылларының ишинде фразеологизмлердиң орны өз алдына. Олар көркем шығарма тилин жанландыратуғын көркем сүүретлеўдиң тилдеги таяр куралы хәм халық даналығына суўғарылған образлы ойлаў тилиниң үлгиси болып табылады» [2:88] деп жазады. Көркем шығармада персонажлардың, қахарманлардың өз ара сөйлесиўлери, диалоглар белгили орын тутады, фразеологизмлер олардың характерин, минез-қулық ямаса сезимлерин ашып берийдиң өзине тән бир усылы сыпатында хызмет атқарады. Сонлықтан, олардың сөйлеў тили өзінде образлылық мүмкиншиликлерди

сақлап турады. Халық тилинің бундай мүмкиншиликлеринен көркем сөз усталары өз шығармаларында шебер пайдаланады. Мысалы: «Шопыр болса боптыда, не маған **қурбақа жуттыра ма** бул!» (Ш.С.) «Айтайық, сен басла, изин аламыз оның! **Бақа жуттыра ма** бизге!»... (Ш.С.) Берілген мысалларда қурбақа жуттыра ма түрінде тұрақлы қәлиплесип қалған фразеологизм пайдаланылған болып, маған не қыла алады, маған не қылатуғын еди, қолынан не келеди, қорқпайман, айбынбайман деген сыяқлы мәнилерди билдирип келеди. Бақа жуттыра ма бирлиги оның варианты болып есапланады. **Лопай жуттыра ма** деген варианты да бар болып, ол шығармада лопай жуттырса да түрінде пайдаланылған: Мынаў кеңсениң алдындағы баслық пенен Есекеннің аты ғой, айтайық та, **лопай жуттырса да**, бул, тынышлық бере ме, жоқ па, басымызда еркимиз бар ма, жоқ па, я хәмелден түсип қалған өшин бизден ала жақ па?!... (Ш.С.)

Усы сораў гәп формасы менен тұрақласып кеткен фразеологизмлер шығарма тилинің тәсирлиги, көркемлігін тәмийнлөуши әхмийетли құрал хызметин атқарады. Мысалы: Сизлердің бир **жериңиз кем бе** булардан, әри абырай алды, әри ўәж алды. (Ш.С.) Я отыра беремиз бе усылай? Он центнердің тилегин тилеп, шүтик жағып?! Я бизлердің **бир жеримиз кем бе?!** (Ш.С.) Бул фразеологизмнің мәниси қаериңиз кем деген вариантында да сақланады: Жаңағы Қудайберген Шундыйыптан (хаяллар **бүлк-бүлк күлисти**) **қаериңиз кем?** (Ш.С.) Олар артық емес, өзиңиздей, биреудің ислегенин биреў ислейди, хәммениң де қолынан келеди деген мәнилерди аңлатады.

Бундай сораў гәп түрінде келген фразеологизмлер, көбинесе, қахарманның хәр қыйлы сезимлерин билдириў ушын хызмет етеди. Оларды жазыўшы-шайырлар өзине тән шеберлик пенен пайдаланады. Мысалы: «Хаў, мынаны **жсин ура ма!**...» деп былайлаў барған соң атының дизгинин зорға тартып алды ақсақал. (Ш.С.) «Мына баланы **жсин ура ма!**» деп өзинен-өзи таңланып Қудайберген томпылдап Әметтикке кетти-дағы, Жақан ишкери кирди. (Ш.С.) – «Соңғылығында **жсин урар буны, я қашшан урды ма!**» деп, сөгинди. Бунда жин ура ма түріндеги фразеологизм таңланыў, хайран болыў, ашыўланыў, әжеплениў сыяқлы сезимлерди билдиреди. Бундай фразеологизмлер халықтың санасында жасап, ойында сәўлеленип киятырған түсиниклер менен бирге келеди.

Халық тилинде ийт жей ме деген фразеологизм бар болып, ол хеш ким тиймейди, алмайды деген мәниде келип, көбинесе, аўыз еки сөйлеўде көбирек, және көркем шығармаларда өнимли жумсалады. Мысалы: Пахта болмағаннан кейин суўы да қыйын емес, қаўын, ғарбыз, палаўқабақ дегенлердің жазы менен теңкейсип атқаны, геширин бес-алты адам төрт-бес күнде қопарып ушлығына шыға алмайды, салғам-ләблери дегенлерин шошқадан басқа **ийт жесин бе?!** (Ш.С.) Бул жерде жазыўшының шеберлиги соннан ибарат, бир қарағанда елеспесиз көрингени менен, шошқадан басқа ийт жесин бе дегенде ийт жесин бе синтаксислик сөз дизбегі сыяқлы келгендей болып көринсе де, ийт жей ме фразеологизмнің мәнисин сақлап қалып, үлкен доретиўшилиқ, жаңашыллық пенен пайдаланады.

Қарақалпақ тилинде усы ийт компоненти менен келетуғын басқа да сораў гәп түріндеги фразеологизмлер бар. Мысалы: – Бурынғы баслықтың тусы болғанда,

басқа гәп еди, мынаўың қатты, **ийт биле ме** буны... (Ш.С.) Бул ийт биле ме түрінде қолланылатуғын фразеологизм, мен билмеймен, хеш ким билмейди, белгисиз, анық емес ямаса билиў зәрүр я әхмийетли емес, улыўма, билмеў деген сыяқлы мәнилерди аңлатып келеди.

Бундай фразеологизмлер тек мәнилик жақтан емес, структуралық жақтан да хәр қыйлы болып келеди. Мысалы: – Бай аға, **буннан артық өл дейсең бе**, қандай пил мамыт болсаң да бир күннің ишинде он қадақ жипти тоқып болыў, оннан соң он қадақ қабықты арқан қылып шығарыў, оны шыйратыў бир адамның қолынан келетуғын нәрсе ме, өзиң де ойланып қара, – деди. (А.Б.) 1. Ақыры оған: «сизлер дос, я душпан болғанда **маған не аўыр жеңилиңиз бар**, хәкүмет пенен не, сизлер менен де исим жоқ, мен бийтәреп жанман, тиймеймен, тийдирмеймен. 2. – Қаладан келген муғаллимиңиз бир қудай, жайға тығып, қуўқылмылтығын жаздырып, зәребемизди үйиреди, хаўўа, сен қусаған қыйсық шәпек арақхоры бир қудай, өле қалдық ғо әбден, я жабанда жасаған жазығымыз ба, я жабандағы **адамның қоры ма!** – деп бақырып қалды уста. 3. Негедур Қудайбергенге бул мақул түспедидағы: «Неге керек шул ўарра-ўарра! Геллени ғыргелектей айналдырады, барсындағы пайда-мәпийтине, **бүйерде не, маймыл ойнатып атыр ма!**» деп, Жақанға жолдан қашыўды буйырды, ал, адамларға болса, суқ бармағы менен есикти нұсқады. 4. Ешбай **сирә ийт келди ме, адам келди ме**, деп атырған жоқ еди, Жақан қызып кетип, хаялдың қолынан былай жулқып тасладыдағы, Ешбайдың үстиндеги көрпесин:

– Кеңес хәкүўметиниң хұрметине түргел, ақмақ! – деп бақырып жиберди. 5. – **Болса биз қой дедик не?** – деп, қәдимги аш болып тұрған Жақан **дәлиниң дуўры хабарын берип жиберди**. (Ш.С.) «Кимде ким ески китабын бермеймен десе, **алты басы болса** алтаўын, бир басы болса сол бир басын мынаў есиктен суғып көрсетсин бизге!», деп қатаң тапсырған соң, комсомолларға не турыс, сайланып-сайланып шықтыдағы, атларына минип, атланып өтә кетти. Берілген буннан артық өл дейсең бе, маған не аўыр жеңилиңиз бар, адамның қоры ма, бүйерде не, маймыл ойнатып атыр ма, **болса биз қой дедик не**, сирә ийт келди ме, адам келди ме, демеў, басы алтаў ма фразеологизмлери улыўмалық сораўлық формада, сораўлық мәниде келген менен, астарлы, аўыспалы, фразеологиялық мәни аңлатады. Олардан соңғы мысалдағы басы алтаў ма сораў гәп түріндеги фразеологизм стильлик мақсетте өзгертип пайдаланылған.

Сораў гәп түріндеги фразеологизмлер өзине тән мәни өткирлиги, сораў қойыў хәм усы арқалы дыққатты айрықша аўдарыўды талап етиўи менен тыңлаўшыға тәсир көрсетеди, онда сөйлеўшиниң сезимлери, көз-қараслары, адамға, өмирге, турмыс ўақыяларына хәр қыйлы қатнаслары, бақа хәм пикирлери сәўлеленеди. Бундай тәсирли, тужырымлы, образлы хәм өткир мәнилерди өзінде жәмлеген сораў гәп түріндеги фразеологизмлерден сөйлеўши менен жазыўшы өзлериниң тилге деген қатнасы менен талғамынан, шеберлиги менен уқыбынан келип шығып пайдалана береді. Бундай фразеологизмлердің көркем образлылық мүмкиншиликлери, әсиресе, әдебий шығармаларда айқын көринеди. Бул мәселени илимий көз-қарастан изертлеў, үйрениў қарақалпақ тил билиминиң көплеген тараўлары ушын әхмийетли болған мәселелерди шешіўге мүмкиншилик береді.

Әдебиятлар

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
2. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. – Нөкис: Бердақ атындағы ҚМУ баспахана-сы, 2005.
3. Йўлдошев Б, Исроилова М. Ижодкорнинг ибора қўллаш маҳорати. – Тошкент: «Yangi nashr», 2016.
4. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлиги. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2018.

Маколада қорақалпақ тилидағи сўроқ гап шаклидағи фразеологизмлар бадиий асар тили асосида талқин қилинади.

Фразеологизмы в каракалпакском языке могут быть разными по грамматической структуре. В статье рассматривается фразеологизмы в вопросительной форме в текстах художественной литературы.

There are different types of phraseologisms in the Karakalpak language according to their grammatical structure. The article is devoted to the study of phraseologisms in the form of an interrogative sentence in literary texts.

Ádebiyattanıw

КАРАКАЛПАКСКИЙ НАРОДНЫЙ ЭПОС «ЕДИГЕ»: ТИПОЛОГИЯ ЭТНО-ГЕНЕТИЧЕСКИХ СЮЖЕТНЫХ МОТИВОВ И ЕЁ ИЗУЧЕНИЕ ЗАРУБЕЖНЫМИ УЧЁНЫМИ

К.Алламбергенов – доктор филологических наук, профессор

Г.К.Алламбергенова – соискатель.

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажиянияз

Key words: ethnic motives, the birth of Edige, great grandfather, Motherland of Edige, Motherland, ethnic origin, legend, history and epos, historical-folklore typology.

Таянч сўзлар: этник мотивлар, Едигенинг дунёга келиши, аждодлари, Едигенинг туғилган жойи, ватани, этник келиб чикиши, афсона, тарих ва дoston, тарихий-фольклористик типология.

Ключевые слова: этнические мотивы, рождение Едиге, прадеды, родина Едиге, родина, этническое происхождение, легенда, история и дастан, исторически-фольклорная типология.

Некоторые варианты национальных версий дастана «Едиге» по ценности своего идейно-художественного уровня стоят на самых первых рядах классических эпосов народов мира. Потому что, во многих вариантах этих версий почти одна и та же идея – и это вдохновенное воспевание героической борьбы против иноземных захватчиков тюркоязычных народов, проживавших на территории Мавереннахры и Золотой Орды XIV-XV веках ради построения единого тюркского государства – ради свободной и независимой Родины.

Можно указать варианты каракалпакских и ногайских версий дастана в качестве классического образца этих вариантов, близких к архетипу, признанных глубиной исторических событий и высотой художественного уровня. Эти версии хоть и имеют специфические особенности в ощутимой степени, своей главной идеей и основным сюжетным корнем, характеристика, данная главному герою образу Едиге, точнее, по мотиву его генетического рождения соприкасается в одной точке, дополняет друг-друга. Например, во всех вариантах каракалпакской версии дастана Едиге рождается в качестве сына абстрактных символических легендарных героев - Баба Тукли и Шашлы Азиз пери. Но, в воспитании сына не указывается роль Баба Тукли. В этих вариантах вначале Едиге находит слуга, приводит к Туман хожа. Тогда Туман хожа обрадовался, что у него теперь «родной сын», Тохтамыс берет Едиге на свое воспитание, говоря «нашелся мальчик, он теперь сын хана». В вариантах, каракалпакской версии дастана Едиге растет в качестве сына Туман хожа и Тохтамыс хана. Хан сам назвал мальчика именем Едиге.

В ногайской версии Едиге рождается в качестве сына Кутлы кая, явившего сыном святого человека - дервиша Баба Тукли - Шашлы Азиз с псевдонимом Бар-кая. Здесь хоть предок Едиге является растёртым порошком неизвестной большой кости – абстрактно-символический герой (Бар-кая), дается настоящий отец, конкретный-реальный герой (Кутлы-кая). Тем не менее, Едиге в этой версии по линии матери рождается от дочери ведьмы Пери. Но, он питается молоком собаки, а не молоком служанки как в каракалпакской версии дастана. В ногайской версии воспитанием Едиге занимаются не Туман хожа и Тохтамыс как в каракалпакской версии, он воспитывается у коневода, который имеет девять сыновей. Он заменяет имя Едиге, названного его лучшим другом Кутлы-кая на имя Кубугул, чтобы не было ни у кого подозрений. Когда Тохтамыс хан узнает, что у коневода воспитывается сын Кутлы кая, он (коневод) вместо Едиге – Кубагула отдаст одного из

девяти сыновей, Кубагула (Едигея) спасает от смерти...

В этом варианте генеалогическая родословная происхождения Едиге описывается обобщенно:

Дугажи Махмут Керемет,
Сын Керемета Аншыбай,
Сын Аншыбая Бирперие,
Сын Бирперие Баркая,
Я тот, что сын Баркая,
Сын того Кутлы-кая. [1]

Как видно, происхождение (предок) Едиге и мотив его рождения в вариантах ногайско-каракалпакской версии почти одинаковы: генеалогия (родословная) предков в вариантах этих версий берет направление от мифически-фольклорного направления (где имеется сюжет отца Едиге Кутлы-кая) имеет чуть-чуть реалистическую особенность. В каракалпакском варианте элементы этих реалистических особенностей начинаются с рождения Едиге и его становления как личности. В вариантах каракалпакской версии нет никаких сведений о Кутлы-кая. Тем не менее, в одной точке соприкасаются варианты каракалпакской версии с ногайской версией со стороны близости предков Едиге к Баба Токлес (Баба Тукли).

А если подойти к вопросу тождественности выше-названных мотивов с реальными и историческими источниками, то в этих вариантах двух народных жырау можно увидеть, как уделяется особое внимание преданиям и родословной героев дастанов.

Ученый Ш.Валиханов, который вложил много труда собиранию и изданию классических вариантов дастана «Едиге», собрал много интересных фактов и преданий, связанных с родословной и предками Едиге, изучал их во взаимосвязи друг с другом. Судя, по содержанию предания, записанного им из уст народа подчеркивается: «Я когда был жив, убил 40 человек, и после смерти убью 40 человек», из содержания предания становится ясно, что девушка, которая пригубила растёртый порошок кости головы, потом забеременела и родила Баба Тукли [2:266].

В ногайской версии это предание приводится в целях показа святости предка Едиге, его деда Бар-кая (Баба-Тукли).

Эта идея, приведенная в родословной из IV-ой главы хрестоматии Ибрагима Халфина Ш.Валиханова – преобладает идея показа предков Едиге святыми и священными людьми. Это по родословной идет к предкам Едиге к Абубакиру Сыдыку. Баба Туклас (дед Едиге), является потомком Абубакир Сыдыка. От Баба Туклас рождается Термеуил, от него Кызыша, от Кызыша Ислам-кия, от Ислам кия Кадир-кия, от него Кутлы-кеба, от Кутлы-кеба рождается Едиге [2:228-229].

В.В.Бартольд, ссылаясь на восточных историков (Муин ад-дин Натанзин, Абулгази, Шараф-ат-дин Али Яздий, Ибн Арабшах), в приведенных им преданиях, отец Едиге в некоторых преданиях назван как Балтычак. [3:798].

Вот, этот Балтычак был самым верным другом, главным визирем сына Орыс хана Тимур-Малика. Тохтамыс в последнем сражении с потомками Орыс хана, после убийства Темир Малика (Темирбека) вызывает его главного визиря Балтычака, дает ему возможность стать его визирем во дворце, он тут же отказывается от такой «заботы»:

«Я в период правления Темур-Малика провел самые хорошие моменты своей жизни, став его визирем и амиром. А сейчас увидев тебя на его троне, мне тяжело, лучше бы мне выдрали эти мои глаза, увидевшего все это. Если, ты хочешь мне добра, сейчас же отруби мою голову, и став голову Темур-Малика повыше моей головы, а его бездыханное тело ставь на мое тело, пусть его чистое как ангел тело не лежит на черной земле» [3:797].

Хоть и есть неточности в этих детальных элементах мифов, преданий, родословной и дастанов (например, имя Балтычак, которое есть в предании, в вариантах версий дастана вообще отсутствует), а малая близость между ними дает нам в виде источника большую историческую действительность. Допустим, верность и преданность своему другу, Балтычака в предании (героически погибает ради друга Темур-Малика), мы в ногайской версии дастана видим в смелых поступках коневода – отца девяти сыновей. В предании Балтычак погибает ради своего друга и правителя, в варианте ногайской версии дастана коневода, чтобы спасти жизнь единственного сына своего друга Кутлы-кыя, вынужден отдать своего родного сына в руки Тохтамыса на верную смерть.

Вот на этом месте в дастане (вернее, жырау) не передаются непосредственно героические поступки отца Едиге исторически (Кутлы-кая, или Балтычака), жырау через свою творческую фантазию идеализируют преданность героев дружбе, а сказать точнее, чтобы показать всяческую заботу народа о Едиге, сына Кутлы кая и для того, чтобы показать их народными любимцами, может ненароочно этот героизм художественно перенесли на образы Коневода и Туман хожа, воспитавших и ставших отцами Едиге. Может, Балтычак в дастане станет прототипом отца Едиге, ставшего отцом вместо отца или героев (в каракалпакской версии - Туман хожа, в ногайской- коневода). Это одна сторона вопроса.

С другой стороны, в исторических источниках нет одинаковых мнений о происхождении рода Едиге, о его родителях. Например, ссылаясь на В.М.Жирмунского, известный историк Востока Абылгази относит Едиге к роду мангыт. Вместе с тем, в трудах В.М. Жирмунского, Абылгази отмечается, что отца Едиге звали Кутлы-кыя, что у него была и дочь вместе с сыном Едиге, что его дочь вышла замуж за сына Орысхана Темирбеку (Темир-Малику), от них рождается Темир-Кутлык [4:364].

В.В.Бартольд в своей статье «Отец Едиге» ссылается на вышеуказанные мнения Абылгази. Но, в приведенном им ссылке, которая опирается на персидские источники, В.В. Бартольд приводит другое сведение об отце Едиге. Если обратить внимание на источник, на который ссылался В.В. Бартольд («Тайная родословная Искандера» Муин-ад-дин Натанзи), отец Едиге - Балтычак был главным амиром сына Орысхана Темирбека (Темир-Малика), который убил отца Тохтамыса Тайхожу [3:798].

А.Коныратбаев слово «Балтычак» связывает со словом «кыпшак» [5:193], то есть происхождение Едиге старается приблизить к кыпшакам. Здесь

А.Коныратбаев приходит к такому выводу, основываясь на эпический мотив казахской версии. В действительности, Мурын-жырау хочет примкнуть Едиге к кыпшакам, относит его к сыну Барпария Бабай Тукли, проживающего в Кумкенте [6:150]. Версия связывания родину Едиге с Кумкентом встречается и в татарской версии дастана [7:20]. В отдельных научных источниках наблюдается связывать происхождение предков Едиге и искать его родину на территории земель Белой Орды. Как указывает В.В.Бартольд, отец Едиге, Балтычак был главным амиром местности Мангыстау [3:798].

Но тем не менее, В.В.Бартольд не отрицает происхождение Едиге от рода мангыт. «Орак (потомок Едиге - А.К.) живет до 1496-года в Казани, когда народ голодал, он не пошел к кыпшакам, дошел и умер в Ургенче среди мангытов, - отмечает А.Коныратбаев, как бы одобряя эти мнения. - Значение слова «мангыт» – мангус – мангут, иногда близок к Мангышлаку [5:194]».

По нашему мнению, начиная с поселка Мангышлак Казахстана (население мангытов, поселение, место, кышлак – А.К.) до населенных пунктов Акмангыт Каракалпакстана (нынешний Нукусский район), Мангыт (нынешний Амударинский район) Мангытжарган (нынешний Караузякский район) большая территория с давних времен видимо, были землями мангытов. Потому что, по мнению некоторых историков, в 1218-1221-годы, когда Чингизхан завоевал Хорезм, мангыты густо и массово заселяли левый берег Амударьи (территория Республики Каракалпакстан) и Кашкадарьинскую область [13:4], то в период Бату-хана мангыты жили как коренные жители Дашты кыпшака [8:128].

Если не считать некоторых мнений в отдельных литературных, во многих трудах Едиге относят к роду мангыт.

Происхождение Едиге от рода мангыт и признание его как предводителя того рода, привело ногайцев и каракалпаков признать его как своего предка. Как отмечают ногайские историки, потомки Едиге – ногайца считали предводителем рода мангыт, ногайцы, в том числе каракалпаки и ногайцы в средневековые свой государственный строй связывали с Мангытскими землями, относили себя к мангитам. Едиге, его дети Казый, Нуратдин явились первыми ханами земель Мангыта [9:19-20].

Многие русские ученые, которые занимаются историей Каракалпакстана отмечают тесную взаимосвязь ногайцев, в том числе акмангытов с этногенезом каракалпаков [10]. Например, историк В.В.Трепавлов отмечает, что племя Акмангыт рода Мангыт не существует в родо-племенном составе других тюркских народов, кроме каракалпаков и ногайцев [11:63], а в трудах казахских фольклористов Машхур Жусип и Р.Бердибаева наблюдается попытки связывать Едиге напрямую к потомкам каракалпаков [12:63]. А, каракалпакский историк С.Камалов оценивает Едиге, созданный им средневековое государство, и отмечает: «В ханстве Едиге, выходца из рода мангыт каракалпаков, большое место имеют каракалпаки и ногайцы. Ногаи и ногайцы тоже, то есть каракалпаки тоже, это государство (Государство Мангыт, возникший в 1391-году – А.К.) объясняют и считают своим государством» [13:3], русский ученый, академик В.М.Жирмунский, казахский ученый, академик Ө.Х.Маргулан дают высокую оценку дастану каракалпаков «Едиге», и отмечают, что самые близкие варианты этого дастана к архетипу, это и есть варианты каракалпакской и ногайской версий дастана [13:3].

Это мнение поддерживают ногайские фольклористы и историки. В частности, М.Г.Сафаралиев и Б.А.Б.Кочекеевы утверждая, что Едиге из рода мангыт как основоположник Ногайско-мангытской государственности, отмечают, что создано им государство Мангыт (государство ногайцев и каракалпаков – А.К.)

[14:19]. «Тот, который из рода Мангыт Едиге сын Балташкы (исторически Балтышак) Едиге сын Балтышак» [15:7] так приводит ногайский фольклорист Ашим Шейх-Али улы еще более поддерживая эти мнения. А, историк, который ведет специальные исследования по Ногайской Орде В.В.Трепавлов эту версию (версия о том, что Едиге из рода «Акмангыт» – А.К.) считает «самой достоверной, точной и приемлемой для общест-венности, версией» [16:13]. Это его мнение подтвер-ждают ногайская, каракалпакская, татарская, башкурт-ская родословная и многие варианты дастана «Едиге» этих народов, а также труды историков Востока и Запа-да, такие как Ш. А. Язди, Кононов, Шамий, Абулгазы, Салахиддин Ташкандий.

В общем, в дастане Едиге по этническому проис-хождению мангыт, созданный им образ исторической личности Едиге, который с 1405-года в течение 14 лет правил Золотой Ордой, вождь улуса Ногай-Мангыт, преданный друг Амира Темура Едиге мангыт – все это Едиге Балтышак улы - давно признала наука история. Поэтому В.Д.Греков, А.Ю.Якубовский отмечают:

«Этого Едиге, выходца из рода мангитов, известного в русской летописи именем Едигей мангыт, не стоит путать с Едиге барлас, связанного с историей Маверен-нахра, с Едиге узбеком» [17:272] – так, в свое время не раз подчеркивали историки...

Это, значит, попытку дать исполнителей каракал-пакско-ногайской версии дастана национальный коло-рит мотиву генетического и родо-племенного проис-хождения Едиге означает литературно-художествен-ную реальность, близкая к исторической действитель-ности. Это, значит, все национальные версии дастана «Едиге» исходят от первоначального источника – архе-типа, от каракалпакской и ногайской версий. Потому что, близость исторических судеб каракалпаков и но-гайцев в средневековье давно доказана исторической наукой.

В заключении, если обобщить выводы, то дастан, предание и история в вопросе о происхождении предка Едиге – Баба Туклас, отца Кутлы-кыя, (Балташах), рода мангыт сошлись «в едином мнении».

Литература

1. Эдиге. Ногайдың қырк бағыти. – Махачкала: ДАССР мәмлекетлик Қ.Б., 1991, 31-б. Едиге. Сорок батыров Ногай.
2. Валиханов Ч. Сочинения. // Зап.РГО, т. XXIX.-СПб., 1904, с. 228-229.
3. Бартольд В.В. Сочинения, т. II ч, 21. (Общие работы по истории Кавказа и Восточный Европы. Работы по истории Сред-ней Азии). М.: Изд-во ВЛ, 1963, с. 798.
4. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. -М.: «Наука» Л.О., 1974, с.364.
5. Қоныратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. –Алматы: «Ғылым», 1987. 193-б. Қоныратбаев А. Казахский эпос и тюр-кология.
6. Ер Едиге. // «Жұлдыз», 1989, №7, 150-б.
7. Идгәй. –Казан: ТКН, 1989, 20-б. Едиге. Казань.
8. Ибн Арабшах. Амир Темур тарихи. –Тошкент: «Меҳнат», 1992, 128-б.История Амира Темура.Ташкент.
9. Кочкаев А.Б. Ногайско-русские отношения в XV-XVIII в.- Алма-ата: «Наука» Каз ССР, 1988, с.19-200.
10. Иванов П.П. Очерки истории каракалпаков. // Материалы по истории каракалпаков / Сборник, Труды Института Восто-коведения АН ССР, т.VII.-М.Л.: изд-во, АН ССР, 1935, с.33-35. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков.-М.Л.: изд-во, АН ССР, 1950, с.127.
11. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды.-М.: Изд-ская фирма «Восточная литература» РАН, 2001.-С.63.
12. Бердибай Р., Дүйсенби А. Едиге туұралы қазақ аңыздары.-«Қарақалпақ халық дастаны «Едиге»ни үйреніуі мәселелери». Халық аралық конференция тезислери.-Нөкис, 2001.-Б.33.; Көпеев М.Ж. «Ер Едиге», Едиге батыр.-Алматы, 1996.-Б.138. Казах-ские предания об Едиге. Вопросы изучения каракалпакского народного дастан «Едиге». Тезисы международной конференции.
13. Камалов С. «Едиге» дастаны хәм тарийх./ Халық аралық конференция тезислери.-Нөкис, 2001.-Б.3. Дастан «Едиге» и ис-тория. Тезисы международной конференции. Нукус.
14. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды // Учен. Зап. Мордовского гос. Ун.-та.-Саранск, 1960 с.-Вып. 11. С.226.; Кочкаев Б.Э.Б. Ногайско-русские отношения в XI-XVIII вв.-Алма-Ата: «Наука» КР, 1988.-С.19.
15. Ногайдың қырк бағыти. Эдиге. Ногай халқ дастанлары.-Махачкала, 1991.-Б.7.Сорок богатырей Ногай. Едиге. Ногай-ские народные дастаны.
16. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды.-М.: Изд-ская фирма «Восточная литература» РАН, 2001.-С.63.
17. Греков В.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Урда ва унинг кулаши. -Тошкент: Ўздав. Ўқув-педагогика нашриёти, 1956.-Б.272. Золотая Орда и ее распад. Учебно-педагогическое издательство.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается актуальному вопросу в изучении эпосов, и в частности эпоса «Едиге» исследованию предков, этниче-ского происхождения, племени и рода, этноса, принадлежности к нации главного героя дастана-Едиге на основе сопостави-тельного анализа историко-фольклорных материалов. Ещё раз доказывается и подтверждается мнение о том, он по происхож-дению из рода мангит, ветви ак мангит.

РЕЗЮМЕ

Мақолада дostonшунослик, хусусан, Едигешуносликда ечимини кутиб турган нихоятда зарур масалаларнинг бири, дoston қахрамонин Едигенинг авлод-аждои, этник келиб чиқиши, қайси қавм, этнос, халқ, миллатга тегишли эканлиги ҳақидаги масала тарихий-фольклорик материалларни солиштириб таҳлил этиш орқали кенг фикр билдирган ва унинг қорақалпоқ халқининг мангит уруғининг Оқмангит бўлақчасидан эканлиги ҳақидаги илгорида илимда мавжуд бўлган фикрлар атрофлича далиланган.

SUMMARY

The article is devoted to one of the actual issues in the study of eposes-the investigation of off-springs, ethnic origin, tribe and clan, ethnos, nation of the leading hero of the epos «Edige»-Edige on the basis of the comparative analysis of historical-folklore materials. The authors of the article tries to prove and confirm the opinion that Edige belonged to the clan Mangit, its branch –Ak Mangit.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ПРОЗАСЫ ЖАНРЛАРЫН КЛАССИФИКАЦИЯЛАҰДЫҢ ГЕЙПАРА МАШҚАЛАЛАРЫ

*И.Алламбергенова – филология фанлари бўйича фалсафа доктори
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети*

Таянч сўзлар: қорақалпоқ халқ насри, тасниф, миф, афсона, ривоят, мифик қахрамонлар.

Ключевые слова: каракалпакская народная проза, классификация, миф, легенда, предания, мифические герои.

Key words: Karakalpak national prose, classification, myth, legend, mythic hero.

Қарақалпақ халық прозасы жанрларының өз ара байланыстарын хәм өзгешеликлерин үйреніуіде дыққат аударатуғын факторлардың бири- олардың кәнигелер тәрепинен белгиленген классификациялық бөлиніуіле-

рине итибар беріу болып табылады. Себеби, жанрдың түрлерге ажыратылып үйренилуі хәр биринің толық келбетин ашып бере алады. Усыларды салыстырыу нәтижесинде жанрлар араларындағы қатнастарды

баҳалаўға имканиятлар туўылады. Соның ушын биз әдеўир дәрежеде үйренилген хәм белгилі бір шешимлерге ийе болған алдыңғы тәжірибелерден пайдаланғанды мақул көрдик. Мәселен, өзбек алымлары Орта Азия халықларының мифлериниң бөлиниўлерин былай белгилейди:

1. Дуалистик мифлар-эзгулик ва ёвузлик кучлари ўртасидаги кураш.

2. Культ мифлари-сув, олов, осмон жисмлари, ўсимлик, жонивор ва ҳосилдорлик култи

3. Улиб қайта тирилувчи қаҳрамонлар (Сиявуш билан боғлиқ мифлар)

4. Самовий мифлар-ой, куёш, саёраларнинг пайда бўлиши

5. Таквимий мифлар-Навруз, удумлар, вақт ҳисоби амаллари ҳақида мифлар

6. Антропогоник мифлар –одомзоднинг яратилиши (Каюмарс, Говомард, Жамшид) [2:11].

Булар улыўмалылық бөлиниўлер сыпатында Орта Азия халықларының мифлери ушын ортақ характерге ийе. Ал, өзбек мифлери бойынша жыйналған мағлыўматлар тийкарында миллий өзгешеликлер есапқа алынып, мынадай түрлерге бөлінген.

1. Ибтидо ҳақидаги мифлар (оламнинг яратилиши ва ерда ҳаётнинг пайда бўлиши тўғрисидаги мифлар)

2. Самовий мифлар (осмон жисмлари ва табият пайда бўлиши ҳақида мифлар)

3. Антропогоник мифлар (Ғайриоддий ҳислотта эга бўлған афсонавий паҳловонлар ҳақидаги мифлар Геракл, Гилгемеш, Одий, Од, Хубби каби паҳлавонлар ҳақида мифлар)

4. Культ мифлар (Муайён эҳтиқодий ишончлар билан боғлиқ мифлар, масалан ҳосилдорлик култи, сув култи, ўсимлик култи, олов култи ҳақидаги мифлар)

5. Этногенетик мифлар(уруғ, қабилаларнинг келиб чиқишига алоқадор мифлар. Масалан, 92 ўзбек уруғининг пайдо бўлиши ҳақидаги миф)

6. Календарь мифлар(Йил, ой, кун ҳисоби билан боғлиқ мифлар-масалан, аямажуз, аҳман-дахман, чилла, туқсон ҳисоби билан боғлиқ мифлар)

7. Эсхотологик мифлар(оламнинг интиҳоси ҳақидаги мифлар-масалан Охир замон тўғрисидаги миф [3:181-182].

Ҳақыйқатында да, өзбек халық мифлеринде бул бөлиниўлерге тийисли мағлыўматлар кең орын алғанлығы мәлим хәм алымлар тәрәпинен анық мысаллар менен белгиленип берилген. Ал, «Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғоти» китабының авторлары жоқарыдағы мифлердиң жети түриниң бес түрин көрсетип өтеди. Олардың классификациясына «ибтидо ҳақидаги мифлар, календарь мифлар» кирмей қалған [6:198]. Деген менен, ең тийкаргы мифлик бөлиниўлер сақланған. Қарақалпақ алымлары да усы тийкарда мифлерди космогониялық мифлер, этиологиялық мифлер, этнологиялық мифлер, антропологиялық мифлер хәм эсхотологиялық мифлер деп бес түрге бөлип қарайды [1: 61].

Егер, мифлердиң усындай бөлиниўлерине дыққат қарататуғын болсақ, онда қарақалпақ мифлериндеги өзине тән мағлыўматлардың есапқа алынғанлығына көзимиз жетеди. Яғный, миллий мифлеримиздиң классификациясы қолдағы бар материалларға сүйенип исленген демекшидиз. Бирақ, бул пикир қарақалпақ халық прозасында культлик мифлер, календарлық мифлер жоқ екен деген түсиник бермеўи керек. Булар бар. Мифлерди эпсаналардан ажыратып алыў мәселесинде биз жоқарыда өз пикирлеримизди билдирип өткен едик. Олда болса, миф қаҳарманларының жаратыўшылар (қудай) хәм периштелер, табият хәм тиришиликтиң баслануы себеплерине тәсир етиўши ғайры күшлер екенлигине дыққат аўдарғанмыз еди. Ҳақыйқатында да мифлер барлық халықларда да дүньяны, әлемди жа-

ратыўшылардың «ийгиликли» ислерин сөз ететуғын өзгешеликleri менен көринетуғынлығын белгилеп өтеди. Себеби, олар-жаратыўшылар. Ал, культлик қаҳарманлардың образларында дүньяны жаратыўшылық ўазыйпалары шекленген ямаса оларды улыўма қызыктырмайтуғын, бирақ жаратылыстың мүлки болған адамлары қоллап қуўатлаўшы, ғамқоршы, мәдаткар образлар сыпатында дараланып турыўы-эпсаналық қаҳарманлардың жүзеге келиўине тийкар салғанлығын атап өткиўимиз шәрт деп ойлаймыз. Себеби, мифлердиң атқаратуғын хызмети әлем сырларының пайда болуы себеплерин билиўге қаратылған болса, эпсаналар өзлериниң культлик қаҳарманлары жәрдемінде әлемдеги тиришилиқ дүньясының раўажланыўын тәмийинлейди.

Өзбек халық прозасында эпсаналар тарийхый эпсаналар, топонимикалық эпсаналар хәм диний эпсаналар болып үлкен үш түрге бөлинеди [6:172]. Бунда тарийхый эпсаналарға тарийхта болып өткен елеўли ўақыялар, жеке адамлардың турмыслық кеширмелери, диний эпсаналарға культлик қаҳарманлар хәм ислам дини ўәкиллериниң гейпара кәраматлы ислери туўралы эпикалық мағлыўматлар киргизилген. Қарақалпақ эпсаналары бойынша жыйналған хәм жәрияланған материаллар бойынша да усындай классификациялық принцип сақланған. Бирақ, оларды изертлеў мәселеси анық қолға алынбағанлығын ескертип өтиўимиз тийис. Қалаберсе, эпсаналар илимий орталығымызда усы ўақытқа шекем легендалар деген термин менен аталып келинген. Мәселен, Н.Даўқараев оны легендалар деген термин менен берип өтеди. Қ.Мақсетов «Қарақалпақ фольклорының эстетикасы» деген мийнетинде легендалар деген атама менен «адамларға байланыслы легендалар, хайўанларға байланыслы легендалар, табияттағы затларға, қубылысқа байланыслы легендалар, диний легендалар» [5:55] деген түрлерге ажыратады. «Қарақалпақ фольклоры тарийхының очеркleri» деген китаптың авторлары да легендалардың (эпсана) тарийхый әҳмийетине дыққат аўдарады хәм арнаулы түрге ажыратылмаса да тарийхый эпсаналар, топонимлик эпсаналар, қәсип-өнерге байланыслы эпсаналардың бар екенлигине кеўил аўдарады. Көрип турғанмыздай қарақалпақ халық эпсаналары еле өзиниң критерийлик бағдарын таппаған, қандай да бир пикир билдириўшилик дәрежесинде изертленилип жүрген жанр түринде көринеди. Биз жоқарыда айтып өтилген пикиримизге сүйене отырып, культлик эпсаналар (қәсип-өнер, суў, самал, улыўма табиятқа тийисли объектлер пирлери туўралы), тарийхый эпсаналар (Искендер Зулхарнайн, Қорқыт ата, Ҳәким Улықпан хәм т.б) туўралы, диний эпсаналар (Ибраҳим Сахаба, Бийбимарям, Ййса пайғамбар, Юсуп пайғамбар, Ҳәзирети Алий, Мухаммед пайғамбар, Ҳәким ата, хәм т.б.), топонимлик эпсаналар-«Барақтың тамы», «Шыбылй ата», «Ақша көл», «Адақ қала», «Төк таўы», «Тамдыбулак», «Саманбай», «Кетенлер», «Назлымхансулыў» хәм т.б. деп түрлерге бөлиў имканиятмыз бар. Әлбетте, бундай түрлерге бөлиўди әмелге асырыў эпсаналардың қаҳарманларына, атқаратуғын хызметлерине, көркемлик хәм идеялық өзгешеликлерине тиккелей байланыслы үйрениў нәтижелеринде олардың мифлер менен қатнаслары мәселесин шешиў мүмкин. Мәселен, эпсаналарда мифлердеги әлемниң жаратылысы хәм адам, табият тиришиликлериниң пайда болуы, аспан әлеми(космос) туўралы мифлер, календарь(ўақыт есабы менен байланыслы) мифлер, эсхотологиялық мифлер (ақырзаман) ҳаққында гәп етиў мүмкин емес. Себеби, оларда эпсаналық қаҳарманлар аты-заты менен жоқ. Бирақ, культ мифлердиң ең ески үлгилери, этногенетикалық мифлердиң айырым үлгилери қалдық (реликт) түринде сақланған деп айтыўымыз мүмкин. Усы соңғы мифлик түрлер ғана эпсаналарға әдеўир жақын келеди хәм

эпсаналардың пайда болыуындағы тийкаргы дәреклердин биринен есапланады. Өз гезегинде, эпсаналардың мазмунлары тарийхий сыпат алып, тиришилик дүньясын қәлпилестириўши ямаса зулымлықлары менен белгили болған шахслар, дин ўәкиллери ҳаққында, оларға болған исенимлерди күшейтиўши ҳәр қыйлы тоқымалар, географиялық атамалардың пайда болыу себеплери ҳаққындағы эпикалық мағлыўматлардың қыйлай фантазиялық усыллар жәрдеминдеги өзгешеликлери менен көринеди. Демек, эпсаналардың мифлерден айырмашылығының тийкары тарийхий шынлыққа, реалистлик көзкарасларға бет бурыўдан ибарат болады деген сөз. Қарақалпақ халық аңызларының классификациясын үйрениў мәселелеринде толық әмелге асырылған деп бахалаў қыйын. Соның ушын, тек олардың мифлерге ҳәм аңызларға қатнаслары мәселесине тоқтағанды мақул көрдик.

Эпсаналардағы ўақыялардың ҳәм ҳәдийселердин мазмунларындағы тарийхий тенденция аңызларда ҳақыйқат өзиниң шегине жеткен деп айта аламыз. Бирақ, бул аңыз эпсаналардың даўамы екен деп түсинилмеўи керек. Аңызлық фактлердин жәмийетлик талаплары тийкарында қолланылыў зәрүрликлерине ертеден киятырған ауызеки дәретиўшилик усыллардың тәсир жасағанлығы анық. Мәселен, мифлердеги қыйлай дәретиўшилик тәжирийбеси эпсаналарда бурын болып өткен ўақыяларды көркемлестириў жолы менен реаллыққа жақынластырыў мәселеси басшылыққа алынады. Ал, аңызларда ҳақыйқый реаллықты көркем тоқымалар жәрдеминде сәўлелендириў жанрдың бас критериясы болып табылады. Әдетте, аңызлар ҳәр жерде ҳәр қыйлы классификациялық түрлерге ийе. Алымлар оларды ҳәр қыйлы тийкарламалар менен классифика-

циялаўға хызмет етеди. Бирақ, Орта Азия халықларының көпшилигине «тарийхий аңызлар», «топонимлик аңызлар» деген үлкен еки түр характерли. Өзбек изертлеўшилери усыған қосымша этнонимлик аңызларды да өз алдына түрге ажыратыўды мақуллайды [4:179]. Эпсаналардағы тарийхий ҳәм топонимлик мағлыўматлардың аңызларда да қайталаныўы бул тарийхий ҳәм руўхий зәрүрликлердин нәтийжелери. Олар тематикалық жақтан бирин бири қайталаған менен мазмун жағынан басқаша тийкарламаларға ийе. Эпсаналардағы тарийхийлық тема болғаны белгисиз. Бирақ, оларды ҳақыйқатлық деп қабыл етиўге арзыйтуғын, белгили бир тарийхий дәўирлерде жәмийеттиң мәплери ушын жарамлы болған, елге шекем өзлериниң излерин сақлап киятырған өзгешеликлери менен көринеди. Аңызларда ҳақыйқат тарийхий жәмийетлик қатлам мәплери, ҳақыйқат тарийхта жасап өткен адамлар, географиялық орынлар атамалары, бурында болған ҳәм ҳәзир даўам етип атырған урыў-тийрелик бөлиниўлер, халық намалары ҳаққындағы гүрриңлер тарийхий-эпикалық фактор түринде баян етиледі.

Мифлердин аңызлар менен байланысы мәселесинде тиккелей тәсир сезилмейди. Бирақ ўақыялардың дәстүрли баянланыў усыллары, адамлардың дыққатитибарларына ылайық объектлерди таңлаў, логикалық пикирлеў, тийисли эпикалық шешимлерди қабыллаў бағдарында улыўмалылық усыллардың қолланылыўы бийкар емес. Бул туўралы: «Воқеликни бадийи идрок этиш анъаналарининг ибтидоси сифатида қадимий замонларда шакланған мифологик тасаввурлар тизими фольклордаги эпик жанрларнинг сюжет силсиласи ва образлар таркибининг юзага келишига асос бўлган» [2:11] деген М.Жураевтың пикири айрықша әҳмийетли.

Әдебиятлар

1. Ахмедов С., Баҳадырова С. Фольклорлық терминлердин қысқаша сөзлиги. –Нөкис: «Билим», 1992.
2. Жураев М., Шомсуаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. –Тошкент: «Фан», 2001.
3. Жураев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти. 2000.
4. Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. –Тошкент: 1993.
5. Мақсетов Қ.М. Қарақалпақ фольклорының эстетикасы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1971.
6. Хотамов Н., Саримсақов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. –Тошкент: «Ўқитувчи», 1983.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ насри жанрларини тасниф этишнинг баъзи масалалари ҳақида сўз боради. Уларнинг мавзувий таснифи, мифларнинг афсоналардан фарқи баён этилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются некоторые вопросы классификации видов каракалпакской народной прозы. В отличие от мифов и легенд, они делятся на тематические типы.

SUMMARY

In the article there is told about some issues of classification of types of Karakalpak prose genre. In difference from legends and myths they are divided into various thematic types.

ЎЗ ЮРТИДАН ПАНОҲ ИЗЛАГАН ШОҲ ВА ШОИР

З.М.Амиркулова – ўқитувчи

Термиз давлат университети

Таянч сўзлар: тарих, ҳикоя, адабиёт, образ, мустақиллик, ижодкор, муаллиф, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Аҳмад Танбал, Жаҳонгир мирзо.

Ключевые слова: история, рассказ, литература, образ, независимость, создатель, автор, Захириддин Мухаммед Бабур, Ахмад Танбал, Джахонгир.

Key words: history, story, literature, image, independence, creator, author, Zakhiriddin Muhammad Babur, Ahmad Tanbal, Jahongir.

Бадий адабиётда тарихий шахслар мавзусида асарлар яратиш муҳим ўзига хос ўрин тутди. Тарихий шахслар ҳақида асарлар мавзуси жаҳон адабиётида ҳам ижодкорларнинг диққат-этиборини жалб қилиб келади. Мустақиллик бу соҳада катта имкониятлар эшигини очиб берди. Натижада, ўзбек адабиётида ҳам тарихий шахслар мавзусида ёзилган қатор бадий асарлар юзага келди. Маълумки, мустақилликкача бўлган давр адабиётида бу соҳа тубдан ғоявий – бадий жиҳатдан фарқ қилар эди. Бу фарқ шундаки, у даврда тарихий фактлар йиғиндисидан иборат бўлиб танқидий нуқтаи назардан ёритилар, ижод йўллари берк эди.

Ижодкор – ёзувчиларга бадий адабиётнинг ранг-баранг жанрларида ижод қилиш имкониятларига эга

бўлди. Ёзувчиларимиз мавзу танлашда, уни ёритишда ўз услуб ва имкониятлари нуқтайи-назаридан бадий, ижтимоий-сиёсий жиҳатдан қалам тебратмоқдалар.

Маълумки, инсоният тарихида тарихий шахслар муайян бир даражада ўрин эгаллаб келади. Шу сабаб ҳам улар улуг ва буюк ёки салбий қаҳрамон сифатида тарихнинг зарварақларидан ўрин эгаллайди. Мустақиллик даврининг илк кунларида ҳикоянавислар этиборини тарихий шахслар тўғрисидаги ҳикоя жанри жалб эта бошлади.

Ҳозирги давр ўзбек ҳикоячилигида тарихий шахслар мавзуси салмоқли ўрин эгаллайди. Бу мавзу ҳикоянавислар диққат-этиборини тобора ўзига жалб қила бошлади. Мустақилликка қадар, хусусан, 90-

йилларга қадар тарихий шахслар ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақидаги маълумотлар тасвирини қўзғаб кўрсатиш юзаки тасвири билан овора бўлиб қолган эдик. Кўпгина ҳикоянавислар улар ҳақидаги маълумотларни янги давр талаби асосида йирик бадий масалалар томон кескин юз ўгирдилар.

Тарихий шахслар мавзусидаги ҳикояларнинг уфқи анча кенг, уларда ифодаланган ҳаёт лавҳалари ранг-баранг. Улардаги қаҳрамонлар ҳар хил характер эгалари, турли ёшдаги кишилардир. Улар орасида шоҳлар-гадолар, ижод аҳли, ёшу кексаларни учратиш мумкин.

Ҳозирга келиб бу мавзуга эътиборнинг бу қадар ортиб бориши тасодифий эмас. Ҳар бир давр шахсларининг, қаҳрамонларининг ўзига хос характери бўлади. Тарихий мавзуга эътиборни қаратиш билан бу асарларнинг ўзида ҳам қатор янги ҳислатлар пайдо бўлмоқда. Энг муҳими бу ҳикоялар қаҳрамонларининг янги очилмаган қирралари, улар ҳақидаги янги маълумотлар бўлиб янгича талқин бўлиб ҳаётимизга кириб келмоқда.

Ҳикоянависларимиз Раҳимжон Отаев “Ҳадди Искандарий”, “Дийдор”, “Қорасув”, “Маҳмудлар” туркуми, Лукмон Бўрихон “Алдоқчи тунлар”, Шоим Бўтаев “Ҳисомидин ал-Ёғий”, Хуршид Дўстмуҳаммад “Қазо бўлган намоз” каби ҳикояларида тарихий шахслар образлари галлерейасини яратдилар.

Тарихий шахс қисматида бутун бир жамият, халқ қисмати акс этган бўлади. Бу типдаги ҳикоялар қаҳрамонлари сиймоси атрофида ёзувлар, фазилатли инсонлар, ахлоқлар ёки ижодкорлар ҳам бўлиши тарихий ҳақиқат.

Тарихий шахснинг жамиятда тутган ўрни, адолат ва адолатсизлиги бадий образлар силсиласида қайсидир йўналишда ўз ифодасини топи.

Тарихий шахс ва жамият воқийлиги билан унинг бадий ифодаси ўртасидаги тасвир боғлиқлиги ижодкорнинг маҳоратига диапозонига боғлиқ бўлиб қолган. Ҳикоя жанрининг вазифалари унинг илмий қонун-қоидалари асосида тарихий тадқиқотлар ўз мужассамлигини топади. Шахс қисматини тарихий фактлар бадий образларда ёритиб берган. Шунингдек ўша орқали бадий тўқима образларда ҳам усталик билан фойдаланган асар қатига сингдирилган. Шу орқали тарихий шахс китобхон кўз ўнгига ўз заифлиги ва адолат ёки ёвузлиги билан намоён бўлади. Воқеа-ҳодисаларнинг туб моҳиятини белгилаб олган ва бадий образлар ҳаракати орқали бир бутунликка эришган. Бу ҳикоя ўз моҳият эътибори билан ёзувчидан унинг илмий – назарий жиҳатлариға эътибор беришини талаб қилган. Истиқлол туйғайи қайта тикланаётган миллий тарихимизни тўғри англаш учун уни бадий адабиётда ҳаққоний акс эттириш талаб этилади. Ижодкорларимиз шу масъулиятни чуқур ҳис қилиб, ижодий эркинликдан фойдаланган ҳолда тарихий мавзуда кўплаб асарлар ёздилар. Уларда Беруний, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Маҳмуд Қошғарий, Маҳмуд Замахшарий, Алишер Навоий каби аждодларимиз образлари маҳорат билан яратилди.

Ана шундай аждодларимизнинг ҳаёт йўлини ўз асарларида маҳорат билан тасвирлаган ижодкорлардан бири Ҳайриддин Султоновдир. Ушбу ижодкор “Паноҳ” ҳикоясида тарихий мавзуда янгича муносабат билан бир қатор ҳикоялар ёзди. Хусусан, ижодкор ўз асарларида Заҳириддин Муҳаммад Бобур образини жонли ва ишончли тарзда ифодалашга ҳаракат қилган.

Асар муаллифи 1992 йили бобурийлар изларини излаб Эрон, Туркия, Сурия, Иордания, Саудия Арабистони, Бирлашган Араб Амирликлари, Покистон, Афғонистон мамлакатлари бўйлаб ташкил этилган илмий экспедиция таркибида иштирок этди. Сафар таассуротлари, хотира ва ҳаяжонлари, улар давомида

аждодларимизнинг бемисл маданий мероси, уларнинг зафар-фожиалари, кечмиш-изтироблари, келгуси наслларга қолдирган умр сабоқлари, муқаддас зиёратгоҳлар ҳақида тўпланган кўплаб муҳим маълумотлар муаллиф учун “Ой ботган паллада”, “Паноҳ” ҳикоялари, “Тавба”, “Бобурнинг тушлари” бадилари ва ниҳоят, “Саодат соҳили” қиссаси “Бобурийнома” маърифий романи яратилишида адабий-эстетик замин вазифасини ўтаган. “Бобурийнома” маърифий романининг яратилишида асос бўлгани шубҳасиз [1:21-24].

Тарих ҳақиқатини авлодлар онгига сингдиришнинг энг таъсирчан усули уни бадий асарлар тилига кўчирмоқдир. Зеро, чинакам бадият намунаси ўтмиш воқелигини ўқувчининг наинки онгига олиб қиради, балки бир вақтнинг ўзида қалбининг туб-тубига жойлайди. Дунёда бизнинг халқимиз даражасида муаззам тарихга, жаҳон тамаддунига бекиёс ҳисса қўшган буюк мутафаккирларга бой миллатлар кўп эмас. Бинобарин, шонли тарихимизни, беназир аждодларимизнинг ибратга лойиқ ҳаёт йўлини бадий асарлар орқали авлодлар маънавий мулкига айлантириш ёзувчи ва шоирларимиз олдида турган долзарб вазифалардандир. Таниқли адиб Ҳайриддин Султоновнинг “Паноҳ” ҳикояси ана шу мақсадга хизмат қилиши жиҳатидан муҳим аҳамиятга эга.

Ҳикоя композицияси ўзига хос. Асарда мозий ва замонамиз воқеалари алмашиб келади. Ҳикоя воқеаларининг бу тарздаги ички қурилиши ўқувчининг эътиборини бир маромда ушлаб туради. Натижада китобхон мутолаа жараёнида толиқмайди, аксинча, қизиқиши тобора ортиб боради. Асар сюжетида Жаҳонгир Мирзо, Султон Аҳмад Танбал, Қосимбек каби тарихий шахслар образи воқеалар силсиласида намоён бўлади. Энг фаол образлардан бири – Бобур образи. Муҳими, ҳар бир образ, ҳар бир бадий детал ягона мақсадга – Бобурнинг шахс, шоир, шоҳ ва мутафаккир сифатидаги сиймосини ифодалаш этишга хизмат қилади. Бу услуб асар воқеаларини, гарчи турли замон ва маконларда кечган бўлса-да, яхлит бир тизимга бирлаштириб туради.

Ҳикоя Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаётининг энг қийин, зиддиятли бир палласи воқеаларини тасвирлаш жараёни билан бошланади: “Ҳижрий тўққиз юз еттинчи йилнинг қаҳратон қишида теурийзода ҳукмдор Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг ишлари тараққийдан таназзулга юз тутган эди. Кеч кузакнинг рутубатли, совуқ изғиринлари эса бошлаганда у уч ойдан ортиқ давом этган қамал сўнгига – очлик, мискинлик, хор-зорлик ниҳоясида, ер юзининг сайқали бўлмиш шаҳри азим Самарқандни ғаддор душмани Шайбонийхонга ташлаб қарди. ...”[2.11]

Яъниким, уч ойдан ортиқ қамал, шунингдек куз фаслининг оёқлаб қолганлиги сабабли Бобур қўшини бутунлай қолдан тойган ва жуда кўп талофотлар кўрган бир вақт.

“Салтанат ва ҳарбу зарб борасида ҳали аччиқ тажрибалар орттириб улгурмаган ёш ҳукмдор омон қолган етмиш-саксон чоғли навқари билан нажот излаб ота юрти Андижонга отланди. Аммо Самарқанд сарҳадларидан чиқиб улгурмаслариданок Андижондан нохуш хабар етди: Заҳириддин Муҳаммаднинг иниси Жаҳонгир Мирзо тожу тахтни эгаллаб, оғасини қилич яланғочлаб қутмоқда эмиш”[2. 12]

Бунинг устига уз туғишган укаси Жаҳонгир Мирзо тожу тахтни эгаллаб Бобур мирзонинг маҳдубиятга учрашинини жон қулоқ бўлиб пойлаб турибди. Шундай бир рутубатли қизғин паллада Заҳириддиннинг бутунлай боши қотган.

“Киндик қони томган бу вилоят энди илгидан кетганини пайқаган Бобур Мирзо Андижон кўхпояларидан бошпана топмоқ умидида шу томон юрди. Бироқ бу ерларда қашқирдек изғиб юрган Султон

Ахмад Танбалнинг таъкиб-тахликаси туфайли яна ортга – Масчоҳ ва Ғурапага, ундан эса тоғ ошиб Даҳкат кентига қараб чекинмоққа мажбур бўлди.”

Воқеалар ривожига эътибор қаратар эканмиз, Бобур шахсининг нақадар иродали ва чидамли эканлигига амин бўламиз. Зеро, Заҳриддин Тошкент ҳокими Юнусхоннинг қизи Қутлуг Нигорхоним ва Умаршайх мирзонинг фарзанди сифатида ўзини муносиб тутди. Бежизга улуғ бобоси Тошкент ҳокими Юнусхон у дунёга келганда “Қутлуг бўлсин, улуғларнинг исми. Насиб этса, иншооллоҳ, йўлбарсдай баҳодир бўлғусидир. Инчунин, “Бобур”, яъни “йўлбарс” деб чақирсак ҳам бўлар экан”, демаган эдилар. Бобурнинг ҳаёлида шундай муаммоли фикрлар ғужғон ойнаган бир пайтда чопарнинг ўктам овози фикрларини бутунлай тарқатиб юборди.

Адабиётлар

1. Сирожиддинов Ш., Жабборов Н. Бобур шахсиятининг жозибаси. Савия.уз.
2. Султонов Х., Паноҳ, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008.
3. “Тошкент” дея аталур. Методик-библиографик қўлланма. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008.
4. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1 том. 2011.
5. Бобурнома. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2002.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2001.

Мақолада атоқли ҳикоянавис Хайриддин Султоновнинг “Паноҳ” ҳикоясида Бобур образининг ифодаланиш хусусиятлари тарихий воқеалар асосида баён қилинган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о произведении "Панах" известного писателя Хайридина Султанова и рассматриваются особенности образа Бабура, которые описаны в свете исторических событий.

SUMMARY

The article deals with the work "Panah" by the famous writer Khayriddin Sultanov, where the features of the image of Babur are described in the light of historical events.

АНА МУҲАББАТЫ ЖЫРЫ

С.Бауатдинова – филология илимлерининг кандидаты, доцент

Экинчи даражадаги Нөкис мамлекетлик педагогикалик институты

Таянч сўзлар: она, фарзанд, она меҳри, алла, бешик.

Ключевые слова: мать, дитя, материнская любовь, колыбельная песня, колыбель.

Key words: mother, child, mother's love, lullaby, cradle.

Бесик жыры – ана муҳаббаты жыры. Ол ана меҳрининг муҳаббатының жанлы көриниси. Күнделикли турмысымыздан мәлим ол ҳәр бир инсанның сүйип тыңлайтуғын қосығы, ең дөслепки тыңлаған жыры. Бесик жырын ҳәр бир ана өз перзентине арнап айтады. Бул жол яғный дәстүрли бесик жырлары халықтың бурыннан дөрөттеп, айтып қиятырған усылы менен мотивтен пайдаланған ҳалда пайда болады, айтылады. Ана баласына өз анасынан ана сүти менен меҳри менен сиңген, ядында кәлиплесип мөрленген жырларға дөрөттеп, ядында кәлиплесип мөрленген жырларға дөрөттеп, ядында кәлиплесип мөрленген жырларға дөрөттеп. Аналық бахтына ерискен ана баласына деген меҳир муҳаббатын жыр етеди.

Бесик жырларын бала руўхиятына күшли тәсир етиўи арқалы баланың кәмил хәм жетик инсан болып кәлиплесиўинде үлкен рол ойнайды. Халық педагогикасының ең тунғыш, әпиўайы, миллий қурааларынан есапланады. Бесик жырларында дәстүрлер мәдениеті, әйемги дәўир исенимлері хәм дүнья таныўдың философиялық көринислерине шекем жәмленген. Халық ишинде ана муҳаббаты, меҳри ҳаққында кишкене эпсаналық сөз бар. «Бир аўылда жасайтуғын айлас хәм мундас еки жас келиншек болыпты. Екеўи де ай жарылқап ўақты-сааты жеткенде перзентли болыпты. Бирақ биреўи жапсақлы болып, нәрестесин жетим қалдырып бул дүнядан өтип кетипти. Дүнядан өткен жас ананың досты жылап-сықлап оның перзентин де өз баўырына басыпты. Еки нәрестени де теңдей бағып, емизип тәрбиялапты. Балалар ер жетип, теңселген азамат болыпты. Сырттан қарағанда жетим қалған нәрестениң ҳеш қандай жетимлиги билинбепти. Ол ойшаң, дыққатлы, сораўлы нәзер менен әтирапына қарап жүреді екен. Сизгир қәрия қонсы ҳаял оннан сорапты: - Сенің қандай кемшилигин болды, бийшара мына анаң

екеўинизди тең емизип, теңдей көрип бағып еди? – депти. Сонда жетим қалып өскен нәресте, енди жигит болғанында: дурыс айтасыз апажан. Бул анамың «ақ сүт бергени тең болды, арқамды қағыўы кем болды» деп жуўап берген екен. Бунда жетим қалған жигит ананың меҳир хәм аяныш пенен емизгенин сезинген, ал перзентке деген муҳаббат сезимлерин баланы емизип отырып жамбасларын әсте-әсте урып-қағып, көтерип қакшып еркелетиўлері кем екенлигин, ҳақыйқый ана болалмайтуғынлығын айтқан екен. Дүнья халықларында бесик жырлары ҳәр түрли атама менен аталады, бирақ оның атқаратуғын хызметі бирдей. Хәттеки поэтикалық кубылысы, өзине тән нама ырғағы жағынан үнлесип келеди. Бесик тербелисине ыңғайласқан саз, ҳаўаз, ырғақ баланы тынышландыра отырып, оның жан дүньясы менен санасына халықлық тәрбияның тунғыш кәдемлерин атады. Бесик жырларын үйинде бөбегі бар көпшилик адамлар атқара береді. Мәселен: кемпир апасы, атасы, әжеси, әжапасы, әжағасы хәм тағы басқалар да айта береді. Бирақ анасы айтқан бесик жырына ҳеш бири тең келмейди. Ана тәбийий жаратылысында ақ баланы дүньяға келтириўши хәм оны асырып абайлаўшы қорғаны. Оның орнында ҳеш ким баланың тәшўишлерине шыдам бере алмайды. Бала дүньяға келиўден, нәрестени шексиз муҳаббаты менен ана баўырына басады. Аш болса емизеди, жыласа жубатып бесик тербетеди, қуўаныш хәм сүйинишин, өтмишин бәрін-бәрін жыр етип хәйийўлейди. Қарақалпақ халқында бесик күтимине байланыслы да ҳәр қыйлы аналардың қорғаў хәм сақлық ушын ислеитүғын ырым сөзлери бар. Бесикти балаға жатыў ушын қолайластырып атырып хәм жубатып атырып:

Мойнымдағы тумарым,
Тарқамайды кумарым,

Аллам берген алсын деп,
Ақ бесикке салсын деп.
Мойнымдағы маржаным,
Келешегім парлағым,
Ақ бесикте жатағой
Татлы уйқы татағой

- деп хәйийүлейди. Баланы бесикке бөлеп болып, ески ырымларға да исенім менен қарап баласын барынша қорғашлайды:

Балам жатсын бесикте,
Бәлеси қалсын есикте.

- деп хәр түрлі бәле қәтерден асырау үшін бул қатарларды да ыңылдап айтады.

Бесик жырын жырау арқалы, бесикти тәрбеткен ана баласына деген жыллы сезімлерін тағы да былайынша дауам еттире беріуі мүмкін:

Шаңарақтағы қурағым,
Айналайын шырағым,
Аспандағы жұлдызым,
Маңлайымда кундызым.
Балам менің ай мекен,
Шекер мекен пал мекен,
Қатарының алды болып,
Озып келер тай мекен.

ямаса
Хәйийү-хәйийү хәй қызым-ай,
Аспандағы ай қызым-ай,
Жағамдағы кундызым-ай,
Ақ бесигің жай қызым-ай.

Баласы тыныш шоршымай уйықлауы үшін дастығының астына нан, дуз, пышақ қойған. Бесикке сыңғырлауық ойыншықлар менен бирге тумар илдирип қойған. Бул хәрекеттер ананың перзентін қәуіп-қәтерсіз өсіуі үшін қорғанышы болып, хәйийү текстлерінде былайынша баянланады:

Балам менің уйықласын,
Периштелер қорғасын,
Пышақ кессін шайтанды,
Нан, дуз беріп ақлайын-ай.

- деп диний исенімдегі периштелерді шақырады, пышақты болса шайтан келе алмауы үшін қояды. Нан хәм дузды қарамағашты болып, куда жолына қояды. Ана мұхаббаты перзенті үшін шексіз, бесик жырлары ананың мұхаббатынан ұсылай дәретилип бара береді.

Мақолада тақидланадики, она ўз оқ сути билан фарзандига ўз мұхаббатини ва меҳрини сингдиради. Она алласи бола тарбиясида қатта аҳамиятта эга. Мақола муаллифи кўпгина мисоллар воситасида она алласи фарзанднинг жисмоний ва маънавий баркамол ўсишига қатта таъсир этишини таъкидлайди.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о том, что вместе с материнским молоком мать впитывает в своего ребёнка любовь и заботу. Колыбельной песня матери играет большую роль в воспитании ребёнка. На основе примеров автор статьи показывает, что колыбельная оказывает большое влияние на дальнейшее гармоничное и духовное развитие ребёнка.

SUMMARY

In the article the author states, that together with mother's milk mother soaks in her child love and care. Mother's cradle song plays a great role in the education of a child. On the basis of examples the author proves that a cradle-song makes a great influence on further harmonious and spiritual development of a child.

TEJAMLILIK – TRANSPOZITSIYANI YUZAGA KELTIRUVCHI OMIL SIFATIDA

(Usmon Azim she'riyati misolida)

D.Islamova – o'qituvchi

Samarkand davlat universiteti

Tayanch so'zlar: transpozitsiya, ko'chish, leksema, tejamlilik, qisqalik, ixchamlilik, aniqlik va lo'ndalik.

Ключевые слова. транспозиция, конверсия, лексема, экономия, краткость, компактность, точность и долговечность.

Key words: transposition, conversion, lexeme, economy, brevity, compactness, accuracy and durability.

Tejamlilik ham transpozitsiya kabi tilda uchraydigan asosiy qonuniyatlardan biri hisoblanadi. Tejamlilik transpozitsiyaning bir ko'rinishi bo'lib, J.Eltazarov ta'kidlaganidek, so'z turkumlarining o'zaro ko'chishi aslida tejamlilikning semiotik va sintagmatik planda namoyon bo'lishi, deyish mumkin. So'z o'zining tipik sintaktik pozitsiyasidan chetlanishi natijasida gap tarkibida miqdoriy qisqaruvga yo'l ochishi va buning natijasida ko'chkin so'z

Ана болған хаял баласын қоршаған орталықтағы тәбият қубылысларына айға, күнге, жұлдызға, кундызға, гүлге, бүлбилге хәм т.б. затларға усатып еркелетеди. Оларды дизбеклеп уйқасқа түсіреді. Таяр бурыннан қәлиплесип бесик жырының ырғағына салып нама менен қосып атқарады. Бесик жырларындағы бул ұсыл көркем әдебиеттің ең ески жанры деп есапланатуғын синкретизм методын еске салады. Синкретизм – «сөз», «саз», «хәрекет»лердің биргеликте жәмлесип көркем дәретпенің атқарылуына байланыссыз қолланылған термин болып есапланады. Бесик тербетип хәйийүлер айтқан ана мұхаббаты ұсы бесик жырларына терең синдирилген. Ана ишки сезімлерін қосыққа айландырып бесик жырларын пайда еткен. Бесик жырлары тәбиятынан биз халық турмысының түрлі көриніслерін көреміз. Ана мұхаббаты жыры арқалы келешек әулад хәққындағы халықтың тилек-әрманларын таныймыз. Миллий рухты бөбеклик шақлардан-ақ бойына синдиретуғын халықлық тәрбияның тәсири айрықша екенлигин биз бесик жырлары мысалынан көреміз. Бесик жырын тыңлап жатырған бала тынығып, шийрин уйқыға кетеді. Бала тоқ, тыныш, меҳирли орталық пенен тәмийинленгеннен соң оның рауажланыуы да күтә жақсы болады. Бесик жырын тыңлап өскен баланың есте сақлау қәбилетинің жақсы рауажлануғынлығы илимде анық. Бесик жырын тыңлап, меҳирди алған жас әулад парасатлы, шыдамлы, меҳирли инсан болып қәлиплеседі. Баланы тәрбиялауда тийкар болған бесик жырларын бүгинги күнде де шаңарақта аналар жырлайды. Ана менен бала арасындағы байланыс бесик жырынанбасланады. Баланың аман өсиуінен баслап келешек өмирине деген тилеги, исенім, нийети бесик жырының тийкарғы сюжети болып хәр бир қосық куплеттери сулуы өрилген өрімдей болып, турады. Бесик жырының бул хызметі инсан өмирі дауамшысы болған перзент тәрбиясының әпиуайы ошақ басынан басланып, ұллы жәмийетлик, халықлық тәрбиялар менен барып уласады. Соның үшін да дана халқымыз «Болар бала бесиктен», «Бесик дүзелмей, ел дүзелмес» сыяқлы мақалаларды бийкарға айтпаған. «Ана бир қолы менен бесик тербетсе, бир қолы менен дүньяны тербетеді» деген хикметли сөзлерге жүгинсек ана меҳри, ана мұхаббаты жыры инсан үшін өмирлик рухый азық болады.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о том, что вместе с материнским молоком мать впитывает в своего ребёнка любовь и заботу. Колыбельной песня матери играет большую роль в воспитании ребёнка. На основе примеров автор статьи показывает, что колыбельная оказывает большое влияние на дальнейшее гармоничное и духовное развитие ребёнка.

SUMMARY

In the article the author states, that together with mother's milk mother soaks in her child love and care. Mother's cradle song plays a great role in the education of a child. On the basis of examples the author proves that a cradle-song makes a great influence on further harmonious and spiritual development of a child.

TEJAMLILIK – TRANSPOZITSIYANI YUZAGA KELTIRUVCHI OMIL SIFATIDA

(Usmon Azim she'riyati misolida)

D.Islamova – o'qituvchi

Samarkand davlat universiteti

Tayanch so'zlar: transpozitsiya, ko'chish, leksema, tejamlilik, qisqalik, ixchamlilik, aniqlik va lo'ndalik.

Ключевые слова. транспозиция, конверсия, лексема, экономия, краткость, компактность, точность и долговечность.

Key words: transposition, conversion, lexeme, economy, brevity, compactness, accuracy and durability.

nutqiy oqimdan chetlashtirilgan(tushirib qoldirilgan) boshqa bir so'zning semantik-funksional xususiyatlarini o'z ustiga olishi, davr o'tishi bilan hatto o'sha so'zni kommunikativ jarayondan siqib chiqarishi mumkin [3:119]. Va bu ko'chgan so'z o'z xususiyatini ham, boshqa birlik xususiyatini ham o'z zimmasiga olgani uchun, ma'no yana murakkablashdi [4].

Tejamlilik transpozitsiyada ko'p kuzatildi. Ayniqsa,

tilshunoslikda ma'no va mazmun jihatdan leksemalarni tejab qo'llash ixchamlikni yuzaga keltiradi. Ixchamlik esa, aniqlik va lo'ndalikni yuzaga keltiradi. Tejamlik va transpozitsiya o'zaro bir-biriga yaqin tushunchalar hisoblanadi.

Birliklarni tejab qo'llash badiiy asar tilida ayniqsa, she'riyatda ijodkorlar tomonidan keng qo'llaniladi. Bunda tejamkorlik, nafaqat estetik ta'sirchanlikni oshiradi, balki vazn tengligini saqlashga xizmat qiladi, hamda ohangdorlikni ta'minlaydi.

Biz tahlil qilmoqchi bo'lgan Usmon Azimning «Shuhrat aka xotirasiga» nomli she'ri umrboqiy mavzu, g'oya bilan sug'orilgan asardir. Unda inson va umr, abadiylik va o'tinchilik, hayotning achchiq haqiqati – hoki turob bo'lishga mahkum insoniyat qismati tasvirlangan [7:123] bo'lib, she'rni shoirning o'ziga xos poetik individual so'z qo'llash mahoratining yorqin namunasi sifatida baholash bilan birgalikda asarda substantivatsiyaning bir ko'rinishi bo'lgan leksik tejamlikning mukammal namunasini ham kuzatishimiz mumkin. Usmon Azim she'rda transpozitiv so'zlarni takror shaklda qo'llagan bo'lib, barchasi leksik tejamlikni yuzaga keltirgan. She'r jami 42 misradan iborat bo'lib, shundan 10 o'rinda leksik tejamlik kuzatiladi. Masalan,

Qator-qator, qator-qator, qator-qator,
Saf-saf bo'lib, saf-saf bo'lib, saf-saf bo'lib,
Afgor-afgor, afgor-afgor, afgor-afgor,
Yo'q-yo'q bo'lib, daf-daf bo'lib, hayf-hayf bo'lib –
Odamizot bu dunyodan o'tib borar.
Navbat bilan tizilganlar, tizilganlar
Ezganlaru ezmaganlar, ezilganlar;
«Xudo» degan; tangrini bir sezmaganlar –
Odamizot bu dunyodan o'tib borar. [5: 76].

Mazkur baddagi takror shaklda qo'llanilgan *tizilganlar*, *tizilganlar*, *ezganlaru*, *ezmaganlar*, *ezilganlar*, *ezilganlar* kabi transpozitiv birliklarni leksik tejamlikning yorqin namunasi deyish mumkin. Chunki jumlaning tarkibida mazkur birliklar atributiv vazifada kelmoqda. Atributiv vazifa esa, aniqlovchi aniqlanmish munosabatini talab qiladi. Aslida misralarda *ezilgan insonlar*, *tizilgan odamlar*, *ezgan odamlar*, *sezmagan insonlar* shaklida birikmali holatda qo'llanilishi lozim edi. She'riy misrada sifatdashning kategorial jihatdan o'zgarishi, boshqa vazifada qo'llanilishi kategorial ko'chishni, ya'ni morfologik transpozitsiyani yuzaga keltirgan. Misollarda aniqlovchi transpozitiv so'z, aniqlanmish esa tushirilgan so'z bo'lib, birikma o'rniga qo'llanilishi kuzatiladi. Yuqoridagi tizilganlar, tizilganlar, ezganlar-u ezmaganlar, ezilganlar misralarida «lar» ta'kidlash vazifasini o'z ustiga olgan.

Davlatmand-u xoru zorlar, bechoralar,
Dilu but-u, dili yo'g'-u, dilporalar,
Hukmfarmo poshshohlaru fuqarolar –
Odamizot bu dunyodan o'tib borar... [5:77].

Ushbu misralarda nafaqat so'z, balki morfologik kategoriya ko'plik qo'shimchasi «lar» ham tushub qolmoqda. Mazkur badda ham leksik tejamlikning namunasi sifatida *xoru zorlar*, *bechoralar* va *dilporalar* transpozitiv birliklarini keltirish mumkin. Keltirilgan

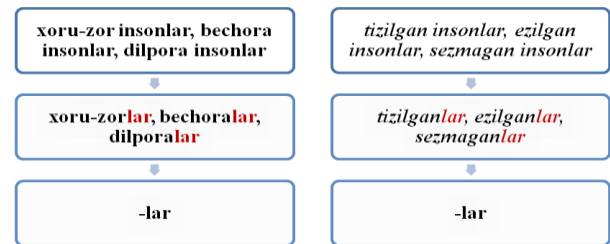
birliklarda ham yuqorida ta'kidlaganimizdek, aniqlovchi aniqlanmish munosabati mavjud bo'lib, misralarda xoru zor *insonlar*, *bechora insonlar*, *dilpora insonlar* shaklida birkmali qo'llanilishi lozim edi. Tejalish mazkur holatda ham, birikma o'rniga so'z holatida qo'llanilishida ko'rinadi.

She'riy misralarning barchasida sifatdash va sifatning kategorial jihatdan o'zgarishi, ya'ni *belgi* o'rniga *nom*, vazifasida qo'llanilishi kategorial ko'chishni yuzaga keltirgan bo'lsa, sintaktik jihatdan esa, *aniqlovchi* o'rniga *ega* vazifasida kelishini kuzatishimiz mumkin. Tilshunoslikda mazkur holat otlashish ya'ni, substantivatsiya deb nomlanadi. Uning maxsus belgi ko'rsatkichi $V > N$ (*verb-fe'l*; *noun-ot*) bo'lib, keltirilgan misollar funksional transpozitsiyaning namunasi hisoblanadi. Transpozitsiyada yasalish obyekti mavjud bo'lmaydi. Ular grammatik aloqaga kirishganidan so'nggina funksional transpozitsiya jarayonini sezish mumkin [6:13].

Shu bilan birgalikda she'riy matndagi shoir tomonidan qo'llanilgan tejamlik asosidagi transpozitiv so'zlarning barchasi o'tning grammatik kategoriyalaridan biri hisoblangan ko'plik shakli – *lar* ni olib, uyushib kelishi she'rning ohangdorligini, musiqiylikni hamda o'qishiligi ta'minlashi bilan birgalikda shoirning o'ziga xos individual uslubiy mahoratini ko'rsatib berishga xizmat qilib kelgan. Misollarning barchasida so'z birikmasi ifodalaydigan tushuncha ma'lum bir darajada torayib, so'z ifodalaydigan ma'no doirasiga kiritilgan. Grammatik aloqani esa, aniqlovchi aniqlanmish munosabatida ko'rish mumkin.

Masalan, *Navbat bilan tizilganlar, tizilganlar* [5:76].

So'z birikmasi – aniqlovchi - aniqlanmish - ma'no + aniqlanmish – lar - ma'no;

Xulosa qiladigan bo'lsak, Usmon Azimning mazkur she'rda qo'llanilgan transpozitiv so'zlar leksik tejamlikning yorqin namunasi sifatida yozuvchining o'ziga xos uslubini namoyon qiluvchi vositalardan biri bo'lgan transpozitiv birliklarni qo'llash mahoratining bir ko'rinishi sifatida ma'noni ixcham, qisqa, aniq va lo'nda ifodalab kelgan. Shu bilan birgalikda so'zlarni tejab qo'llash shoir tomonidan ifodalangan fikrlarning ma'nosiga ta'sir qilmasdan balki, shoirning o'ziga xos individual uslubini hamda maqsadini ta'sirchan va esda qolarli tarzda ifodalashga xizmat qiladi. She'rda takror shaklda qo'llanilgan transpozitiv so'zlar musiqiylikni, ohangdorlikni ta'minlash bilan birgalikda shoir asarlari tilining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishga hamda badiiy til vositalaridan foydalanish mahoratini namoyon qiluvchi vositadir.

Adabiyotlar

1. Doniyorov X., Yo'ldoshev B. Adabiy til va badiiy stil. -Toshkent: «Fan», 1988, 206-b.
2. Hojiev A. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. -Toshkent: «O'qituvchi», 1985, 164-b.
3. Eltazarov J. So'z turkumlari paradigmasidagi o'zaro aloqa hamda ko'chish hollari. -Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 2006, 170-b.
4. Eltazarov J. Tildagi tejamlik tamoyili va qisqaruv. Monografiya. –Samarqand: SamDU, 2004, 110-b.
5. Usmon Azim. Fonus. –Toshkent: «Sharq», 2010, 216-b.
6. Uralov A. O'zbek tili qo'shimchalari tizimida murakkab va kengaygan shakllar. Filol. fanlari bo'y. fal. dok. (PhD)diss. avtoref. –Toshkent: 2019, 47-b.
7. O.Yusupova O., Umirova S. Badiiy-estetik ifodada shakl va mazmun mutanosibligi. SamDU ilmiy tadqiqotlar axborotnomasi. –Samarqand: 2016, № 4. 123-126-b.

REZYUME

Maqolada O'zbekiston xalq shoiri Usmon Azim she'rlarida qo'llaniluvchi ayrim transpozitiv so'zlarning tejamlik tamoyili asosida ko'chish hollari tahlilga tortilgan.

В статье анализируются транспозитивные слова, которые использовались в лирической поэзии народного поэта Узбекистана Усмона Азима.

The author of the article analyzes the aspects of transformation as a result of speech economy of transpositive words, which were used in the language of lyrical poetry of the national poet of Uzbekistan Usmon Azim.

И.ЮСУПОВ ЛИРИКАСЫНДА ТУҰЫЛҒАН ЖЕР ТЕМАСЫ
Ж.О.Каниязова - *филология илимлери бойынша философия докторы*
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сұзлар: лирика, кұшиқ, образ, лирик қахрамон, кушлар образи, символ, жанр, бадий шакл.

Ключевые слова: лирика, стих, образ, лирический герой, образ птицы, символ, жанр, художественная форма.

Key words: lyrics, poems, image, lyrical hero, image of a bird, symbol, genre, artistic form.

Шайыр И.Юсупов лирикасындағы тийкарғы темалардың бири – шайырдың туылған жер хаққындағы қосықлары болып, бул темада ең дәслеп 1940-жыллары «Ұатан» қосығын жазады. Ұатан хаққындағы қосықлары, сондай-ақ хәр бир қосығында туылған жерге сүйиспеншилик сезимлериниң сәулелениуи шайыр лирикасының тийкарғы өзгешеликлеринен бири деп карасақ болады. Шайыр қайсы темада, қандай жанрда шығарма жаратса да, өзи туылған үлке турмысы, өз халқының тарийхы хәм бүгини менен тығыз байланыстырады. Шайырдың хәр қыйлы жыллары баспадан шыққан қосықлар топламларының хәр биринде ұатан, туылған жер, ел-халық темасындағы қосықлары бар. Соңғы дәуирде бул темадағы қосықлары жәмлестирилип, «Ұатан мухаббаты» (2016) деген атамада қосықлар топламы баспадан шықты.

Шайыр инсанның кеўлиндеги пәк сезимлерди өткир лиризм менен жеткерген. Қосықларын оқығанда, сөйлеп жүрип тил үйреткен, ес билдирип адам еткен, усы күнлерге жеткерген, туғылып - өскен ауылын, кәдирдан босаған, алтын уяң – шаңарағың, ата-ана, дос – яраның, бәрше-бәршеси көз алдыңа елеслейди. Қосықта лирикалық қахарманның кеўил толғаныслары хәр қандай оқыушының да жүрегин толқытпай қоймайды.

Туғыласаң десе маған жүз ирет,

Тек те усы жерде туғылар едим.

Жалаң аяқ май топырақты шаңғытып,

Барлық соқпағыннан жуғырар едим [6:79]

Мине, шайырдың туылған жерди көклерге көтерийуши усындай романтикаға толы қатарлары да жағымлы, олардың барлығы киндик қан тамған топыраққа болған шексиз ықлас пенен ынтықлықтан туылған ойлар екенлиги белгили.

Шайырдың поэзиясынан орын алған айырым қосықлар бар. Оларда шайыр бирде-бир «Ұатан» сөзин ислетпестен, «ұатан» хәм туылған жерге мухаббат идеясын береди. Мысал ретинде шайырдың «Тийме оған» қосығын алып қарайық. Қосық тийкарынан, дидактикалық лириканың үлгисинде жазылған. Қосықтың мазмунына көре бир жас бала жерде ийреңлеп баратырған жыланды урмақшы болғанда лирикалық қахарман:

Тийме бала жыланға

Ийреңлеп баратырған

Жасау ушын булманда

Олдағы жаратылған.

Сениң ауылың болса,

Оның да Ұатаны бул

Ақсардың арасында

Хәз етип жатады бул...[7:77]

деп айта келип, хәттеки, жыланда да туылған жерге деген мухаббат бар деп жырлайды. Шайыр бул қосығында бир қанша прозаизмге берилсе де, өз киндик қаны тамған жерин айрықша сүйиспеншилик пафос пенен жырлайды.

Оқыу я пайда қуып

Кетерсең ер жеткенде

Ал, ол усында туғып

Өледи усы жерде...[7:77]

деген қатарларда болса туылған жерге деген садықлық сезимлери сәулеленеди.

Мысалы, Ұатан темасының қуслар образы арқалы ашып берилиуин алып қарайық. Шайыр «пошша торғай», «хәкке», «байыулы» сыяқлы қуслар образында Ұатанға садықлық, Ұатанды сүйийушилик сезимлерин бере алған. Себеби, бул қуслар образы теманы анық, тәсиршен, образлы етип жырлауға хызмет етеди. «Пошша торғай» қосығында:

Сайра, достым, әл хаўада пыр-пырлап,

Саз бенен сәубетсиз дәуран болды ма,

Сен көкте, мен жерде буншелли шырлап

Сүймегеннен соннан Ұатан болды ма?! [5:17]

Әдетте, пошша торғай өзи бир муштай ғана, жүдә нәзик болған қустың кишкене бир түри. Енди усы кишкене ғана қустың, кишкене ғана жүрегине дүньяларға татырлық, инсаниятқа үлги боларлық шексиз Ұатан мухаббатын жайғастыра алған. Өйткени, пошша торғай диң хаўаға көтерилип шыр-пыр болып, жән-тәни менен үзликсиз сайрап турар. Соншелли тоқтаусыз хәм күйип-писип сайрағанлықтан базада жүреги жарылып кетип набыт болып та қалар екен. Ол бийкарға сайрағаны жоқ, Ұатан ушын, туылған жер ушын сайрады. Күйип жанып сайрады. Бизде, Ұатан ушын күйип-жанып сүймесек, хызметинде демимиздиң соңына шекем тақ турмасақ оннан Ұатан болар ма? деген идеяны кишкене қус-пошша торғай образы арқалы аңлатпақшыдай.

Буннан басқа шайырдың «Кегейли бойында» деп аталған қосығында да Ұатанға садықлық идеясын «хәкке» образы арқалы береди:

Қайсы бир қус излеп көлденең бахтын,

Кетсе-кетербесин қызыл қыяға.

Аш-тоғына көнип сен усы жақтың,

Кесте тигип отыра бер уяда...[5:17]

Мусылман халықларының түсинигинде «хәкке» унамсыз қус образы сыпатында сәулеленеди. Бул хаққында бир қанша фольклорлық шығармалар: эпсаналар, ертеклер дөретилген. Оған көре бир күни пайғамбар Мухаммед алайхиссалам жаўдан қашып киятырып беркиниўге жер таппай киятырғанында алдынан үлкен терек шығады. Пайғамбар сол теректиң түбине кеўегине кирип жасырынып алады. Лекин пайғамбардың шекпениниң бир ушы теректиң сыртында қысылып қалып еди. Сонда хәкке келип буны шоқып, тартып изинен келген жаўларға бул жерде бир нәрсе бар деп айтып береди. Жаўлар пайғамбарды тутып алады хәм буннан гәзеппленген пайғамбар хәккени «илая аузыңнан туўғайсаң»- деп гарғайды. Соннан бери хәкке гарғыс алған қус есапланған. Бирақ, И.Юсупов хәкке образын жаратыўда өзгеше жол тутар. Оған басқаша көз қарастан қарап, унамлы баха береди. Әлемде қанша қуслар бар. Бирақ, олар ўақыт өтиуи менен гөззал үлкелерге, жыллы жақларға ушып кетеди. Ал, хәкке қыстың қанша сууық күнлерин басынан кеширсе де өз Ұатанының барына көнип мәңги жасайды. Бул қосықта хәкке образы садықлық хәм

сабырлылықтың символы. Бул қосықлардағы шайырдың шеберлигі, қосықты мәзі көтеріңкі, курғақ, сыйқағы шыққан қатарларға сөзлерге емес, ал деталастырады.

Шайыр поэзиясындағы усы темадағы қосықлары хақында профессор Қ.Жарымбетов былай жазады: «Ұатан темасын шауқымлы, дәмдебели кызыл сөзлер менен емес, ал кишкене бөлекшелер, затлық сүүретлеулер менен ашып беріуді қарақалпақ әдебиятында стиллик өзгешелик, стиллик бағдар сыпатында И.Юсупов баслап берди. Оның көплеген қосықларында туылған жер, Ұатан темасы өзлеримиз ескере бермейтуғын, Ұатан деп есапламайтуғын кишкене бир белгилер, затлар, деталлар арқалы кеуілге конымлы, жүрекке жағымлы етип жырланады. Мысалы, пошша торғай, қырғауыл, тыррыулаған тырналар, кублаға қарай ғаңқылдап ушып баратырған ғазлар, шықылықлаған хәкке, самал менен шайқатылған саулатлы қаратал, қолларын жайып ербейген сексеуіл, сарғайған сахра хәм т.б. жанлы, жансыз затлардың қурастырып, бир бирине шайыр бир неше қосықлар арнаған. Буған шайырдың «Қара тал», «Сексеуіл», «Гесирткениң көзлери», «Пошша торғайға», «Қырғауыл», «Байыұлыға», «Тырналар», «Қоңыр ғаз», «Ғаррылар», «Шөгирме», «Қарақалпақ хақында сөз» хәм т.б. қосықларын мысал етип келтирүүге болады. Бул қосықлардың хәр бир елеспесиз деталлар арқалы уллы Ұатан идеясын сәулелендиреди, ол шайырдың ширели тили менен жүрекке күтә жағымлы, күтә сүйкимли болып сезиледи. Ұатан темасын усындай бир мотив, бир детал менен алып шығу, оны майда бөлекшелерге бөлип жырлап, соңынан оларды қурастырып, бир пүтін Ұатан түсинигин пайда етиү қарақалпақ әдебиятында үлкен поэтикалық жаңалық болды» [1:4].

Шайырдың «Байыұлы» қосығын алып қарайық. Қосықта Ұатан сүйіушилиік, оған садықлық байыұлы образы арқалы бериледи. Қосық жети шуұмактан ибарат болып, дәслепки шуұмақлары халық ауызеки дөретпелеріндеги байыұлы хақындағы әпсананы еске салады:

Растан сен байдың улы болдың ба
Ата-анаңнан жаслай жетим қалдың ба,
Өгей шешен саған дөхмет салды ма
Неден жаман атлы болдың байыұлы? [7:78]

Енди байыұлы хақындағы фольклорлық сюжетке дыққат қаратайық: Онда бир байдың бир улы хәм бир кызы болыпты. Олар жүдә ерке болып ер жетипти. Ата-анасы тәртіпке шақырып бақырса да олар буны дурыс түсинбей үйинен безип кеткиси келетуғын болады. Бир күни екеуі аулақта «өз ауанымызға кетсек, қус болып пәрүаз етсек» -деп гүңиренеди. Буны еситип әкеси ғәзеп пенен «үйден де безгилериң келди ме, хә мурады хасыл болғырлар!» - деп айтып салады. Сол мәхәл үйдин ишин кара түтин қаппап, байдың перзентлериниң орнына көримсиз қос қус пайда болады хәм олар узақларға пыр-пырлар ушып кетеди [3:87]. Қосық, мине усы ўақыя менен басланады. Бирақ шайыр фольклорлық сюжетти қайта ислеп, оған жаңа мазмун берип, дәуирдин проблемасын сәулелендиреди. Қосық өткен әсирдин сексенинши жыллары дөретилген. Сол ўақытлары мәмлекетлик сиясатта бир тегислик бузылып, қайта қурыў басланған жыллар еди. Арал теңизи қурып, экологиялық жағдай жүзеге келип атырған еди. Халық суўсызлықтан қыйнала баслайды, тәбият пүткіллей өзгериіп, инсан өмирине күшли тәсир ете баслайды. Қосықта шайыр халық арасындағы ырымға бола байыұлыға мүрәжат етип, алдындағы апатшылық хақында шақырық салады:

Накыл бар: «Жер қатты, аспаны узақ»,
Көшпеймиз бе деген үмит бар бирақ,
Тамбасына шығып бақыр, қаттырақ,

Бәлким, сениң даўысың жетер байыұлы.

Бунда шайырдың байыұлы образын таңлауда үлкен мәни бар. Өйткени, байыұлылар бағы-хәрем, гүлленген мәменлерде емес, ал халық таслап кеткен гөне журтта жасайды. Халыққа ата журтын таслап кетпеуді нәсиятлайды.

Шайырдың ұатан хақындағы қосықлары жанрлық жақтан хәр қыйлы болып келеди. Бул мазмунды беріуде шығыс әдебиятындағы мухаммес формасын («Ұатан»), халық фольклорындағы жыр үлгисин («Ауыл, ауыл»), төртликлерди, дәстүрий төрт қатарлы қосық формасын, сегизликлер, қысса жанрын таңлайды. Шайырдың мазмунға сай форма таңлаудағы изленислери жүдә сәтти шығып, оқыўшы кеулин уялап алады.

Солай етип, шайырдың хәр бир қосықлар топламында ел-халық, ұатан хақында жаңаша мазмун хәм формада жаратылған көркем шығармалары орын алған. Олар арасында шайырдың туўған ели – Шымбай, өз ауылы айрықша йош пенен жырланады.

И.Юсупов лирикасында Шымбай темасы хақында сөз етер екенбиз, оның «Тал болыпты таллары», «Шымбайдың» (1954), «Шымбай жолларында», «Кегейли» (1956), «Таллы жағыстағы еске түсириулер» (1969), «Ұатан» (1963), «Қара тал» (1955), «Туўған жер» (Шымбайға, 1961-1966), «Ауылым», «Ауылымның ғаррыларын сүйемен», «Ауыл, ауыл» (1981), «Төк тауындағы ойлар» (1992-93) қосықлары менен бир қатар сатиралық, юморлық қосықлары есапланған «Пайдакүнем Өмирбек», «Өмирбек лаққы», «Өмирбек мешитте», «Өмирбек хәм ийшан», «Өмирбек хәм Ережеп тентек» шығармалары дыққатымызды тартады. Тиккелей Шымбай темасына арналған қосықлары көпшиликти қурамайды, лекин шайыр хәр бир қосығында өз туўылған ауылын еске алып өтеди. Оларда образлық сүүретлеу арқалы, яғный ауыл тәбиятын хәм кара тал, ана образлары тымсалында Шымбай тәрийпин беріу – өз туўған жерин сүүретлеу шайырға тән айрықша өзгешелик болып табылады.

Шайырдың Шымбай темасындағы қосықларының мазмунына қарай үшке бөлип қараўға болады:

- 1.Тәрийп қосықлары
- 2.Публицистикалық қосықлар
- 3.Юмор-сатиралық қосықлары

Тәрийп жанрының талапларына бола жазылған қосықлары «Шымбайдың» (1954), «Кегейли» (1955), «Туўған жер» (Шымбайға 1961-66) болып, оларда шайыр конкрет жер, қаланың тәрийпин береді. Мысалы, «Шымбайдың» (1954) қосығы тәрийп жанрында жазылған болып, бул қосық шайыр Қазы Мәулік баззларын еслетеди. Жәми төрт шуұмактан ибарат болып, «Шымбай» намасының ырғағына салып жазылған.

Ал «Кегейли» қосығында болса елге белгилі Кегейли каналы бойын тәрийплейди, сол арқалы шайыр өз өтмишин еске түсиреди, туўған жерге сағынышын, сүйиушилиік сезимлерин береді:

Бәлент ырашыңа мен миндим тағы,
Қандай ысық туўған жердин қушағы!
Мунарланған терек, мийўалы бағы,
Бахытлы ауылымның сәни Кегейли.
Күншығарың Тағжап, батысың Аршан,
Ақ алтын мөканы қай жерге барсаң.
Жүз жап, мың салмадан хағлап ағарсаң,
Сонда да тартылмас суўың, Кегейли.

Шайырдың «Шымбайдың», «Кегейли» қосықлары классикалық әдебияттағы тәрийп жанрының талаптарына сай жазылған хәм қосықлардың атамалары да олардағы қолланылған редифлер менен жазылған.

Ал «Туўған жер» (Шымбайға, 1961-1966) қосығында болса, лирикалық қахарманның өзи туўылған ауылына барғандағы балалығын еске түсириулері арқалы

сағынышын, сүйинишин, оған ынтықлығын, өз тәгди-
рин оған байлап, келешекке жол алғандығын көтеринки
руўхта сүўретлейди. Қосық жазылуы стили бойынша
фольклордағы шұбыртпалы жыр үлгисин еске түсире-
ди, бірақ онда трагизм емес, ал лирикалық қахарман-
ның кеўил дүңьасынан атлығып шыққан куўанышлы
сезимлерин, шадлы мәўритлерин жеткеріуде бул фор-
ма жүдә сәтлі шыққан.

Сәлем, туўған топырағым!

Аймалаған Сен аямсаң,

Таллы жағыссы саямсаң.

Мен қус болсам, сен уямсаң,

Аўзымдағы мәргиямсаң,

Анам, Шымбайымсаң мениң

Ким сағынбас туўған жерин!

Киндик қаным тамған жерим,

Аманбысаң аўыл-елим!

қатарларында көтеринки кейпийттағы лирикалық
қахарманның халаты көз алдымызға елеслейди. Шайыр
қосықта Шымбай, қарақалпақ тарийхындағы, балалық
дәуириндегі ядта мөрленип қалғандарын еске алады.
Лирикалық қахарман қыялында аўылдың тәбиятына
жан киргендей, оны сағынып қалғандай сезиледи хәм
шайыр бул моментлерди шеберлик пенен қағазға түсире
алады:

Таллар тик аяқтан басып,

Жол бойында қатарласып,

«Шайырым!» деп жабырласып,

Қалар ырғалып изимде,

Кеўлим толар хош сезимге.

Қайдан бул сезимнің хаслы?

Куўанғаннан көзим жаслы.

Кеўлимде бир бәхәр паслы

Жайғандай гүл жапырағын,

Профессор Қ.Жәрімбетов публицистикалық
қосықты «сәулелендіретуғын объектине қарай адамда
хәр қыйлы эстетикалық сезимлерди: көтеринки, гөззал,
қайғылы, жеркенишли, ғәзепли сезимлерди оятыуы
мүмкин. ...публицистикалық қасийетлер хәм көркем-
эстетикалық сезимлер шығармадағы лирикалық
қахарманның руўхый кейпийтлары, дағдарыслары,
наразылықлары арқалы бериледи» [2:82]. Шайырдың
аўылы хәккында жазылған қосықларда конкрет күннің
әхмийетли талаплары, аўыллас жораларының минез-
кулқы, аўылдың өзине тән дәстүрлери, жекке өмирине
тийисли ўақыялар публицистикалық бағытта реал
сүўретленеди. «Таллы жағыстағы еске түсириўлер»
(1969), «Қара тал» (1955), «Аўылым», «Аўылымның
ғаррыларын сүйемен», «Аўыл, аўыл» (1981), «Төк
тауындағы ойлар» қосықлары усындай
публицистикалық сыпатларға ийе.

Ал шайырдың және бир «Мен қалада оқығанда»
деген қосығында жоқарыдағы жазылған ўақыттан көп
жыллар өткен соң да, перзент Ытан топырағын өз
анасы менен тығыз байланыстырғандығын көриўимиз
тәбийий болса керек. Ондағы мына қатарлар оғада
тәсирли:

Сабақтан кеш шығар едик,

Мен қалада оқығанда.

Күн бата аўылдан келип,

Күтер еди анам сонда.

Енди базда машиналы,

Өтсем зуўлап сол қарадан.

Желбиреп «ақ орамалы»,

Мени күтип турар анам.

Хәм төбемди көрген сайын,

Куўанып қол былғағандай,

«Шаршадан-аў, айнанайын!»

Деп басымнан сыйпағандай.[5:25]

Қосық қатарлары усындай шынлығы, ҳадаллығы
менен лирик қахарманның өз анасы менен бирге
киндик қаны тамған туўған жерге болған ынтықлық

сезимлерин оқыўшыға тәсирли жеткерип тур.

Ытан дегенде шайыр тәрепинен ең дәслеп өзін
эткөншекке салып тербеткен қара талын еслеўи, сол
«қара тал» образының бир пүтин символикалық
көриниске айланыўи әдебиятшыларымыз тәрепинен
бурыннан айтылып киятыр. Сондай-ақ, Ытанды ең
дәслеп өз аўылы деп түсиниўи де тәбийий қубылыс
екенлиги анық. Сонлықтан да шайыр «Аўыл-аўыл!»
деген қосығында өз киндик қаны тамған жерин
айрықша сүйиспеншилик пенен жырлайды, оның
бүгинги машқалаларын ортаға қояды, аўылласларын
заманагөйликке шақырады:

Үлкен шәхәр арқасында,

Қалың терек арасында,

Елеспесиз бир аўыл бар,

Кегейлинің жағасында.

«Туўған жерим» деген сөздің,

Мәни берип пайқасына,

Қояр едим жулдыз етип,

Аспандағы ай қасына...[5:83]

Мине, шайырдың туўылған жерди көклерге
көтериўши усындай романтикаға толы қатарлары жүдә
шебер берилген. Булардың барлығы киндик қаны
тамған топыраққа болған шексиз ықлас пенен ынтық-
лықтан туўылған ойлар екенлиги сезилип турады.

«Қосық – халыққа, заманға хызмет етиў,
заманласларының кеўил күйин, қайғы-дәртин, арзыў-
әрманларын жырлаў арқалы адамгершилик сезимлерди
улығлаў, адамның ишки руўхый халатын, тәбият
гөззаллығын сүўретлеў арқалы өз мақсетине ериседи,
өз заманласларының кеўлине жағыў, жүрегине жол
табыў – шайыр ушын ең азаплы хәм әдиўли ис» [8] -деп
жазады шайыр. Хәкыйқатында да, шайыр поэзиясы
кеўиллерден орын алған, тематикасы кең, турмыс
тәшўишлерин сәўлелендирип, инсан сезимлерине
қозғаў салады. Әсиресе, шайырдың туўылған жер
хәккында жазылған қосықларынан «Аўыл, аўыл»
қосығы айрықша тәсир қалдырады. Шайыр өз туўылған
аўылына сағынышын бере отырып, қурғақ , көтеринки
мақтаў сөзлер менен тәрипләуден өзін тыяды. Қосықта
жас баланың балалық дәуиринен елеслери арқалы
ўтанға болған инсан сезимлерин сәўлелендирген, бул
қатарларды оқыған оқыўшы қандай да бир илаҳий
сезимлерге бериледи. Ал қосықтағы шайырдың нийети
тек ғана туўылған жер тәрийпин беріў емес екенлигин
кейинги бөлимлерин оқыў арқалы түсинемиз. Шайыр
өз елинің адамларының пейли-ығбалын, миллий
психологиясын, характерин беріўге умтылады. Хәр бир
қосығында дәуирлик проблемаларды сәўлелендириў-
шайырдың тийкарғы нийети. Шайыр И.Юсупов та бул
қосығында өз дәуириниң проблемаларын
сәўлелендиреди. Қосық идея-тематикасы жағынан рус
шайыры А.С.Пушкиннің «Аўыл» қосығы менен үнлес
келеди. Мысалы, А.С.Пушкин де қосығында аўыл
тәбиятының сүўретин сызады:

Мен сенликпен: мынаў салқын саялы бақты

Сүйемен хәм гүллериниң сулыў жамалын.

Көк ийисли гүдшеклерди, жасыл отлақты,

Путалықта сылдыраған жылға-сайларын.

Көз алдымнан жылжып өтер жанлы сүўретлер:

Еки көк көл көлбеп жатар ойпатлық бетте,

Ағараңлар балықшының желқомы онда.

Көл артында төбешиклер хәм егислик жер.

Пада отлар пишенликте суў жағасында.

Көз ушында шашаў салған жайлар көринер,

Түтеп атқан түтинлик хәм қанатлы қараз,

Қайда барсаң еңбек, сабыр қанаатқа саз.[4:10].

Ал, буннан кейин шайыр өз жасаған жәмийеттеги
хәўиж алған иллетлерди (арсызлық, көргенсизлик,
наданлық, заңсыз хәм мийримсиз жабайы паңлықты,
тас баўыр жер ийесин, гүлдей нәўше қызлардың үмитин
сөндирген тәртип - интизамды, билимсизликти) сынға

алады.

Шайыр И.Юсупов та «Аўыл, аўыл» қосығында жәмийетлик, саясий, социаллық, гуманистлик проблемаларды қозғап, олар туўралы лирикалық қахарманның ой пикирлерин эмоционал түрде береді. Қарақалпақ халқына тән миллий өзгешеліктер: бир-бирин басқылаў, ҳәзиллесіў, лақап қойыў, мийман күтиў сыяқлы үрп-әдет, дәстүрлері шебер сүүретленген.

Сақла, кудай! Қарақалпақтың
Басқы деген бәлесинен!
Гәптиң бундай астарлысын,
Мәдделисин, дастарлысын;
Хәзил сөздің көп қырлысын,
Гүләңгирдей тепкирлисін;
Ийик жонса гәррексидей,
Дүрбеze боп шығатуғын,
Шыбын тутқан өрмекшидей,
Қумырысқаға талатыўын;
Сөз цехының шеберлигин;
Толқын болып жүгиретин
Күлкінің бул күдиретин—
Жоқ шығар деп ойлайман мен
Бул аўылдан басқа жерде:
Күлкі журты—Габрово,

Әдебиетлар

1. Жәрімбетов Қ. Мәңги булақ. –Хәзирги қарақалпақ филологиясының әҳмийетли мәселелери. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2019.
2. Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы. –Нөкис: «Билим», 2004.
3. Қарақалпақ фольклоры, 77–78 том. –Нөкис: «Илим», 2014.
4. Пушкин А.С. И.Юсупов аўдармасы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
5. Юсупов И. Таңламалы шығармалары . I том. –Нөкис: «Билим», 2018.
6. Юсупов И. Беглиғиңди бузба сен. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995.
7. Юсупов И. Өмир саған ашықпан. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1999.
8. Юсупов И. Таңламалы шығармаларының еки томлығы. I том. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ шоири И.Юсупов лирик асарлари тадқиқ этилади. Мақола муаллифи шоирнинг ватан мавзусида ёзилган лирик асарларига хос поэтик хусусиятлари ва жанрий изланишлари, образлар тизимини таҳлилга тартади. Шоирнинг ватан мавзусини ёритишдаги ўзига хос услуби, маҳорати очиб берилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются лирические произведения каракалпакского поэта И.Юсупова. Автор статьи анализирует систему поэтических особенностей и жанроведения, образы, характерные для произведений поэта о родине. Раскрываются индивидуальный стиль и мастерство поэта в повествовании темы Родины.

SUMMARY

The article deals with the lyrical works of the Karakalpak poet I.Yusupov. The author analyzes the system of poetic peculiarities and genre studies, images, typical to the poet's writings on the homeland. The poet's individual style and skill in narrating the theme of Motherland have been revealed.

УДК: 398.831

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЖАҢАДӘРҢА ДӘҮИРИНЕ БАЙЛАНЫСЛЫ ТАРИЙХЫЙ ЖЫРЛАРЫ

(Тауелибай қарақалпақлары материаллары мысалында)

Е.Е.Қанаатов – таяныш докторант

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Калит сўзлар: Тарихий онг, Тауелибай қарақалпақлари, Жанадарё, халқ шеърляти, термишлер.

Ключевые слова: Историческое сознание, тауелибайские каракалпаки, Джанадарья, народная поэзия, термишлы.

Key words: Historical consciousness, Taelibai Karakalpaks, Janadarya, folk poetry, termishes.

Халық аўызеки дәрәтпелери ишинде тарийхый жырлар халықтың өтмишиниң айнасы. Әлбетте, бул – тарийхый сананың жемиси. Тарийхый жырлар, тарийхый қосықлар тарийхый ўақыяны анық бере алмаса да, онда өтмиштеги белгилер бир дәуирдің яки қандайдур бир ўақыяның жуқналары, елеслери сақланып қалған болады.

«Тарийхый қосықлардан байқалатуғын тийкарғы айырмашылық – бунда тарийхый болған ўақыяның ўақыты, себеби, журтшылықтың жағдайы, халықтың соған болған көзқарасы тарийхый ҳақықатлық турғысынан көрсетиледи. Жер-суў атамалары, адам атлары сол тарийхый фактлерге сүйенилип алынады» деген еди қазақ халық қосықларын изертлеген илимпаз Б.Ұахатов [8:263].

Қарақалпақ халқы – Орайлық Азиядағы әйемги этнослардың бири сыпатында қаншама тарийхый жолларды басып өтти, қанша тарийхый дәуірлерди

Аты шыққан Ақшәхәрде...[8:35]

Қосық лирикалық қахарманның туўылған аўылының ертеңги күни, келешегі ҳаққындағы ой-қияллары менен жуўмақланады. Лирикалық қахарман аўылының еле де гүлленип, жайнап-жаснаған турмысын көргиси келеди. Жәмийетте ңызамсызлық, мүлктиң қараўсылығы, инсанлардың тәғдирине бийпәрўалығы лирикалық қахарманды тәшўишлендиреди. «Аўыл, аўыл!» қосығы – бул медитативлик лирика.

Шайырдың және бир қосықлары Шымбай әпсаналары тийкарында жазылып, онда аты әпсанаға айланған Өмирбек лаққының күлқили сөзлери тийкарында жазылған шығармалары есапланады. Бул қосықларында Өмирбек лаққыға байланыслы халық арасындағы анекдотлары тийкарында, тилге шешенлигинен басқа қолынан ис келмейтуғын Өмирбектиң басынан кеширгенлери поэзия тили менен бериледи. Қосық 1962-жылы жазылған.

Жуўмақлап айтқанда, шайырдың қосықларында ўатан, туўылған жерге болған муҳаббети өз туўылып өскен Шымбай елаты, Таллы жағыс образы арқалы сәўлелендирилгенин аңлаймыз, дерлик көпшилик қосықларында шайыр туўылған жер темасын символикалық сүүретлеўлер арқалы сүүретлейди.

Таўелибай қарақалпақтардың тарихын, этнографиясын хәм аўызеки дәретпелери бойынша бирканша материаллар жәриялаған С.Әмирлан (Қанаатов) оларды «Орғанғы қарақалпақлар» ямаса «Орта қарақалпақлар» деп атайды. Изертлеўши өзиниң «Таўелибай тарихынан там-тум сыр» атлы китабында: «Таўелибай» – Бухар әмирлигинде жасаўшы хәм оннан ғәрезсиз жасаған Орта қарақалпақлардың ўатаны саналады» деген пикирди билдиреди [5:14-15].

Мине, усы Таўелибай қарақалпақлары арасында тарихый дәреклик әҳмийетке ийе халық поэзиясы үлгилери ҳәзирге шекем сақланған. Бул материаллар қарақалпақлардың усы бөлеклериниң хәрқыйлы дәўирлердеги жасаў орны, жасаў турмысы хәм заман нәпесинен дәрек береді. Бундай поэзиялық үлгилер илимге қарақалпақлар тарихы бойынша тың мағлыўматларды беретугынлығы сөзсиз. Олардың ишинде қарақалпақлардың алтын дәўири – Жаңадәрәя алабында жасағанлығы ҳаққындағы жыр үлгилери де ушырасады.

Айдыў, айдыў – ай қалды,

Жаңадәрәя жай қалды,

Қуған деген сай қалды,

Балларымның азығы,

Малларымның қазығы,

Жийде менен тал қалды,

Хәңңай, хәңңай, хәң-а-ңай... [4:12]. Халық поэзиясында «термишлер» деп аталатуғын бундай дүркимлерде халықтың ертедеги тарихый мәканы – Жаңадәрәяны аңсаўын, туўылған жерге болған сағыныш сезимлерин көриўге болады. Сондай-ақ, онда сол аймақта жасаған қарақалпақлардың шарўашылық пенен қатар, дийқаншылық пенен де шуғылланғанлығын аңлаймыз.

1820-1821-жылы Оренбургтен Бухараға экспедиция жүргизген орыс офицери Е.Мейендорф Жаңадәрәя бойында жасаған қарақалпақлар ҳаққында: «1740-жылы қарақалпақлар Орысиат хәкимиятынан, сондай-ақ хийўалылар менен бухарлылардан сораған көмеги куры далаға кеткеннен кейин, олар 1807-жылы Жаңадәрәя бойындағы өзлериниң өнимдар атызларын таслап кетти...» деп мағлыўмат береді [6:45].

Жаңадәрәя Сырдарядан саға алып 1819-жылға шекем мың жыллар даўамында Қарақалпақстан территориясындағы Арал теңизине куйып турған. 1816-жылларда Жаңадәрәяның суўы мол болған хәм дәрәя жағасындағы халық егиншилик пенен шуғылланып келген. Жаңадәрәя бойында суўғармалы егиншилик б.э.ш. I әсирден-ақ басланған [3:5-7].

Таўелибай қарақалпақларының Жаңадәрәя бойынан көшиўине бир жағынан дәрәяда суўдың тартылып кетиўи себепши болса, екінши тәрәптен Хийўа ханлығы хәкимдарларының тынымсыз атланыслары хәм қазақ феодаллары менен келиспеўшиликлер себепши болады. Тарихый поэзия үлгилериниң дәрелиўине де усындай ўақыялар тийкар болған. Таўелибай қарақалпақлары аўзынан жазып алынған тарихый поэзия үлгилери арасында ел-журтты аңсаў, қарақалпақ батырларын тәрипләўши қатарлар да ушырасады:

Аманбайдың ала аты,

Айдархадай айбаты,

Жаўды көрсе жайнайды,

Аўызлығын шайнайды..., - деген қосық қатарларында Аманбай батыр ҳаққында айтылады. Бул қатарларда Аманбайдың айрықша батырлық келбети сүүретленеди.

Соның менен бирге, сол жаўгершилик заманның көринисин де сәўлелендирген. Аманбай батыр – тарихый тулға. Оның исми “Қарақалпақ” тарихый қосығында да бериледи. Көпшилик информаторлар усы үлгиде дәретилген термишлерди «Жийен жыраўдан қалған жыр нұсқасы» деп биледи. Себеби, Жийен жыраўдың да «Аманбайдың ала аты» атлы жыр дүркимлери де жаңадәрәялы қарақалпақлар турмысына байланыссыз дөреген.

Таўелибай қарақалпақлары арасында «Бабалар сөзи» сыпатында атадан балаға айтылып келген және мынадай қосық қатарлары да бар:

Булдыр-булдыр күн өткен,

Бурынғыда күн өткен,

Жаңасуўдың бойында,

Жаналыдай ер өткен,

Жаналыдай шер өткен,

Хәңңай, хәңңай, хәң-а-ңай... Бул жерде «Жаңасуў» деп аталатуғын жер атамасы Жаңадәрәя болса, Жаналы шер – қарақалпақ батыры болған. Бул тарихый тулғаны халық «Жаналы султан» яки «Жаналы хан» деп атаған. Жаңадәрәя бойында жасаған дәўирде қарақалпақлар курғын хәм паракатшылықта жасаған. Шама менен XVIII әсирдин соңы, XIX әсирдин басында Жаналы султан басшылығында жаңадәрәялы қарақалпақлар Арал бийлеўшилери менен биргеликте Хийўа ханына қарсы урыс ашады. Урыстың узақ даўам ететугынын билеп хәм сол ўақыттағы жағдайдың шийеленисип баратырғанлығын есапка алып, Жаналы султан қарақалпақлардың бир бөлегин Жаңадәрәя бойынан Таўелибай үлкесине қарай қыстаўлы түрде көширеді [7:350].

Жаңадәрәя бойында жасаған қарақалпақлар узақ жыллар даўамында Әмиўдәрәяның қуяр жерине, ата-бабалар тилинде «Қаңғайлы» ямаса «Созақ сорама» деп аталған Кубла Арал бойларына – тарихый Үргениш журтына, сондай-ақ Қаршы далалары менен Таўелибай үлкесине бөлинип-бөлинип көшти.

XIX әсир ақырларында халық толық көшип болады. Бул ҳаққында Омар Сүйирбек улының «Жаңасуў» қосығында да мағлыўмат берилген:

Жайлаўым – Жаңасуў, қыслаўым – Самай,

Еки ортадан көшти бир адам қалмай.

Суўың ашып, сениң дақылың болмай,

Дәўлетиң басыңнан тайды, Жаңасуў.

Жаңасуў – дәрәясаң, суўың сор болды,

Айланып ақпасаң, өмириң қор болды.

Енди Көкөзеклер сеннен зор болды,

Дәўлетиң басыңнан тайды, Жаңасуў [1:112-113].

Бул қосықта XIX әсир ақыры XX әсирдин басларындағы Жаңасуў, яғный Жаңадәрәя бойынан халықтың көшкен дәўири анық-раўшан сүүретленген.

Таўелибай қарақалпақлары арасынан жыйналған тарихый поэзия үлгилери арасында балалар фольклорының жеделли жанры саналған *термишлер* көбирек сақланған. Термишлер – жасүлкен кесилердин ақлығын алдына алып отырғызып, жыраў жолы менен толғайтуғын жыр үлгиси [2:145]. Бунда пүтин-баслы ўақыялар жоқ, бирақ балаларды туўған жерге сүйиспеншилик руўхында тәрбиялаўға, олардың бойында батырлық сезимлерин қәлиплестириўге болған идеялар сәўлелендириледи.

Таўелибай қарақалпақлары арасында айтылатуғын тарихый поэзия үлгилерин еле де жыйнаў мәселеси – өз шешимин күтип турған әҳмийетли ўазыйпалардан саналады.

Әдебиятлар

1. Әдебият хрестоматиясы. – Нөкис: Билим, 1998. – 339 б.
2. Балалар фольклоры / Қарақалпақ фольклоры. 99-том. – Нөкис, 2015. – 544 б.
3. Ерболатов Н. Н., Айдаров О. Т. Жаңадария өзенінің тарихы мен географиялық жағдайы // Молодой учёный, – Алматы, 2014. – № 20.1. 74 б.
4. Изертлеўшиниң дала жазыўлары – 2011. Информант: Егемберген Сыдықов. 1947 ж.т., миллети қарақалпақ (қытай-қайшылы-көрге-көрик). Мәнзил: Таўелибай үлкеси, Зәрепшан қаласы, Жаңа Зәрепшан мәканы, 1-орам (квартила), 14-жай.

5. Қанаатов (Әмирлан С. Е.). Тауелибай тарихынан там-тум сыр. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1993. – 100 б.
6. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1975. – 180 с.
7. Рейимов А. Жаналы султан – тарихый тулға // «Сравнительно-исторические, сопоставительно-типологические исследования в тюркологии и востоковедении: история и современность». Сб. – Уфа, 2019. – С. 548.
8. Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. Алматы: Ғылым, 1974. – 285 б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Тауелибай қарақалпақлары орасында сақланған тарихий құшиқлар хақида сұз боради. Тарихдан дарак берувчи бу каби шеърый намуналар асосан термешлар (болаларға бағишланған қиска жирлар) турида учрашади. Бу құшиқларнинг аксариятида қарақалпақларнинг XVII-XVIII асрларда Сирдарёнинг улкан бир ирмоғи бўлған Жанадарё бўйида яшаған дәври тұғрисида маълумотлар берадиган вақтлар ва воқеалар ёдга олинади. Тауелибай ҳудудида яшайдиган информантлардан ёзиб олинған жир намуналари қарақалпақ фольклори учун янги материал саналади. Муаллиф шундай шеърый намуналарни халқ орасидан янада кўплаб йиғиш зарурлигини ва унинг қарақалпақлар тарихининг номаълум саҳифаларини очиши мумкин эканлигини билдиради.

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается об исторических песнях, сохранившихся у тауелибайских каракалпаков. Такие поэтические примеры, дающие информации из истории в основном встречаются в форме термешов (короткие стихотворения, посвященные детям). Многие из этих песен напоминают времена и события, которые дают информацию о периоде, когда каракалпаки жили на берегах Джанадары, огромного притока Сырдарьи в XVII-XVIII веках. Стихи, написанные информаторами, проживающими в Тауелибайском районе, являются новым материалом для каракалпакского фольклора. Автор указывает, что такие стихи нужно собирать больше у людей и что это может открыть неизвестные страницы истории каракалпаков.

SUMMARY

The article tells about the historical songs preserved by the Taelibai Karakalpaks. Such poetic examples that provide information from history are mainly found in the form of termish (short poems dedicated to children). Many of these songs resemble the times and events that provide information about the period when the Karakalpaks lived on the banks of the Janadarya, a huge tributary of the Syr Darya in the XVII-XVIII centuries. Poems written by informants living in the Taelibay district are new material for Karakalpak folklore. The author indicates that such verses need to be collected more from people and that this may open unknown pages of the history of the Karakalpaks.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДӘСТАНЫ «ШӘРИЯР» ХӘМ ОНЫ ҮЙРЕНИЎДИҢ ГЕЙПАРА МӘСЕЛЭЛЕРИ

Ш.К.Кеңесбаева - таяныш докторант

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: бадний мерос, «Шарёр» достони, генезиси, жанр хусисияти, тарихий генетик типология, типология ва миллий хусусият.

Ключевые слова: творческое наследие, дастан «Шарьяр», генезис, особенности жанра, историческая генетика типологии, типология и национальные особенности.

Key words: creative heritage, epos «Shariyar», genesis, peculiarities of the genre, historical genesis of typology, typology and national peculiarities.

Қарақалпақ фольклортаныў илиминин пайда болғанына сәл-кем жүз жыл толайын деп турғанына, эпостаныў - сол илимнің ең күшлі раўажланған тараўы болыўына, сол тараўда тек Қарақалпақстанға ғана емес, пүткил Өзбекстанымызға, ҳәтте, айырымлары жәхәнге белгилі Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, Н.Жапақов, И.Сағитов, М.Нурмухаммедов, Қ.Мақсетов, С.Бахадырова, Ю.Пахратдинов, К.Алламбергенов усаған илим докторлары, профессор, академиклерден, Ә.Алымов, А.Әлиев, Ә.Тәжимуратов, М.Нызаматдинов, Н.Камалов, Т.Ниетуллаев, Ж.Хошаниязов, К.Палымбетов, Ж.Нызаматдинов, С.Қазақбаев, С.Баўетдинова, Ҳ.Жақсымова сыяқлы илим кандидатлары, доцентлерден ибарат үлкен-киши әўлад шынжырма-шынжыр дәстүрий мектеп болып тәрбияланып қәлиплесийине, сол илимнің бир тамшысы - «Шәрияр»таныў өткен әсирдің 30-жылларының ақырынан баслап қарақалпақ фольклортаныўының әхмийетли мәселелериниң бири болып көлденең келип шығыўына, анығырағы, «Шәрияр» дәстанының бир варианты - Әбдирейим-жыраў вариантының Х.Тәжимуратов хәм К.Әбийбуллаевлар тәрәпинен Шымбай районында жасаўшы жыраўдың өз аўзынан 1939-жылы-ақ жазып алыныўына, мине, сол жыллардан баслап дәстан илимде басқа халықларда альтернативасы жоқ «Қырқ қыз», «Мәспатша» дәстанлары қатарында қарақалпақ халқының оригинал-төл мийрасы сыпатында үгіт-нәсиятланып, изертленип, рус хәм туўысқан халықлар арасында қарақалпақ халық дәстаны сыпатында тән алынып келиниўине, атап айтқанда, дәстанның Қуламет-жыраў вариантының белгилі шайыр Сергей Северцевтиң аудармасында 1971-жылы орыс тилинде Москвада, 1977-жылы Өзбекистан хәм Қарақалпақстан халық жазыўшысы, Өзбекистан мәмлекетлик сыйлықларының лауреаты, көрнекли шайыр-жазыўшы хәм белгилі дилмаш Мухаммед Әлий тәрәпинен өзбек тилинде аудармаланып, әжайып қарақалпақ халық

дәстаны сыпатында жәхәнге жар салыныўына, ең баслысы - дәстан хәзирги кең қамтымлы, бай мазмунлы толысқан эпос тәризинде ең әйемги дәўирлерден тартып соңғы бир неше жүз жыллықлар ишинде қарақалпақ фольклорлық ареал аймағында тек ғана қарақалпақ жыраўлары тәрәпинен дәретилип, қарақалпақ халқының барлық қатламлары арасында кеңнен тарқалыўына қарамастан, дәстан машқалалары ҳаққында фольклористи-камызда бүгинги күнге шекем хәр қыйлы қарама-қарсы пикирлердің өмир сүрип келиўи хәм хәзирги күнде бундай пикирлердің кем-кемнен ҳәўиж алып баратырғанлығы бизди ҳайран қалдырады. Бундай қарама-қарсы пикирлер тийкарынан дәстанның төменде атап өтилген мына машқалалары әтирапында ҳүким сүрип турғанлығы бүгинги күнде кәниге дәстан изертлеўшилер тўўе, қалың халық массасына да бес енеден белгилі болып қалғанлығы хеш кимге сыр емес:

1. Дәстанның генези, келип шығыў дереги ҳаққында;

2. Дәстанның жанрлық өзгешелиги ҳаққында;

Усы еки мәселе әтирапында өз пикиримизди ортаға салатуғын болсақ, айырым илимпазлар «Шәрияр» дәстанының мазмунына арқаў болған ертеклик сюжетлер басқа халықлардан аўысып келген көшпели сюжетлер» деген пикирди көзгир тутып, қарақалпақ халық дәстаны «Шәрияр» қарақалпақлардың Хорезм дәўиринде, XVIII-XIX әсирлерде пайда болған, деген пикирди тастыйықлағысы келеди.

Екиншиден, бундай идеяны алға сүриўши илимпазлар «Шәрияр» дәстанына усақ сюжетлердің түрк ертеги «Дильрукеш»те де, басқа да осетин, қазақ ертеклеринде бар екенлигине тийкарысиз тийкарланып, қарақалпақ халық дәстаны «Шәрияр»дың толысқан бир тутас эпос формасында тек қарақалпақ халқында ғана қәлиплескен оригинал хәм миллий дәретпе екенлигине өзлери сезбеген ҳалда шек келтирип атырғанлығын сездиреди.

Биз бундай пикирлердің бір тәрәплеме айтылған субъектив пикирлер екенлигине хеш гүман туўдырмаймыз. Олай дегениміз, мифлик сана - адам ақыл-хуўшының ең ертедеги формасы болғанындай, сол сананың туўындысы болған мифлик-ертеклик формадағы «Шәриар» дәстаны да «қарақалпақлардың ең ески заманлардан қиятырған мийрасы» [1:103-105].

Екиншиден, бул пикир қарақалпақ фольклористикасында Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, М.Нурмаамедов, И.Сағитов, Қ.Мақсетов, Ә.Алымов сыяқлы эпостаныўшылардың илимий мийнетлериниң арқасында әлле қашшан-ақ турақласып, илимий аксиомаға айланған.

Үшиншиден, бір халық дәрәтпесине усас сюжетлердің екинши бір халық дәрәтпелеринде болыўы-сол халықлардың тарихый-генетикалық, тарихый-мәдени байланысларынан дәрәк беретугын қубылыс. «Сонлықтан түрк ертеги «Дилрукеш»ти, сондай-ақ, осетин, қазақ ертеклирин қарақалпақ дәстанының мазмұнынан алынған, ямаса қарақалпақ халық дәстаны «Шәриар»ды сол ертеклирден келип шыққан деп айтыў қыйын. Деген менен, олардың генетикалық байланысларын хеш қашан бийкарлап болмайды [2:82].

Төртиншиден, бундай сюжетлик жақынлықлар хәм образлар типологиясы олардың өз алдына миллий дәрәтпе екенлигине нұқсан келтирмейди, керисинше бул факт «Орайлық Азия халықларының бір қатар шығармаларының дәрегиниң бір екенлигин айтыўға тийкар бола алады.» [3:87].

Бесиншиден, «Дәстан Хорезмдеги қыссаханлар репертуарлары арқалы қарақалпақ жыраўлары репертуарына өтип, аўызеки рәуиште массалық характер ийелеген хәм бир қатар қайта ислеўлер барысында айырым өзгерислерди бастан кеширген» [4:44] деп тастыйықлаўлар пүткүллей кәте хәм бул фольклористиканы, соның ишинде эпосты түсинетуғын адамның гәпи емес. Неге дегенде, қарақалпақ халық дәстаны «Шәриар»дың генезисине, эволюциясына бул тезисти зорлап ендириўдин зәрүрлиги жоқ. Себеби, «дәстан XVIII әсирде Хорезмде жазба нұсқада пайда болмастан көп бурын-ақ қарақалпақ дәстаншылары тәрәпинен аўызеки тәризде пайда болған» [4:49].

Хақыйқатында да, дәстан XVIII әсирден көп бурын-ақ (ерте дәўирлерден баслап-ақ) қарақалпақлардың үлкен бир топары (Едил-Жайық, Түркстан, Сырдерья топары) Хорезмге алып кирген аўызеки үлкен эпос формасынан контиминацияға ушырап, усы негизде дәстаннан дәстан дәрәў қубылысы тийкарында киши-гирим китабий қысса вариантларының келип шығыўына тийкар таярлап берген. Аўызеки дәстанлардың усылайынша хатқа түсирилиўи, ямаса китабий қысса вариантларға айланыўы түркий халықлар фольклорында әййемнен берли өмир сүрип қиятырған миллий эпикалық қубылыс. Мысалы, Орта әсирлердеги (IX-X әсирлердеги) Сыр бойы түркий халықлары арасында, анығырағы қыпшақ-печенек бирлеспеси аўқамындағы түркий халықлар арасында Қорқыт атаның аўызеки дәрәп, аўызеки жыр етилген Қорқыт ата жырлары соң XV әсирде оғуз түркий қәўимлери арасында «Қорқыт ата китабы» формасында хатқа түсирилгенлиги эпостаныўшылардың хәммесине аян хақыйқатлық. Оның үстине, қыссаханлық тек Хорезм мәдениатына ғана тән қубылыс болып қоймастан, көпшилик түркий халықларға, соның ишинде қарақалпақларға да тән болған әййемнен қиятырған дәрәтпешилик көркем сөз хәм саз өнериниң бир түри есапланады. Көп ғана жыраў хәм информаторлардың берген мағлұматларына қарағанда, қарақалпақлардың өзлеринде де «Шәриар» дәстанның жазба нұсқалары болған. Бундай китабий нұсқалар көпшилик түркий халықларға, соның ишинде

қарақалпақларға Қазан, Уфа, Омбы баспаларынан басылып шыққан китаптар халында тараған, деген де пикирлер бар (Вестник АН КазССР, Алмата, №6 30-35-бетлер).

Ең баслысы, қарақалпақ халық дәстаны «Шәриар», буннан еки жүз - үш жүз жыл бурын-ақ, арырақ кетсек, әййемги руўхлық-қәўимлик дәўирлерден баслап-ақ халық арасында кеңнен таралған, усы дәўирлер ишинде халық жыраўлары тәрәпинен үзиліске түспей шынжырма шынжыр тынбай дәстүрий жырланып қиятырған, бүгинги күни де жас жыраўларымыздың сүйикли репертуарларына айланған халқымыздың бийбаха хасыл мийрасы болып табылады. Бул пикирдің дурыслығын «Шәриар» дәстанының қарақалпақлар арасында Нурабылла, Өтенияз, Қуламет, Есемурат, Қыяс, Әбирейим, Жумабай жыраў вариантлары сыяқлы онлаған варантының бүгинги күнге шекем өмир сүрип келиўиниң өзи-ақ дәлилледи. Енди сол жыраўлардың бири Өтенияз жыраў мысалында жыраўлар генологиясына итибар беретугын болсақ, Өтенияз жыраўдың жыраўшылық мектебиниң сағасы Өтенияз - Бекимбет-Ерполат-Сайпулла-Дүйсенбай-Айтуўар-Сыбан-Түменбай-Шаңқут формасында XVIII әсирдеги Жийен-жыраў мектебине барып ушласатуғынын, ал Жийен-жыраў мектеби болса Мүйтен (XVII), Доспанбет (XVI) Асан қайғы (XV), Соппаслы Сыпыра- жыраў (XIV) формасында IX-X әсирлердеги Қорқыт ата мектебин барып уласатуғынлығын фольклорымыз хәм әдебият тарихынан жақсы билеміз. Бул, демек, қарақалпақ халық дәстаны «Шәриар»дың қарақалпақ миллий фольклорлық ареал аймағында пайда болыўының сағалары жүдә ерте дәўирлерге барып тақалатуғынлығы тәбийғый хәм гүман туўдырыўдың хеш зәрүрлиги жоқ деген сөз.

Оның үстине, шынжырма-шынжыр қиятырған бул жыраўшылық мектеби хәм өнери хәзирги күнде де тек қарақалпақ халқы арасында да сақланып қалды хәм жанлы-тәбийғый халында нызамлы даўам етип қиятыр. Сол ушын да қарақалпақ дәстананыўының үлкен маманы, көрнекли фольклорист Қ.Мақсетов өткен әсирдің 60-жылларында дәстанлар поэтикасына арналған фундаменталь мийнетинде усы жыраўшылық мектеп хәм дәстүрдің тарихый даңқлы жолына айрықша итибар берип: «Соның менен Бухарадағы қарақалпақ жыраўлары өзбек дәстаншылығына әдәўир тәсир еткен болыў керек» (Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. -Ташкент: «Фан», 1965, 55-бет) деген пикирди мәртлерше ортаға таслаған еди.

Мәселеге усы көзқарастан жантасатуғын болсақ, ерте дәўирлерде дәрәп, соңғы еки-үш әсир даўамында мифлик-ертеклик формадағы үлкен эпос дәрәжесине өсип-өткен қарақалпақ халық дәстаны «Шәриар» XVIII әсирлерге келип қарақалпақ халқының үлкен бир топары - төменги қарақалпақлар арасында да дәстаннан дәстан дәрәў контиминация қубылысы тийкарында дәстанның жаңа жазба китабий қысса формасы хәм вариантларының келип шығыўына мәлим дәрәжеде идеялық-эстетикалық түртки хызметин атқарды, деп жуўмақ жасасақ, асыра силтеген болмайды хәм бул илимий хұждан тийкарында халық мүлкин қалысана бахалаў өлшемине де қайшы келмейди. Ал, усы мақала текстинде екинши машқала деп келтирилген «Шәриар» дәстанының жанрлық, формалық өзгешеликлерин хәр қыйлы бахалаўдағы алағатлықларды сапластырып, бул машқала бойынша белгили бир тоқтам жасап, жуўмақ пикирге келиў - өз алдына изертледи талап ететуғын хәзирги қарақалпақ фольклортаныўының әхмийетли мәселелердің бири болып табылады.

Әдебиятлар

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988, 103-105-б.
2. Мақсетов Қ. Дәстанлар, Жыраўлар. Бақсылар. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992, 82-б.

3. Нурмухамедов М.К. А.С.Пушкиннің ертеклери хэм Орта Азия халықларының фольклоры. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987, 87-6.

4. Пашпиева Г.М. Халқ достонларини қиёсий урганиш усуллари. Услубий қолланма. -Нөкис: 2015, 44-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада «Шарёр» достонининг генезиси, жанр, шакл хусусиятлари ва миллий ўзига хослиги, аниқроғи, фақат қорақалпоқ фольклоридагина учрайдиган катта эпик ижод намунаси эканлиги ҳақида сўз қилиниб, ўша масалалар бўйича айтилган фикрлар қатъий таҳлил этилади. Муаллиф мақола якунида «Шарёр» достони мисолида халқ меросларини миллий мустақиллик ғояси нуқтай назаридан соф илмий тамойил асосида баҳолашга даъват қилади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению генезиса, жанровых особенностей и формы, национального своеобразия дастана «Шарьяр», который является эпическим произведением устного народного творчества каракалпакского народа. Приводятся субъективные мнения по данному вопросу. Автор статьи в заключении призывает на примере дастана «Шарьяр» объективно оценивать народное наследие с точки зрения идеи национальной независимости.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the genesis, genre and form peculiarities, national character of the epos «Shariyar», that is an epic work of Karakalpak folklore. The subjective points of view on these issues have been discussed. In conclusion, the author of the article to value objectively the national heritage, taking into account the ideas of national independence on the example of the epos «Shariyar».

УДК:371.036:1702

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДЭСТАНЫ «ШАРЬЯР»ДЫҢ ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ХЭМ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТИНДЕ ҮЙРЕНИЛИҶИНИҢ ГЕЙПАРА МӘСЕЛЭЛЕРИ

Ш.К.Кеңесбаева – таяныш докторант

Е.К.Алламбергенов - еркин излениўши

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: достон ва халқ таълим-тарбияси, «Шарьяр» достони, достоннинг филологик ўрганилиши, достоннинг педагогик ўрганилиши, муаммолар ва вазифалар.

Ключевые слова: дастан и общеобразовательное воспитание, эпос «Шарьяр», филологический подход к понятию дастан (эпос), изучение эпоса в аспекте педагогических наук, проблемы и задачи.

Key words: dastan (epos) and general educational upbringing, epos «Shariyar», the philological approach to the concept «dastan», study of an epos in the aspect of pedagogical sciences, problems and task.

Пүткил дүньяда глобалласыў жөнелисининг тәсири кескин күшейиўине байланыслы техноген цивилизация шараятына сай келетуғын халда ҳәр бир халық, ҳәр бир миллеттин миллий өзлигин, қәдириятларын сақлап қалыў үлкен машқалаға айланып атырған бир пайытта жас әўладтын мәнәўий-руўхый мәдениатын раўажландырыўдың, олардың еркин пикирлеўге бағдарланған креатив ойлаўын, ақыл-санасын қәлиплестириўдин, кеңирек етип айтқанда, оларды кәмил инсан етип жетилистириўге жөнелтиретуғын әдеп-икрам, ақыл-билим, мийнет, эстетика хэм т.б. тәлим-тәрбия түсиниклери менен көнликпелерин бериўдин әҳмийети оғада уллы.

Әлбетте, бул тәлим-тәрбия түрлери, биринши гезекте, илимий-теориялық жақтан тийкарланған заманағөй педагогикалық илимлер болатуғыны сөзсиз. Деген менен, бул заманағөй тәлим-тәрбия түрлери менен усыл, көнликпелери де өз гезегинде тәлим-тәрбияның халықлық, миллий дәстүрлери менен қәдириятларына, былайынша айтқанда, халық педагогикасы менен этнопедагогиканың мың-мың жыллық тәжирийбелери менен дәстүрлерине тийкарланған хэм оларға сүйенген халда алып барылыўы керек. Себеби, инсан тәрбиясында, соның ишинде жас өспиримлер тәрбиясында, яғный жасларды ақыллы, әдеп-икрамлы, мийнет сүйгиш, адамгершиликли, Ұатанына, халқына шын берилген садық, елсүйер, инсанларға, пүткил адамзатқа тилеклес ҳақыйқый инсан етип тәрбиялаўда халық педагогикасының атқаратуғын хызмети айрықша.

Этнопедагогиканың, мине, усындай анаў яки мынаў миллет, белгили бир халық яки этникалық топарға тийисли тиллескен тәлим-тәрбиялық өзгешеликлер екенлигин үйренген алымлар өзлерининг изертлеў жумысларында оның бала тәрбиялаўдағы халықлық үрп әдет-дәстүрлер, диний хэм дүньялық түсиник көзқараслар, материаллық хэм руўхый мәдениат үлгилери, миллий тил, миллий аймақ, экономикалық турмыс тәриз усаған белгили бир халыққа, миллетке тән айрықшалық белгилер менен тығыз байланыслы екенлигин атап өтеди [2:3]. Усындай этникалық миллий белгилери бойынша бир миллет, яки халық екинши бир миллет, халықтан өзгешеленип туратуғынындай, этнопедагогикасы да екинши бир миллет, халықлардыкине усамаған мәлим өзгешеликлерге ийе болады. Сол ушын

да айырым алымлар усы этникалық өзгешеликлерге қарап «халық ҳақыйқый мәнисте бул барлық миллет, ал этникалық мәнисте нәзер салсақ, тийкарғы миллет (миллий-этникалық өзгешеликлерге ийе мәлим бир миллет – Е.А.) [4:7]» деп түсиндиреди.

Халық педагогикасы жасларды, мине, усындай миллий өзгешеликлер руўхында тәрбиялаўға хызмет етип, олардың өз елин, өз халқын оның миллий үрп-әдет-дәстүрлерин, миллий менталитети менен қәдриятларын, улыўма, миллий өзлигин аңлаўға, солай етип, елине, халқына, миллетине, Ұатанына, улыўма инсаниятқа садық, тилеклес, ақылы кәмил, илими зор, сап хужданлы, адамгершиликли кәмил инсан болып жетилисиўине жәрдем етеди. Бул орында, әлбетте, халық педагогикасы, этнопедагогиканың барлық әжайып үлгилери жәмленген халықтың мың-мың жыллық мәдений мийрасларының, соның ишинде фольклорлық мийраслардың атқаратуғын хызмети айрықша. Себеби, бул мийрасларда инсанның шахс сыпатында қәлиплесиўининг бир-бирине усамаған ҳәр қыйлы педагогикалық факторлары иске салынып, халықтың әрман еткен идеал адамын жетилистириў жоллары, усыллары баянланады.

Усы көзқарастан қарағанда, қарақалпақ халық дэстаны «Шарьяр»дың да халық этнопедагогикасындағы тәлим-тәрбиялық көзқараслардың пайда болыў, қәлиплесиўинде тутқан орны оғада уллы.

Әлбетте, бул орында педагогика теориясы хэм педагогикалық тәлийматлар тарийхы илиминде усы бағдарда көплеген илим изертлеў жумыслары жүргизилгенлигин, жүргизилип атырғанлығын айтып кетиў орынлы. Атап айтқанда, халық педагогикасы хэм миллий қәдриятлар, фольклорлық хэм диний дәреклер, уллы ойшыл алым алламалар менен көркем сөз шеберлерининг әдебий-көркем мийраслары, илимий мийнетлери арқалы жасларға тәлим-тәрбия бериў мәселелерине бағышланған узақ-жақын сырт еллер менен Өзбекстан Республикасында, соның ишинде Қарақалпақстанда алып барылған бир қатар илим изертлеў жумыслары буның айқын дәлили [5].

Дурыс, «Шарьяр» дэстаны, биринши гезекте, халықтың көркем аўыеки дәретиўшилигининг әжайып үлгиси. Сол ушын да бул дэстан, тийкарынан, фольк-

лортаныў хэм әдебияттаныў илимлериниң объект бoлатуғынлығы да тәбийи хэм ызамлы. Биз «Шарьяр» дәстанын педагогикалық илимлер аспектиндизертлер екенбиз, алдын ала оның фольклортаныў хэм әдебияттаныў илими изертлеў объект сыпатында изертлениў жағдайларына да азы-кем тоқтап өтиўимизге туўра келеди.

Усы көзқарастан «Шарьяр» дәстанының изертлеў тарийхына көз жуўыртар екенбиз, дәстан бүгинги күнге шекем тек ғана педагогика илимлер емес, фольклортаныў, әдебияттаныў илимлериниң де арнаўлы изертлеў объект болмағанын байқаўға болады. Себеби, жоқарыдағы аты аталған илимлер тараўында «Шарьяр» дәстанын үйрениў хэм изертлеў жумыслар күни бүгинги дейин жыйнап, бастырып шығарыў айырым алға сөзлер, соңғы сөзлер, түсиник сөзлер [6] хэм анаў яки мынаў филологиялық мәселениң дәлиллеўши мысал сыпатында айтылған эпизодлық ой-пикирлер [7], гей-пара арнаўлы мақалалар [8] характеринен ары кетип кете алған жоқ.

Деген менен, бул исленген жумыслардың «Шарьяр» дәстанын буннан былай да филологиялық, педагогикалық илимлер аспектинде изертлеў барысында илимпазларымыз ушын үлкен илимий-теориялық тийкар болып хызмет ететуғыны сөзсиз. Оның үстине, бүгинги күни ғәрәсизлигимиздиң шарапаты менен «Шарьяр» сыяқлы мухаддес мийрасларымызды кең бағдарда изертлеў, олардың идеялық мазмунларына, тәрбиялық әхмийетине миллий ғәрәсизлик идеялары көзқарасына қайта баға беріў – тек ғана фольклортаныўдың емес, педагогика илимлериниң де күн тәртибиндеги әхмийетли машқалалардың бири болып отыр. Сол ушын да биз «Шарьяр» дәстанының педагогика илимлер аспектинде изертлениўиниң гейпара мәселелери ҳаққында биреки аўыз пикир билдиргенди мақсетке муўапық көрдик.

«Шарьяр» дәстанына усылайынша этнопедагогика хэм ҳазирги педагогика теориясы, педагогикалық тәлийматлар тарийхы илимлер көзқарасынан нәзер аўдаратуғын болсақ, биз биринши, гезекте бул бағдардағы изертлеўлерде жасы үлкен устаз-алымларымыз Ж.Базарбаев [3] хэм Ө.Әлеўовлардың [1] мийнетлериниң теориялық хэм методологиялық тийкар болып хызмет еткенлигин хэм еле де ете беретуғынлығын айтып өтиўимиз керек. Атап айтсақ, Ж.Базарбаевтың Қ.Дәўлетова менен қалем-шерикликте жазған «Әдептаньыў» атамасындағы оқыў қолланбасында әдеп-тәрбиясының тийкары миллий қәдриятлар менен миллий үрп-әдет дәстүрлерде екенлиги, сонлықтан тәрбия иси менен қызығыўшы хәр бир маман қәниге ғана емес, хәр бир тәрбияланыўшының миллий өзликти аңлатушы миллий қәдриятлар менен миллий үрп-әдет, дәстүрлерди билиў зәрүрлиги ҳаққында кең тәлим-тәрбиялық пикирлер келтиреді. Улыўма, бул мийнет

тәлим-тәрбия ҳаққында көп санлы пикир-ойларға бай екенлиги менен әхмийетли.

Белгили педагог алым Ө.Әлеўовтың да бир қатар мийнетлери тиккелей этнопедагогика, халық дәретиўшилиги хэм этнопедагогика мәселелерине бағышланған. Ҳақыйқатында да, алымның дурыс көрсеткениндей, үрп әдет хэм дәстүрлерде, әсиресе фольклорда халықтың жәмийетлик турмысы ушын үлкен әхмийетке ийе болған математикалық, астрономиялық, ботаникалық, философиялық, этикалық, эстетикалық, психо-педагогикалық хэм т.б. илимлер тараўына тийисли билимлер жыйнағы жәмленген. Халықтың көп әсирлик интеллектуал тәжирийбелери тийкарында қәлиплескен бул билимлер Ө.Әлеўов мийнетлеринде жасларға тәлим-тәрбия беріў мақсетинде бир пикирге келген жуўмақлар, дәлиленген түсиниклер сыпатында ўәсият қылынған.

Алымның тастыйықлап көрсетиўинше, қарақалпақ халқының хәр бир қаҳарманлық дәстаны («Алпамыс», «Едиге», «Қырық қыз», «Шарьяр», «Қоблан», «Ер Зийўар» хэм т.б.) батырдың туўылыўынан баслап мақсет-мурадына жеткенге шекемги халық педагогикасындағы жеке адамды қәлиплестирип шығарыўдың өзине тән тәрбиялық тәжирийбеси есапланады. Дәстанларда бир-бирине уқсамаған инсанның қәлиплесиўиниң түрли педагогикалық факторлары иске салынып, халықтың әрман еткен идеал адамын жетилистириў жолы, усыллары баянланады. Бул тәрәптен қарағанда қарақалпақ халқының хәр бир дәстаны батырды тәрбиялаў бойынша өз өрнегине ийе халықтың тәжирийбе жүргизиў усыллары хэм оның нәтийжелери есапланады [2:11].

Бул алымлардың жоқарыдағы келтирилген пикирлери, әлбетте, тиккелей «Шарьяр» дәстанындағы тәлим-тәрбиялық көзқарасларға бағышланбағаны менен, оны изертлеўде методологиялық көрсетпе болары сөзсиз.

Деген менен, соңғы жыллардағы педагогикалық изертлеўлер менен айырым мақалаларда «Шарьяр» дәстанындағы тәлим-тәрбиялық пикирлер, атап айтқанда, дәстандағы әдеп-иқрам, ақыл-билим, эстетикалық хэм экологиялық тәрбия мәселелери ҳаққында да арнаўлы сөз болып атырғаны теманың әхмийетлилиги менен оны изертлеў зәрүриятлығынан да дерек берип турады. Бул бағдарда А.К. Пазылов [9], М.Б.Сабирова [10] хэм усы қатарлардың авторының [11] арнаўлы мақалаларының жарық көрип атырғанылығы куўатлаўға турарлық кубылыс.

Усы айтылғанлардан шыға отырып, биз де «Шарьяр» дәстанындағы тәлим-тәрбиялық көзқарасларды изертлеў ҳазирги педагогика илимлериниң шешилиўин күтип турған оғада әхмийетли мәселелериниң бири дегимиз келеди.

Әдебиятлар

1. Әлеўов Ө. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи хэм раўажланыўы. -Нөкис: «Билим», 1993.-504 б.
2. Әлеўов Ө. Этнопедагогика хэм оның өзине тән өзгешеликлери. /Қарақалпақстан халқының этнопедагогикасы.-Нөкис: «Билим», 1995.
3. Базарбаев Ж., Дәўлетова Қ. Әдептаньыў.-Нөкис: «Билим», 1994.
4. Волков Г.Н. Исследование, изучение, освоение и применение народной педагогики. /В сб. «Народная педагогика и современные проблемы воспитания». -Чебаксары, 1991.
5. Әлеўов Ө. Ертедеги түрк жазыўларында тәлим-тәрбиялық көзқараслар.-Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.-76 б.; Босхамджиева С.Н. Этнопедагогические воззрения ойрат-калмыков (на материале эпоса «Джангар»). Диссертация на соис. уч. ст. к.п.н.-Элиста. 2001.-153ст.; Ганиев А. Садриддин Айнийнинг педагогик фаолияти ва таълим-тарбия тўғрисидаги фикрлари.-Т., «Ўқитувчи», 1965.-84б.; Джалилов А.Б. Просветительско-педагогическая деятельность и педагогические взгляды Сулейман Сани Ахундова. АД на соис. уч. ст. к.п.н.-Баку. 1973.-45ст.; Тилегинов А.Т. Умумтаълим мактаби ўқувчиларида маънавий-ахлоқий қадриятларга қизиқишни шакллантириш («Алпомиш» достонини ўрганиш мисолида). Пед. ф.н. илм дар. олиш уч. ёзилган диссертация: Тошкент, 1996.-146 б.; Утебаев Т.Т. Қорақалпоғистонда XX аср иккинчи яrimi – XXI аср бошида таълим-тарбиявий фикрларнинг ривожланиши. Докторлик диссертацияси автореферати.-Ташкент, 2016.-77с.; Хажиева М.С. Хожа Ахмед Яссавийнинг маънавий-тарбиявий қарашлари. Пед. ф.н. илм дар. олиш уч. ёзилган дисс. автореферати: Тошкент, 2004.-22 б. Шаймерденова К. Педагогические взгляды Абая Кунанбаева. АД на соис. уч. ст. к.п.н.-Алма-Ата, 1987.-24с. хэм т.б.
6. Пахратдинов А. Қарақалпақ халық дәстаны «Шарьяр». -«Шарьяр» Қарақалпақ халық дәстаны (Қуламет жыраў варианты). -Нөкис: ҚҚМБ, 1959.; Юсупов И. В краю старинных сказаний. -Сказание о Шәрьяре (в переложении С.Северцова), -Нукус, -Москва.-1971.; Қарақалпақ фольклоры. көп томлық, XIII том. «Шарьяр». Қарақалпақ халық дәстаны. Өтенияз жыраў варианты (жазып алған Қ.Мақсетов) хэм Қуламет жыраў варианты (жазып алған Ө.Шамуратов). Текстлерди баспаға таярлап, алғы сөзлер

менен жыраўлар ҳаққындағы мағлыўматларды жазған хэм сөзлик дүзген Қ.Мақсетов. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.; Юсупов И. Халқ донишмандлиги дурдонасы. -Шахриёр. Қорақалпоқ халқ достони. Мухаммад Али таржимасы.-Тошкент: Ғ.Ғулом нашрияёти, 1978.

7. Каримов А. «Шарьяр» дәстаны хэм оның туўысқан халықлар фольклоры менен байланысы. // «Әмиўдәрйя» №6, 1974, 15-18-бетлер.; Мақсетов Қ. «Шарьяр» дәстанының тили ҳаққында. / Вестник Каракалпакского Филиала АН Уз ССР, 1960, №2; Сағитов И.Т. «Шарьяр» дәстаны ҳаққында. / «Совет Каракалпакстаны», 5-ноябрь 1959, №213. Срашова Г. «Шарьяр» дәстанының вариантлары ҳаққында. // Каракалпақстан муғаллими. 2000, №3-4; Кенесбаева Ш.К. Каракалпақ халық дәстаны «Шарьяр»: жыйналыўы, бастырылып шығарылыўы хэм изертлениўиниң гейпара мәселелери.// «Илим хэм жәмийет», №1-2019, 40-44-бетлер; Кенесбаева Ш.К. Каракалпақ халық дәстаны «Шарьяр»дың сюжетлик қатламлары. // «Илим хэм жәмийет», №2-2019, 34-41-б.; Кенесбаева Ш.К. «Шарьяр» дәстанының мазмуны хэм атқарылыўы өзіншелигиниң жанрлық белгилер жаратыўға қатнасының гейпара мәселелери. // «Илим хэм жәмийет», №3-2019, 65-67-бетлер.

8. Нурмухамедов М.К. А.С.Пушкинниң ертектери хэм Орта Азия халықларының фольклоры. (Сюжетлик уқсаслықлар хэм образлар үлеслиги).-Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987, 29-34-бетлер; Мақсетов Қ. Каракалпақ халқының аўызеки көркем дөретпелери. -Нөкис: «Билим», 1996, 296-304-бетлер; Сағитов И.Т. Каракалпақ халқының қахарманлық эпосы.- Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986, 38-39-бетлер; Айымбетов Қ. Халық даналығы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988, 103-105-бетлер; Кожуров О. Шығармалары.- Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988, 28-29-бетлер.

9. Пазылов А.К. «Шарьяр» дәстанында әдеп-иқрам тәрбиясы.-Пазылов А.К. Әдеп-иқрам тәрбиясы. -Нөкис: «Билим», 1993, 23-28-бетлер; Пазылов А.К., Алламбергенов Е.К. Каракалпақ халық дәстаны «Шарьяр» хэм тәлим-тәрбияның гейпара мәселелери. // «Илим хэм жәмийет», №4-2018, 83-86-бетлер.

10. Сабирова М.Г. «Шарьяр» дәстанында аманат хэм аманатқа қыянет мәселелериниң сәўлелениўи. -Сабирова М.Г. Шаңарақларда ақыл шахсын қәлиплестириўге байланыслы тәрбия мәселелериниң өзине тән өзгешеликтери.-Нөкис: «Билим», 2019, 12-14-бетлер;

11. Алламбергенов Е.К. «Шарьяр» дәстанында ақыл тәрбиясы мәселелери // «Илим хэм жәмийет», №3-2019, 81-83-бетлер; Алламбергенов Е.К. «Шарьяр» дәстанында әдеп-иқрам тәрбиясы.// «Илим хэм жәмийет», №4-2019, 11-12-бетлер; Алламбергенов Е.К. «Шарьяр» дәстанында эстетикалық тәрбия.// «Илим хэм жәмийет», №4-2019, 9-11-бетлер.

РЕЗЮМЕ

Қорақалпоқ халқ достони «Шарьяр» халқнинг энг қадри миллий мулки ҳисобланади. Достон қомусий асар бўлиб, унда халқнинг табиат ва жамият ҳақидаги қадимий ижтимоий-сиёсий қарашлари, тил, тарих, этнография ва бошқа соҳаларға тегишли тушунчалари, маълумотлари акс этган. Мақолада қорақалпоқ халқ достони «Шарьяр» педагогик аспектда ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

Каракалпакский народный эпос «Шарьяр» является одним из ценных национальных духовных достояний народа. Эпос считается энциклопедическим произведением в котором отражаются общественно-политические взгляды народа, язык, история, литература, этнография и другие эмпирические сведения о природе и обществе. В статье анализируется каракалпакский народный эпос «Шарьяр» в аспекте педагогических наук.

SUMMARY

The Karakalpak folk epos «Shariyar» is one of the valuable national spiritual heritages of the people. The epos is considered to be an encyclopedical work in which the social-political views of the people, language, history, literature, ethnography and other empiric data about nature and society are reflected. The author of the article analyzes the Karakalpak folk epos «Shariyar» in the aspect of Pedagogical sciences.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНДА ИМПРОВИЗАЦИЯ ДӘСТҮРИНИҢ ИЗЕРТЛЕНИЎ МӘСЕЛЕСИ

К.Г.Матимов - таяныш докторант

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Tayanch so'zlar: импровизация, анъана, халқ оғзаки ижоди, жиров-шайир

Ключевые слова: импровизация, традиция, народного творчества, жиров-шаир

Key words: improvisation, tradition, folk art, jirov-shair

Қарақалпақ халқының узақ тарийхына көз жиберсек халқымыздың тарийхының бир неше әсирлик жылнамасы барлығын, аўызеки халық дөретпелериниң қарақалпақлардағы нұсқасы дүньядағы ҳеш бир халықтан қалыспайтуғын алтын ғәзийнесиниң бизде барлығын сеземиз. Әлбетте, халқымыз сөзге уста, шешен, дилўар, жуўабый кең саҳраны бұлбил гөясына жеткерген сазенде, қосықшы, қыссахан, жыраў, бақсыларға ийе болғанлығының гүўасы боламыз. Мине, усы көркем өнер талант ийелери шайыр, жыраў, бақсы, шешенлер таярлықсыз, тосыннан қосық шығара алатуғын импровизациялық қәсийетке ийе болған. Бундай импровизациялық укып әсиресе шайырлар хэм кыз-жигитлер айтыс жанрында белгили дәреже өз көринисин тапқан. Айтыс импровизациялық укыпты талап етеди, бундай талант, укып болмаса айтыса алмайды, ямаса жеңилип қалады. Улыўма импровизациялық укып тек ғана айтыс жанрында ямаса шайырлар дөретушилигинде емес, көркем өнер (музыка, живопись, хореография, театр, кино х.т.б.) тараўларының барлығында бар болған көркем әдебий қубылыс болып табылады. Ал, биз усы мақаламызда көркем әдебиятта болған импровизациялық қубылысты үйрениўди хэм оның изертлениў мәселелерин сөз етпекшимиз.

Импровизация (латын сөзи, таярлықсыз, тосыннан) – күтилмеген жерден белгили бир темада суўырып салып көркем дөретпе шығара беріў деген мәнини аңлатуў менен бирге, көркем өнер тараўының (әдебият, му-

зыка, театр, сүүретлеу өнери, хореография х.т.б.) барлығында бар болған әдебий қубылыс. [1.152] Мине, усындай таярлықсыз түрде бирден көркем дөретпе шығара алыу қәбилетине ийе болған дөретушини импровизатор деп атайды. Импровизатор жазып отырмай-ақ, турған жеринде шығарманы яки қосық текстин ядтан шығара береді. Импровизациялық қәсийет әсиресе, поэзияда, айтыс жанрында оғада өнимли қолланылып, бундай талантқа ийе болған дөретуши тулғаны халық тилинде төкпе шайыр, төкпе талант ийеси деп атаған. Импровизациялық қәсийет (төкпе талант, таярлықсыз суўырып салып шығарма дөретуі) ески хэм ертедеги халық аўызеки дөретушилигинен саға алып, бүгинги дәуирге шекем жазба әдебиятта да, ал ҳәзирги дәуирдеги өмир сүрип атырған көркем аўызеки әдебиятымызда да даўам етип қиятыр.

Ерте дәуірден барлық халықларда импровизациялық қәсийетке ийе болған талантлы әдебий тулғалары болғаны сыяқлы, қарақалпақ халқының да жыраў-шайырлары, шешенлери, бақсылары, әпенди-лаққылары, айтыс шеберлери, сөз дилўарлары болып, импровизациялық қубылыстың озық үлгилерин пайда етти. Өткен заманларда импровизаторлар (төкпе талант ийелери) той-мерекелерде ядынан суўырып салып айта беретуғын болған. Жазба әдебияттың ўәкиллери менен салыстырғанда импровизаторлардың (төкпе талант ийелериниң) да турмысты үйрениў жолы, дөретуі усылы бирдей деўге болады. Халықтың жеке турмысын

билмесе, кунт пенен үйренбесе, тәжрийбеге ийе болмаса, ким болса да ядтан, тосынан шығара алмайды. Булардың бір-биринен тийкарғы айырмасы сонда импровизатор жазып отырмай-ақ айта береді, өз шығармасын ядында ғана дүзетеді, онда қандай да болмасын бұрыннан таяр схема болады, сол бұрынғы өзіндік тәжрийбеден пайдаланады. Сондай-ақ импровизатор шайырда турмысты сезіу, уғыныу сыяқлы өзгеше ол тез сезинеді, тез уғып алады, ядында бекем сақлайды.

Импровизаторлық дәстүр ерте дәуірдегі халықтың көркем ауызеки дәретиушилигінде болыуы менен бірге, көпшилик қарақалпақ жырау-шайырлары, шешенлерінде болған хәм буны бизге қарақалпақ әдебиятының тарийхынан жақсы таныймыз. Булардан Соппаслы Сыпыра жырау, Асан қайғы, Жийренше шешен, Доспабет жырау, Мүйтен жырау, Жийен жырау, Шаңқай жырау, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Аяпберген Муұсаев, шығармалары бұған гүә. Сондай-ақ, суұырып алып айтыу, А.Дабылов, С.Нұрымбетов, Т.Жумамуратовларда да ушырасады. [2.40-41] Хәттеки, Маман бий, Айдос бий, Ерназар бий, Турым бий, Ережеп тентеклер хәм бий, хәм шешенлик таланты, хәзир жууапплылығы менен қарақалпақ халқының бирлигин сақлап келген. Мине, усы бийлердің хәзир жууапплығы, пикирин, сөзин өткізе алыу, сөз күдиретинен шебер пайдаланыуы да импровизациялық укыптың жемиси болып табылады.

Қарақалпақ әдебиятында хәм фольклорында импровизация дәстүри ерте заманлардан бар болған әдебий кубылыс болып, арнаулы түрде изертлеу ізде қалып баратырғандай көринеді. Бірақ, бул мәселе бойынша бир қанша алымлар Н.Дәуқараев, Қ.Айымбетов, Қ.Мақсетов, Ә.Пахратдинов, К.Алламбергеновлар өзлериниң илимий мийнетлеринде белгили дәрежеде үйренип шыққан еди. [3]

Қарақалпақ әдебияттануы илиминде импровизациялық кубылысты биринши рет Н.Дәуқараев өзиниң илимий мийнетлеринде халықтың көркем ауызеки дәретиушилигінде оның әсиресе айтыс жанрында хәм жырау-шайырлар, бақсылар, шешенлер дәретиушилигінде бар екенлигин атап өтеді.[4.96] Бірақ, халық тилинде импровизациялық көркем әдебий кубылыс «төкпе шайыр», «ақпа шайыр» деп атап келинген. Мине, усы халықлық термин менен Н.Дәуқараев: «...Соппаслы Сыпыра жырау, Жийренше шешен, Жийен жырау, Нурабылла сыяқлы жырау-шайырлар, бақсылар хәм Тыным қатын, Құлымбет, Атамурат, Қыдырғияз, Есенгелди сыяқлы ақпа шайырлар болған» [4.97]-деп атап өтеді. Демек, импровизациялық көркем әдебий кубылысқа ийе болған шайыр яки жырау, ол бақсы яки шешен болсын хәзир жууабый таланты адамды ақпа шайыр деген атама менен жүриткен. Ал, қазақ әдебиятында бундай талантқа ийе болған адамды ақын деп атаған. Бундай көзқарас белгили қазақ жазушысы С.Муханов «Айтыс және ақын» мақаласында «қазақтың ауызеки халық дәретиушилигінде ақынлық атақ тек айтыста ғана табылады, көпшилик алдында тосаттан бирден сөз тауып өз ойын өткірлеп айта билген, екінши ақын менен айтыстың бәйги атындай озып шыққанлары ғана ақын деп аталған» [5.4-5]-деп көрсетеді. Демек, қазақ әдебиятында ақын дегени импровизациялық қәсийетке ийе болған адам түсинилсе, қарақалпақ әдебиятында буны төкпе шайыр, ақпа шайыр деп атап келген.

Жыраулар поэзиясында Соппаслы сыпыра жырау, Асан қайғы, Доспабет жырау, Мүйтен жырау, Жийен жыраулар өз толауларында ақыл-парасатлылық пенен сөз тапқырлығы, дилуарлығы, қыйын-қыстаулы жағдайдан сөз күдирети аркалы жағдайды жумсарта алыуы укыптарын импровизациялық кубылыстың көриниси сыпатында бахалағымыз келеді. Мәселен, усындай импровизациялық қәсийетке ийе тапқырлық

Мүйтен жыраудың ханның түсин жорығанында да бар. Бухар ханы бир жаман түс көрип, түсинде хәмме тислери төгилип, тек бир тиси ғана қалған екен. Көп даналарды шақыртып жорытып көрсе «Тақсыр, сизің үрім-путағыңыздан хеш ким қалмайды. Хәммеси өледі, тек өзиңіз қаласыз»-депти. Бұған ханның қәхәри келип, хәммени қылыштан өткізген. Гезек Мүйтен жырауға келгенде: «Басқаларды билмедим-дә, бірақ сизің өмириңіз жүдә узак болады екен»-депти. Негизинде Мүйтен жырау алдыңғы данышпанлардың сөзин сәл басқашалау етип айтқан. Мине, бул гәп ханға унаған хәм макул түскен. Мүйтен жырауға сарпай жапқан. Бул жерде Мүйтен жырау хәм жууабый шешен хәм импровизатор екенлигин көриуге болады. Бул айтқан гәп Мүйтен жыраудың импровизациялық укыбы басым екенлигин көрсетеді.

Қарақалпақ әдебияты тарийхында импровизациялық қәсийетке ийе болған таярлықсыз, суұырып салыу, төкпе талантқа ерисіу қалай өз-өзинен болады деген сорау тууылыуы тәбибий, әлбетте. Ол бириншиден Алла-Талла тәрәпинен берілген талант, сый болса, екіншиден, ол бәрхә көркем сөз байлығын жыйнайды, онда таяр схема болады. Үшіншиден халық гәзийнеси – көркем ауызеки дәретиушилигин бәрхәма үйренип жүреді. Төртіншиден халықтың турмыс тәризин, хәр бир тарау адамларының жетискенлиги хәм кемшилиги, адамлардың минез-құлкын үйренип жүреді.

Сондай-ақ қарақалпақ әдебияттануы илиминде импровизациялық изертлеуде хәм үйрениуде белгили дәрежеде пикир айта алған алымлардан Ә.Пахратдинов халық шайырлары дәретиушилигінде импровизациялық укыптың бар екенлиги А.Муұсаев, А.Дабылов, С.Нұрымбетов хәм Т.Жумамуратов дәретиушилигінде талқыға алады. [6]

Әдебияттануы илиминде импровизациялық кубылысты үйрениуде оны шайырлар айтысы дәретиушилигінде талқыға алып изертлеуде белгили илимпазлардың бири К.Алламбергенов болды. Ол өз изертлеулеринде импровизациялық дәстүрдің рауажланыуы хәм қәлиплесиуін шайырлар айтысында дәретиушилигінде талқыға алады. Деген менен бул дәстүрдің рауажланыуы басқышлары халықтың көркем ауызеки дәретиушилигинен, ертедеги жырау-шайырлар мийрасынан саға алып, бүгинги айтыс жанрында өз алдына көркем өнерде әдебий кубылыс болып атырғанлығын айтып өтеді. Соның менен бірге айтыс жанрының өзи де импровизациялық дәстүрге тийкарланғанлығын атап өтеді. Сондай-ақ «...төкпе суұырып салмай талант пенен шын жүректен қуйылып шыққан жыр, қосық халықтың кеулине қонымлы болып келеді, халық бундай қосықларды ұмытастан узак уақыт ядында сақлайды» [7.35]-деп көрсетеді.

Улыұма айтқанда қарақалпақ әдебияттануы илиминде импровизациялық кубылыстың изертлениуі басқышларын көрип өттік. Бірақ, бүгинги әдебияттануы илими ушын усы изертлеулер жетерлемес? деген сорау тууылыуы тәбибий кубылыс. Бул әлбетте, жетерли емес, қарақалпақ әдебиятында бул импровизациялық дәстүр ерте заманлардан халықтың көркем ауызеки дәретиушилигинен саға алып, жырау-шайырлар дәретиушилигінде рауажланып, бүгинги күнде де еле де рауажланыуы дауам етип атырғанлы белгили.

Бириншиден, әдебияттануы илиминде импровизация дәстүриниң теориялық тийкарлары, қәлиплесиуі, пайда болыуы хәм рауажланыуы басқышларын үйрениу бүгинги илимнің ең әхмийетли мәселелериниң бирине айланбақта.

Екіншиден: Халық ауызеки дәретиушили үлгилери: дәстанлар, ертеклер, халық қосықтары, киши лирикалық хәм киши эпикалық жырлар, аңыз-әңгемелер, айтыс хәм шешенликлик сөзлердеги импровизациялық үлгилер талкылануы тийис.

Үшиншиден: ҳазирги дәўир көркем аўызеки дөре-тиўшилигинде, ҳазирги қарақалпақ әдебиятында (халық қосықлары, салт-дәстүр жырларында (бет ашар)

импровизациялық көркем әдебий қубылыс талқыға алынып, бір системаға салынып изертлениў керек деген жуўмаққа келдик.

Әдебиятлар:

1. Ахметов С., Бахадырова С. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзилиги. Нөкіс: «Билим», 1993., 40-41-бетлер.; Ахметов С., Есенов Ж., Жаримбетов Қ., Әдебияттану атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлиги, Нөкіс: «Билим», 1994.152-бет.
2. Ахметов С., Бахадырова С. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзилиги. Нөкіс: «Билим», 1993., 40-41-бетлер.
3. Ахметов С., Бахадырова С. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзилиги. Нөкіс: «Билим», 1993.; Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. II том. Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1977.; Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1988.; Максетов Қ. Қарақалпақ фольклорының эстетикасы. Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1971.; Пахратдинов Ә. Роль назначения творчества народных шаирав в становлении и развитии каракалпакской советской литературе. Нукус: «Қарақалпақстан», 1976.; Пахратдинов Ә. Садық Нурымбетовтың творчестволық жоллары. Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1976.; Пахратдинов Ә. Халық шайырларында шайыршылықтың келип шығуы тарихынан. Нөкіс: «Қарақалпақстан» 1980.; Алламбергенов К. Қарақалпақ әдебиятында айтыс. -Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1989.
4. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. II том. Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1977, 96-бет.
5. Айтыс. I том. 1942-ж. 4-5-бетлер. Цитата алынды: Пахратдинов Ә. Халық шайырларында шайыршылықтың келип шығуы тарихынан, Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1980. 4-бет.
6. Пахратдинов Ә. Халық шайырларында шайыршылықтың келип шығуы тарихынан. Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1980.
7. Алламбергенов К. Қарақалпақ әдебиятында айтыс, Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1989. 35-бет.

РЕЗЮМЕ

Бу мақалада қарақалпақ адабиетіде импровизация аңғанасининг назарий асослари, равожланиш даврлари ва бугинги қарақалпақ адабиетшунослик фанида илмий изланишлар, Н.Давқараев, Қ.Айымбетов, А.Пахратдинов, К.Алламбергеновларнинг илмий изланишлари асосида сўз этилади. Импровизация аңғанасининг равожланиш даврлари ва жараёнлари қарақалпақ халқининг оғизаки ижоди жиров-шайирлар ижодидан намуна олғани ва бугинги қарақалпақ адабиетіде давом этиш жараёни сўз этилади.

РЕЗЮМЕ

В данной статье идет речь о теоретических основах импровизационных традиций в каракалпакской литературе, этапах формирования, развития и вопросах исследования в современном каракалпакском литературоведении на основе исследований Н.Давкараева, К.Айымбетова, А.Пахратдинова, К.Алламбергенова. А также, говорится о возникновении явления импровизации, этапах формирования каракалпакского художественного устного народного творчества, о том, что оно берет начало с наследия жырау-поэтов раннего периода и продолжается и в сегодняшней каракалпакской литературе, и в современном художественном устном творчестве, в том числе и в традиционных песнях.

SUMMARY

This article discusses the theoretical foundations of improvisational traditions in Karakalpak literature, the stages of formation, development and research issues in modern Karakalpak literary criticism based on the research of N. Davkaraev, K. Aimbetov, A. Pakhratdinov, K. Allambergenov. And also, it is said about the occurrence of the phenomenon of improvisation, the stages of the formation of the Karakalpak oral folk art, that it originates from the legacy of zhyrau poets of the early period and continues in today's Karakalpak literature, and in modern oral art, including in traditional songs.

ШЕЪРИЯТДА ДИАЛОГ: ЛИРИК ВА ДРАМАТИК ТАСВИР

С.Матякупов – филология фанлари номзоди, доцент

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: лирика, диалог, монолог, лирик тасвир, драматик тасвир бадий ифода.

Ключевые слова: лирика, диалог, монолог, лирическое описание, драматическое описание, художественное сознание.

Key words: lyrics, dialogue, monologue, lyric description, dramatic description, literary mind.

Замонавий илм-фан бугунги кунда барча соҳалар каби адабиётшунослик олдиға ҳам аниқ вазифаларни белгилаб берди. Зеро, халқимизнинг азалий мероси, миллий кадриятларини умуминсоний мезонлар билан ўрганиш ва жаҳон цивилизацияси таракқиетидаги ўрни ҳамда аҳамиятини кўрсатиш адабиётнинг асосий мақсадларидан биридир. Шу маънода, бугунги кунда адабиётнинг барча тур ва жанрларида кузатилаётганидек, шеърятда ҳам шакл ва мазмун жиҳатдан ўзгариш ҳамда янгиланишлар бўй кўрсатмоқда. Бу нарса биринчи галда инсон ва унинг тақдири талқини борасида намоён бўлиб, бу каби муаммоларни бадий тадқиқ этишда ўзига хос шакллар, ифода усуллари вужудга келмоқда.

Истиклол даври ўзбек шеърятининг турли қирралари бўйича адабиётшунослигимизда бир қатор монографик тадқиқотлар яратилиб, уларда бадий психологизм, образ ва ритм муносабати, ҳаётни поэтик талқин этиш таомиллари, бадий хусусиятлари, ижодкор шахсияти ва лирик қаҳрамон, халқона поэтик тафаккур, услубий изланишлар, модерн шеърят поэтикаси, шеърый туркум табиати каби бир қатор муаммолар махсус тадқиқ қилинди.

Шеърятда диалог масаласи жаҳон, рус ва қардош халқлар адабиётшунослигида муаян даражада тадқиқ этилиб, диссертация ва мақолаларда илмий жиҳатдан умумлаштирилган.

Ўзбек адабиётшунослигида шеърятда диалог ва унинг талқин хусусиятлари борасида ҳозирга қадар

йирик илмий тадқиқот иши яратилган эмас. Адабиётшунос олим, профессор Б.Саримсоқов томонидан А.Навоий лирикасида ғазал-мулоқот шакллари бўйича эълон қилинган мақолада жанр табиати ҳамда мулоқотнинг вужудга келиш омиллари илмий таҳлил қилинади [10]. Лекин замонавий шеърятда диалогларнинг қўлланиши ҳамда унинг илмий-назарий асосларини ёритиш бугунги адабиётшунослигимиз олдидаги муҳим вазифалардан биридир. Зеро, диалог бадий ижод назарияси ва психологиясининг энг муҳим омили саналади. Шу маънода, бадий асар қайси тур ва жанрга оид бўлмасин унда асосан ижодкорнинг олам ва одам билан мулоқоти акс этади. Негаки, “Бадий матн назмий, насрий ёки драматик кўринишда бўлишидан қатъи назар, унда муаллиф “мени” асосий ўринда туради. Назмий матн монологик характерда, драматик матн, асосан, диалогик характерда, насрий матн ҳам диалогик ҳам монологик кўринишда бўлади. Назмий асар қаҳрамони шоирнинг ўзи бўлиб, унинг асардаги воқеа-ҳодисаларга, шахс ёки нарсаларга, ҳолат ёки жараёнларга муносабати шеър матнига сингдириб юборилган бўлса, драматик ва насрий матнларда асар қаҳрамонлари ва улар билан боғлиқ ҳолатлар ремаркалар орқали берилади” [9:38]. Асли шеърый асар диалогик тафаккур маҳсули сифатида вужудга келади. Унда шоир ўз қалб кечинмаларини у ёки бу шаклдаги диалог (ички ва ташқи) замирида ифода қилади.

Ҳозирги ўзбек адабиетида яратилган шундай шеър-

лар борки, уларда лирик ва драматик жанрлар синтезини англаш мумкин. Уларда қўлланилган диалогларда драматик унсурлар гавдаланади. Шу ўринда драматик турнинг шаклланишида лириканинг таъсири ва лирикадаги диалогнинг драматик тур хусусиятлари билан боғлиқлигини унутмаслигимиз лозим. Бундай мисолларни Абдулла Орипов ижодида кўплаб кузатиш мумкин. Хусусан, унинг “Айтишув” шеърида аждодлар ва авлодлар мулоқоти қуйидагича тасвирланади:

Аждодлар:

– Самарқанду Бухорони бизлар курганмиз.

Авлодлар:

– Бизлар эса сиз курганни бориб кўрганмиз.

Аждодлар:

– Шахматни биз ўйлаб топдик шавқларга тўлдик.

Авлодлар:

– Бизлар эса уни ўйнаб чемпион бўлдик [8:104].

Мазкур шеър китобхонда гўё драматик асар ўқиётгандек ёки гўё театр сахнасида қандайдир асарни томоша қилаётгандек таассурот уйғотади. Шеърда тасвирланган диалог давомида драматик ифода ҳамда унинг таъсир кучи намоён бўлади. Диалогда аждодларимиздан бизга мерос бўлиб қолган буюк обидалар, амалга оширилган оламшумул ишлар таъкидлаб ўтилмоқда. Авлодлар томонидан айтилаётган сатрларда ҳам гўёки аждодлар мероси такомиллаштириб, янги зафарларга эришилаётгани кўрсатилаётгандек. Лекин шеърда шоир ифодаламоқчи бўлган мақсад бу эмас. Шеър мазмунига чуқурроқ нигоҳ ташласак, унда инсониятнинг тобора ёвузлашиб, миллий-маданий меросларни менсимай қўйиши ва табиат билан шавқсиз курашаётганлиги ҳамда унинг аянчли оқибатларига диққат қаратилади. Бу нарсалар шеърнинг кейинги мисраларида аниқ ифодаланади:

Аждодлар:

– Тил яратдик, ёзув туздик гўзал ҳамда бой.

Авлодлар:

– Биз уларга музейлардан топиб қўйдик жой.

Аждодлар:

– Биздан қолган шўх дарёлар, қўллар мусаффо.

Авлодлар:

– Уларни ҳам қуритгаймиз бир кун, иншолло...

Аждодлар:

– Биз порохни хумга тикдик кашф этган они.

Авлодлар:

– Хум устига ўтиргиздик бизлар дунёни [8:104].

Адабиётшуносларимиз эътироф этганидек, “Диалог замирига нечоғли чуқур рамзий ва фалсафий маънолар яширинган. Шеър ниҳоясида шоир ўз поэтик ғоясини янада кескинлаштиради. Бошқа бирорта ортиқча сўз, изох, шарҳ, поэтик талқин ёхуд таҳлил йўқ! Шоир матнда яширинган қанчадан-қанча маънони топишни, унинг тагига етиб, идрок этишни ўқувчининг ўзига қолдиради” [7:475].

Кўринадики, лирик талқинда драматик шакл уйғунлиги шеърнинг тасвир ва таъсир имкониятларини оширган. Шу билан бирга лирик асарларда драматик мулоқотларни акс эттиришни адабиётимизда мавжуд анъаналардан бири сифатида эътироф этиш мумкин. Адабиётшунос олим У.Жўракулов тадқиқотларида мазкур масалага шундай муносабат билдирилади: “Ўзбек классик адабиётининг дoston ва ғазал жанрларида ҳам драма спецификасига хос элементлар кўп учрайди ва бу драманинг учинчи таянч манбасини ташкил этади. Хусусан, Алишер Навоийнинг “Хамса”сини оладиган бўлсак,

ундаги барча мураккаб вазиятлар драматик мулоқот воситасида акс эттирилади. Образлараро драматик контакт асар конфликтни табиатини белгилайди”, – дея ўз фикрларни “Фарҳод ва Ширин достонидаги Хусрав ва Фарҳод мулоқоти билан асослайди [5:24].

Худди шу каби драматик шаклдаги мулоқотни Улуғбек Ҳамдамнинг “Тангри бизни асрасин доим” шеърида ҳам кузатиш мумкин. А.Ориповнинг юқоридаги шеърида аждодлар ва авлодлар (иккилик) мулоқоти тасвирланса, У.Ҳамдам шеърида фаришталар, қиз ва йигит (учлик) мулоқоти акс эттирилади.

Фаришталар:

Тангри бизни асрасин доим,

Бахтли бўлсин ҳамма, илойим!..

Қиз:

Кетинг энди, хайр, алvido,

Бахтли бўлинг мендан узоқда!

Йўқса, сизни тинч қўймас асло

Йўлимдаги минг-минг тузоқлар...

Йигит:

Сўзим бирдир менинг ўлгунча,

Ахир, ишқдан бўлурми тониб?

Ўзга билан бахтли бўлгунча

Бахтсиз бўлай сен билан қолиб... [12:223].

Диалогдан англашиладики, унда қизнинг кескин қарорга келишига сабаб бўлган омиллар мавжуд. Шоир эса бу нарсаларни таъриф ва талқин қилмасдан фақат мулоқот орқали уларнинг қисмат ва тақдирини англашнинг ўзига хос шаклини яратади. Мулоқот жараёнида йигитнинг мардлиги, жавоби ҳамда хулосаси муҳим аҳамият касб этади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, инсоннинг иқболию заволи ўз табиати ва шу инсон вояга етган жамиятнинг маънавий-ахлоқий асослари билан боғлиқ. “Ҳақиқий санъаткор қай даврда яшашидан қатъи назар, ҳаётнинг тараққиёт тенденцияларини шунга қараб белгилаши унинг биринчи даражали ижодий ютуқларидан ҳисобланади” [1:162], – деган эди, И.Султон. Қолаверса, В.Г.Белинский уқтирганидек, “...бадий асарда тасвир этилаётган гўзаллик ҳаётнинг ўзида мавжуд ва шу гўзалликни ёрқин кўрсатишнинг ўзи бадийлик ва ҳаққонийликнинг биринчи шартидир” [2:556].

Таъкидлаш керакки, У.Ҳамдам шеърида муҳаббат деб аталган илоҳий туйғунинг йигит ва қиз томонидан қадрланишини ҳамда бир-бирига бўлган вафо ва садоқати, ўз тақдирлари учун курашиши Фаришталар таҳсинига сазовор бўлади. Шеърнинг кейинги қисмида қиз ва йигит мулоқотидаги вазият кескинлиги драматик талқинни кучайтиради.

Қиз:

Ундай деманг! отинг нарига –

Совуқ сўзлар қалбни ер экан.

Яхши-ёмон гапнинг барига

Фаришталар “Омин!” дер экан.

Йигит:

Унда эшит сўзим бўлмасдан,

Ҳаёт йўқдир сенсиз мен учун!

Ёрим билан бирга ўлмасам

Бу дунёда яшамок нечун?!

Фаришталар:

Тангри сизни асрасин доим,

Бахтли бўлсин ҳамма, илойим!.. [12:224].

Адабий тур ва жанрларнинг ўзига хос табиати хусусида мулоҳаза юритар экан, Б.Саримсоқов шундай таъкидлайди: “Бадий кечинманинг бу тури ўзининг воқе бўлиш тарзи ва бадий асарда акс этиши билан бошқа адабий турлардан ажралиб туради. Драма атамаси гарчи юнонча ҳаракат сўзидан олинган бўлса-да, бироқ адабий турлар ичида синкретик табиати билан ўзгачалик касб этади... Бундан ташқари, драматик кечинма инсон ҳаётининг энг нишаб, энг муҳим ва таҳликали вазиятлари асосида туғилади. Шу боис драма турига оид жанрларда воқелик батафсил кетма-кетлиги билан эмас, балки қаҳрамонлар ҳаётининг энг авж нукталарини қамраб олиши билан характерланади” [11:83].

Демак, лирик ва драматик кечинмалар уйғунлигидики акс эттирилган диалогик тасвирлар шоир лирик “мени”ни ифода қилишда жуда қўл келган. Шунингдек, улардаги диалоглар ўзининг ортиқча тафсилотларсиз афористик ихчамликни вужудга келтирган.

Диалогик талкида ижодкорнинг ўқувчи олдида қўяётган ҳаётини саволлари ҳам ўз ифодасини топади. Бу саволлар, албатта, замон ва макон нуктаи назаридан ҳам чегара билмайди. Чунки ҳар бир давр кишиси ундан ўзи учун жавоб излайди. Бундай характердаги диалогик тасвирларни Эркин Воҳидовнинг “Донишманд ва жоҳил” шеърда ҳам кузатиш мумкин.

- Мен яхшилик қилдим-ку сенга,
- Нега урдинг, недиру гуноҳим?
- Сендаги бу ҳимматни нега
- Бергани йўқ менга Оллоҳим? [3:311].

Аксарият ҳолларда шеър икки хил, гоҳ кўтаринки гоҳ тушқин кайфиятда яратилиши кузатилади. Негаки, ҳар икки ҳолатда ҳам ижодкор қайсидир ҳаёт ҳақиқати ёки кўрган-билганлари, ўзи иштирок этган воқеа-ҳодисалар хусусида мулоҳаза юритиб, ўша ҳолат ёки жараён билан ҳаёлан мулоқотга киришади. Мулоқотнинг қай йўсинда кечиши ҳамда унинг ифодаси шоирнинг ўша оний лаҳзадаги руҳий ҳолати, шу ҳолатга тушишга сабаб бўлган омилларнинг таъсири билан боғлиқ ҳолда драматик кечинма баёнига сабаб бўлади. Шу маънода, Э.Воҳидовнинг “Тангрига илтижо” шеърда ҳам диалогик тафаккурнинг моҳирона бадий ифодаси кўринади.

- Тангрим, менга бер дардларингни,
- Ғамларингда қуйдиргин.
- Лекин тўймас бандларнинг
- Кўзларини тўйдиргин.

- Сандиқларга мўл-қўл қилиб
- Зар тўлдиру очиб қўй.
- Япроқларни яшил пул қил,
- Бошларидан сочиб қўй [4:110].

Кўринадики, мазкур парчада инсон феълидаги иллатлар, хусусан, нафс қулига айланиш, унинг измидан чиқолмаслик каби умуминсоний муаммолар қаламга олинади. Шеърда айтилмоқчи бўлган ахлоқий-фалсафий маъно анча теран. Ахир нафсни жиловлай олмаслик инсонлик макомини барбод этади. Шунинг учун ҳам лирик қаҳрамон барча ғаму ташвишларни ўзига сўраб, нафсга муккасидан кетган кимсаларнинг кўзларини тўйдиришини илтижо қилапти.

Адабиётлар

1. Адабиёт назарияси. Икки жилдлик. Адабий-тарихий жараён. II жилд. – Т.: «Фан», 1979. II жилд.
2. Белинский В.Г. Полное. собр. соч. – М.: «Наука», 1954. Том 5.
3. Воҳидов Э. Орзули дунё. – Т.: «Ўзбекистон», 2017.
4. Воҳидов Э. Асарлар. Қиш ҳаловати. – Т.: “Шарқ”, 2016.
5. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015.
6. Жуманиязова Н. Истиқлол даври ўзбек лирикасида услубий изланишлар: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент: 2011.
7. Каримов Н., Мамажонов С., Назаров Б., Норматов У., Шарафиддинов О. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: “Ўқитувчи”, 1999.
8. Орипов А. Танланган асарлар 2-жилд (шеърлар ва достонлар). – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001.
9. Саидхонов М. Драматик матнда ремарканинг ўрни. // Тил ва адабиёт таълими, 2009. № 4.
10. Саримсоқов Б. Алишер Навоий лирикасида ғазал-мулоқот шакллари. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001. 1-сон.
11. Саримсоқов Б. Бадийлик асослари ва мезонлари. – Т.: 2004.
12. Ҳамдам У. Ёски дунё ва янги мен. – Т.: Янги аср авлоди, 2018.

РЕЗЮМЕ

Мақолада шеърятда диалог яратиш ҳамда унинг вужудга келиш омиллари, лирик ва драматик тасвир синтези, бадий ифода шакллари, ижодкор бадий маҳорати масалалари тадқиқ этилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы создания диалога в поэзии и условия его появления, синтез лирического и драматического описания, формы литературной выразительности и литературная способность создателя.

SUMMARY

The article deals with the issues of creating a dialogue in poetry and the ways of its appearance, synthesis of lyric and dramatic description, types of literary expressiveness and the skill of a creator.

**JAMOL KAMOLNING BUYUK MUTAFAKKIR VA JAMOAT ARBOBI ALISHER
NAVOIYNING “ASRU” RADIFLI G’AZALIGA YOZGAN MUXAMMASI**

D.I.Nazarova – *assistent o’qituvchi*
Buxoro davlat tibbiyot instituti

Tayanch so’zlar: vafo, jafo, fano, ruh, haqiqat.

Ключевые слова: преданность, унижение, переход, душа, справедливость.

Key words: faithfulness, abuse, transition, spirit, justice.

Jamol Kamol bir maqolasida “Bolalikdan Bobur ru-boiylarini yod olganman, keyin Navoiy g’azallarini...” deb yozadi [1]. Ha, Jamol Kamolning mutarjim sifatida kamol topishida Jaloliddin Rumiyni ruhi qanday madadkor bo’lgan bo’lsa, shoir sifatida o’z o’rniga ega bo’lishda Alisher Navoiyning betakror ijodi unga poydevor vazifasini o’tagan. Shoir o’zi xotirlaganidek bolalikdan Navoiy g’azalari uning ongu shuurini egallab olgan desak mubolag’a qilmagan bo’lamiz. “Navoiy ijodi-quyosh shulasi tushib turgan tiniq bir ko’zgu” deya tashbeh qiladi [2]. Darhaqiqat shoir tashbeh qilganidek, Navoiy ijodi shaffof bir ko’zgu asrlarga yetgulik ulkan bir qiyosi yo’q ummon. Navoiy tafakkurdan shunday mashala yoqdiki, uning qarshisida besh asrdan keyin ham ko’zlarimiz qamashib ketadi deya juda asosli talqin qildi [2]. Yuqoridagi fikrlardan ko’rinib turganidek, shoirning Navoiy ijodiga e’tiqodi juda yuksak. Jamol Kamol har bir fikrida bajargan amalida Navoiy ijodi quliyoti asos vazifasini o’taydi. Jamol Kamol Alisher Navoiyning “Asru” g’azliga muxammasida Navoiy ijodidan ilhomlanganini ko’rishimiz mumkin. Bilamizki, har biror bir shoir ijodiga bo’lgan yuksak mehru e’tiqodi namunasini uning g’azaliga atab yozgan muxammasida ko’rishimiz mumkin. Muxammas sharh she’riyatida keng tarqalgan janr. Uning shakliga ko’ra muxammas besh she’r bo’lib, unda birinchi uchta band muxammasni yozgan shoirning she’rlari va oxirgi ikkita band muxammas yozishga asos bo’lgan shoirga tegishli bo’lgan asar hisoblanadi. Aslini olganda, muxammas bu yaratuvchilik, taniqli asar asosida yozilgan yangi she’r. Shoimi muallifning fikrlari va obrazlarini yangicha ko’rib chiqishga va ovoz berishga ilhomlantirgan ijod namunasidir. Muxammas janri ko’p asrlardan buyon mavjud bo’lib, sharqdagi har bir shoir o’zining sevimli ustozining she’rlariga muxammas yozishni istaydi. Muxammas shoir iste’dodining yetukligining haqiqiy sinovi, g’azal muallifiga bo’lgan muhabbatining namoyishidir. Jamol Kamol iste’dodi ayni cho’qqisiga chiqqanda mutafakkir Alisher Navoiyning “Asru” g’azaliga muxammas yozishni boshladi va buning natijasi o’laroq Ollohning marhamati bilan yangi asar tug’ildi. Muxammas matnini sharhlashdan oldin keltirilgan ayrim tasavvufiy so’zlarning mazmuni bilan tanishib chiqishni joiz deb bildik.

1. Asru- ko’p yoki tez tez. 4. Oh- ruhning yig’isi.
2. Vafo- sodiqlik. 5. Kavsar boqiylik suvi.
3. Fido-o’zini qurbon qilmoq. 6. N afs –nosog’lom ehtiyojlar
Azaldin toleim rangida oq kamdur, qaro asru,
Qarolikdan kelur boshimga har dam mojaru asru,
Bo’libman bu jihatdin munchakim zoru ado asru,
Vafo ahliga davru davrondin etar jabru jafo asru,
Jafosidin aning ozurdadir ahli vafo asru.
Shoir aymoqchiki, azob-uqubat va baxt va baxtsizlik toshlari ko’p sodoqatli odamlarga otiladi. Bu orqali yaratgan sinovlarda bandasini toblaydi. Bu sinovlardan qay darajada o’ta olishi uning sabru qanoatiga bog’liq. Sabr toqat insonga berilgan bebaho gavhar sabrli insonlar har qanday mashaqqatni yengishga qodir.

Bu g’amning ibtidosi hazrati Insondin emishkim,
Bu savdo ixtirosi lanati shaytondan emishkim,
Bu kulfat, bu alamlar gardishi davrondan emishkim,
Bukim, ahli vafo noyob erurlar, ondindan ermishkim,
Bu eski toq alarg’a yog’durur gardi balo asru.

Muxammasda g’amning boshlanishi hazrati insondandir lekin bunga sababchi bo’lgan asosiy balo bu shaytondir deya talqin qiladi. Keyingi satrlarda esa bu alamlar davrondandir deya bizni yaratgan Olloha ishorat qilyapti

va shuni ham e’tirof ettiryaptiki, osmon azoblarining da’vosi topilgan emas.

Tilab rohat farog’at bu jahondin, kimsa topmaydur,
So’rab mehru muruvvat bu zamondin kimsa topmaydur,
Kel, ey ko’ngil, sabr qil boshqa yondin sabr topmaydur,
Falak dardi iloji chiqmay ondindan kimsa topmaydur,
Magar noyob erur ul haqqa ichra bu davo asru.

Agar sen farog’at istasang mehru muruvvat istasan uni bu dunyodan topolmaysan yaxshisi sabr qil, chunki falakning bergan dardiga hamon davo topilmagan.

Farog’at istagin etma, mashaqqat yo’liga yuz tut,
Ko’ngil darbozasini ochgil jahonga, bo’lmasin mahdud,
Alamdan ne samar bo’lgay, fig’onu noladin ne sud,
Garon jonlig’ini qo’y, jon ber, tilar bo’lsang duri maqsud,
Ki, olamda og’irdur ushbu javharg’a baho asru.

Agar sen farog’at istasang mashaqqatlar yo’lini tut, ko’ngil eshigini och o’zingdagi dunyodan o’zingni yopma, dunyoga qarshi g’azabdan unga qarshi ohu fig’on qilishdan hech qanday foyda vafo yo’lini tutsang hech qachon adashmaysan qabilida yozyapti.

Ko’ngilni ranju hasrat tig’i birla necha bor tildim,
Ko’zimni to’ldirib yoshga, yana kiprikka ham ildim,
Vafo bu bevafo dunyoda chun anqo ekan bildim,
Fido jonimni aylab, olam ahlidin tamah qildim,
Vafo, astag’furloh, qilg’an emishmen xato asru.

Shoir ko’nglimni necha bor ranju alam bilan tilagan bo’lsamda, bu dunyodan vafo topolmadim hatto ko’zlarimdan oqqan yoshdan kipriklarim batamom osildi. Bu jahonda vafo anqoning urug’idek kamyob ekan degan istioralar bilan tasvirlab beradi. Taqdir mandan fidoiylikni talab qildi yaratgandan avf tiladim. Vafo ahlida so’radim qismat ahlidan javob talab qildim mazmunida bayon etilgan.

Ajab, bu olam ichra qancha g’am chekibman, oh,
Na olamdin, na odamdin jahonda bo’lmayin ogoh,
Ko’ngilga tushdi bir o’t, yoqdi andoq angladi ogoh,
Rizo ahlin siyosat tig’idin qo’rqitmag’il ey shoh,
Ki, qatlingda sening ko’rarg’a o’lmadur gado asru.

Bu olam ichra qancha g’am anduh chekdim. Bu olamda na odamdin, na olamdin biror foyda bo’ldi deya kuyinib dil izhorlarini yozadi. Shunda ko’nglimda shunda bir o’t tushdiki, shunda men anglab yetdim. Barcha jabr jafo hukmron tabaqaning oddiy avomga qilgan zulmida ekan. Rizo ahlini siyosat qilib qo’rqitmag deb shohlarga ishora qiladi.

Alamlar ohidin ruhingni qutqarkim, xush ermasdur,
Mazalat chohidin ruhingni qutqarkim, xush ermasdur,
Zamon maddohidan ruxingni qutqarkim, xush ermasdur,
Tabiat johidin ruhingni qutqarkim xush ermasdur,
Qafas qaydi aro, bulbulga bo’lmoq mubtalo asru.

Shoir alam bilan ruhingizni azob uqubatlardan tozalang bunday hatti harakatlar sizga xos emas, irodangizni toblang adolatsizlikdan ruhiyatingni tozala deya ko’p tanbeh beradi.

Jahon sayod emishkim qo’ymadi bu jon degan sayiddin,
Tasali istadim jonimga goho nolay naydin,
Gahi topdim halovat ko’nglim ichra shishayi maydin,
Chu kavsar jomi zikri qilmadi raf o’zligimqaydin,
Bu ranjing’a hamono naf etar jomi fano asru.

Dunyoda bir ovchi ekanki, ovchiligini qo’ymadi, doim o’ljasini doim taqib ostida tutadi. Mening ham haytim quvg’inga o’xshaydi men shundan tasali istayman deb izoh beradi, hatto kavsardan olingan bir piyola suv ham menga yordam bermadi, men o’zimni tushunmayapman bu dardimga da’vo faqat o’lim deya fano qismatidan umid qilyapti.

Fano mulkida ne ersa, fanoiyikim xush ermasdur,
Yana nafsingga ne arsa daviyikim, xush ermasdur
Jamol, bu lazzati davron havoiiyikim xush ermasdur,
Havoyi gulshani quddus et, Navoiyikim xush ermasdur,
Zag'nalar birla bo'lmoq bu gulshanda bo'lmoq benavo asru.

Fono qismati senga hamma vaqt ham yupanch emas
nafsing uchun hech narsa yaxshi emas. Ey Jamol, deya
o'ziga o'zi murojaatida ko'rinib turganidek bu davr sen
uchun yaxshi emas sen o'zing uchun ozodlik gulidan bir

Adabiyotlar

1. Xurshid Davron. Ko'ksi kuyik shoir. www.kh-davron.uz
2. Jamol Kamol. Abadiyat ostonasida. 4-jild, («Navoiy va biz» maqolasi). –Toshkent: «Fafup Fyulom», 2018.

Ushbu maqolada taniqli tarjimon Jamol Kamolning Navoiy ijodiga bo'lgan qarashlari va uning “Asru” nomli g'azaliga bog'langan muxammasi sharhi berilgan.

В статье даётся комментарий известного переводчика Джамала Камала по творчеству А.Навои и анализ газели «Асру».

REZYUME

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

The article gives an overview of the well known translator Jamal Kamal and his commentary on the creative work of A.Navoi and analysis of his gazelle “Asru”.

МЕТАФОРАЛАР ТАРЖИМАСИ ТАХЛИЛИДА КОНТЕКСТНИНГ ЎРНИ

Г.Ю.Рофиева - таянч докторант

Ўзбекистон миллий университети

Таянч сўзлар: метафора, контекст, метафора таржимаси, контекстуал таҳлил, диалектик система, компонент таҳлил, концептуал метафора, метафорик-функционаллик, метафорик-метонимия, метафорик-синекдоха.

Ключевые слова: метафора, контекст, перевод метафоры, контекстуальный анализ, диалектическая система, компонентный анализ, концептуальная метафора, метафорическая функциональность, метафорическая-метонимия, метафорическая-синекдоха.

Key words: metaphor, context, metaphor translation, contextual analysis, dialectic system, component analysis, conceptual metaphor, metaphorical functionality, metaphorical-metonymy, metaphorical-synecdoche.

Ҳар бир сўз луғавий маъносидан ташқари ўзининг контекстуал моҳиятига эга. Сўзларни тўлиқ матн таркибида таҳлил қилиш муаллиф мақсадини тўғри тушунишга кўмаклашади. Жумладан, метафоралар, хусусан, уларнинг таржимаси бутун контекстни таҳлилини талаб этади. Мазкур таҳлил бадий асар таржимасининг адекватлик даражасини аниқлашда ёрдам беради. Жумладан ўзбек ёзувчиси Эркин Аъзамнинг “Шовқин” асари французча таржимасини ўқир экансиз, метафораларнинг таржимада ўз хусусиятларини йўқотмасдан берилиши қанчалик муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўриш мумкин. Масалан куйида берилган гапларда метафоралар ўз аҳамиятини йўқотмаган ҳолда берилган:

Ўзбек тилида: - Шошириб эмиш, кўп йиллар бурун бошидан кечган эски савдоларни **қайта тиглаб**, нари-берисини айтмаганда, бир маромда бораётган бугунги турмушини **алғов-далғов қилиб юборди** деса бўлади [6:5].

Француз тилида: - Elles le **perturbèrent profondément**, le forçant à revivre un événement vieux de plusieurs années, si bien que sa vie au quotidien s'en trouva **réduite à un immense désordre** [7:3].

Ушбу парчада “тигламоқ” сўзи метафорани ҳосил қилиб, унинг айнан қайси моҳиятда ифодаланиб келишини унинг семалари таҳлили орқали билишимиз мумкин:

Тигламоқ *кт.* Тиг урмоқ, кесмоқ.

Бағрини (*ёки* **кўксини, юрагини**) **тигламоқ** Рухий ёки маънавий азоб бериб, эзиб, юрагини доғламоқ, яраламоқ. *Буўйлар кичик Умидни азоблар, бағрини тигларди.* Мирмуҳсин, Умид. *Ғам ханжари билан кўксин тиглади.* Ғайратий. *Сени дея кўп йиғладим, Юракларимни тигладим.* «Нигор ва Замон» [4:132].

Демак мазкур ўринда “тигламоқ” сўзи “руҳий азоб бермоқ” маъносини ифодалаб, француз тилида “**perturbèrent profondément**” жумласи билан берилган ва ушбу сўзлар луғатда куйидагича ифодаланган:

perturber vt бузмоқ, халақит бермоқ; *la grève* va *perturber* les transports иш ташлаш транспорт ҳаракатига халақит

то'шак yaratishni istagan Navoiyning istagi yaxshi,lek qaroqchilar orasida ovozsiz gul bo'lishning hech qanday foyda yo'q deb izoh beryapti.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy bu g'azali bilan davr ruhini chiza olgan desak xato qilmagan bo'lamiz. Inson hayoti davomida chekadigan zahmmatlari, taqdir zarbalari muxtasar qilib ayini shu g'azal matnida bayon etgan. O'zbekiston xalq shoiri Jamol Kamol ushbu g'azaldan ruhlanib o'z san'at asarini yaratgan desak mubolag'a bo'lmaydi.

беради; *fam il avait l'air perturbé* унинг кўриниши хаяжонли эди [5:407].

profondément adv чуқур; *creuser profondément la terre* ерни чуқур қовламоқ; *dormir profondément* чуқур уйқуга кетмоқ; *respirer profondément* чуқур нафас олмақ; *je l'aime profondément* мен уни юрагимнинг тўридан севаман; *c'est profondément différent* бу тубдан бошқача [5:450].

Юқоридаги парчада берилган “эски савдоларни тигламоқ” жумласи француз тилига ўгириш жараёнида маъно жиҳатдан фарқ қилувчи сўз билан берилган бўлсада, ўз моҳиятини ва метафорик хусусиятини йўқотмаган. Бу эса бадий асар қийматини сақлашда муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек, гаптаги турмушини “**алғов-далғов қилиб юборди**” жумласи ҳам метафора бўлиб, француз тилида “**réduite à un immense désordre**” тарзида ўтирилган ва бунда ҳам метафора хусусияти сақланган.

Навбатдаги мисолларни қузатамиз:

Ўзбек тилида: - Лекин ногаҳон **чақмоқ чакнаган мисол бари остин-устин бўлиб кетди** [6:5].

Француз тилида: - Il est vrai que ces événements étaient tous derrière lui maintenant, pour le meilleur ou pour le pire et que la vie aurait pu se dérouler normalement, mais comme **le tonnerre que l'on n'attend pas**, tout se trouva soudain **bouleversé** [7:3].

“Чақмоқ чакнаган мисол” жумласида “мисол” сўзи мавжудлиги сабаб ушбу жумла ўхшатишга мансубдек туюлиши мумкин, лекин гапта жумланинг моҳияти ва англатиб келаётган маъно вазиятга нисбатан кескинликни билдиради. Шунинг учун ҳам ушбу жумла метафора сифатида тушунилади. Шунингдек, “**бари остин-устин бўлиб кетди**” жумласи ҳам метафора бўлиб, бунда ҳодиса – нарса сифатида ҳаракатланмоқда ва бу француз тилида “**tout se trouva soudain bouleversé**” деб таржима қилинган. Ушбу сўзнинг қай даражада метафоралашганлигини билиш учун луғатга мурожаат қиламиз:

bouleverser vt 1. Ағдармоқ, йиқитмоқ; 2. Хаяжонга солмоқ; 3. тўнтarmoқ; *il a tout bouleversé dans la maison* у бутун уйни ағдар-тўнтар қилди [5:71]. Метафора

асосида ўхшашлик туриши масаласида шу соҳа билан шуғулланаётганларнинг ҳаммаси, деярли, ҳамфикр. Аммо ана шу ўхшатишнинг метафорадаги ўрни ва мустақил кўриниши борасида фикрлар ажралиб кетади.

"Метафора қисқарган ўхшатишдир" (А. А. Потебня). Яъни ўхшатишга хос бўлган **"каби"**, **"худди"**, **"айнан"**, **"ўхшамок"** ва ҳоказо сўзлар туширилса, метафора юзага келади:

У гул каби - гўзал ва нафис эди // У гўзал ва нафис гул эди.

Поляк олими Й.Касян ҳам юқоридаги фикрни ривожлантиришга ҳаракат қилади: "Агар келиб чиқишини текширадиган бўлсак, шаксиз, аниқлаш мумкин бўладики, у ёки бу метафора у ёки бу ўхшатишдан ривожланган бўлади. Мазкур назария асосида юқорида берилган **"чақмоқ чақнаган мисол бари остин-устин бўлиб кетди"** жумласини метафора сифатида беришимиз мумкин.

Бирок шундай асосда худди қарама-қарши хулоса ҳам чиқариш мумкин - кўплаб ўхшатишлар метафорадан келиб чиққан". Шунинг учун айрим олимлар метафора ва ўхшатиш орасидаги фарққа алоҳида эътибор берганлар. Масалан, Веселовский, И.Кукин, М.Штейнлар фикрича, ўхшатишда ўхшатилаётган нарсалар ажралиб тасаввур қилинса, метафорда улар бир бутундек тушунилади [2:109-119].

Ўхшатиш ва метафоранинг бундай тигиз олиб ўрганилиши А.Вежбитскаяда эътироз туғдиради [3:102].

Ҳар иккала ҳодиса асосида Ўхшашлик ётиши мутлақо уларда ички семантик фарқ йўқ деган хулосага олиб келмаслиги керак: "... Метафора ва ўхшатиш ички таркиби (глубинная структура) билан фарқланади" [3:43].

А.Вежбитская фикрича, метафора моҳиятан инкорни назарда тутди: кўзлар - олов, инсонлар - ваҳший шерлар дейилганда, ҳеч ким ҳақиқатан ҳам кўзни олов, одамни шер деб ўйламайди, бундай фикрни рад этади, инкор қилади. Ўхшатишда эса ўхшашлик ўз мавқеини сақлаб қолади [3:47]. Қадимий метафоралар мазмуний қурилишини текширар экан, Ортега-и Гассет ҳам шунга ўхшаш фикрни олға сурганди: "Онг ривожланишининг жуда ибтидоий босқичларида метафоранинг луғавий ифодасида, иккиланган жараён аввало тасдиқ, сўнг инкор акс этиб туради" [3:74].

Инкорнинг метафорик мазмун таркибида тутган ўрнини янада кенг тушуниш натижасида Монро Бирдели метафора таркибида ўхшашлик борлигини рад этади. Унингча, метафорик боғланиш асосида ўхшашлик эмас, мантикий қарама-қаршилик ётади. Масалан, "қулаётган куёш" метафорасининг юзага келишида куёшга қулишнинг умуман хос эмаслиги, унингча, зиддиятни келтириб чиқаради ва метафора асосида айнан шу зиддият туради. Аммо бу ўринда М. Бирдели ҳам ҳар қандай оппозиция, ҳар қандай зиддият асосида ўхшашлик туришини назардан четда қолдиради. Агар муайян ўхшашлик бўлмаса, зиддият юзага келмайди. Бирдели ҳам, демак, ўхшатиш ва метафорани турлича ички қурилишга эга ҳодисалар сифатида баҳоловчилардан-да фарқ қилиб, улар орасида мутлақо боғлиқлик кўрмайди.

Демак, метафора ва ўхшатиш орасидаги муносабатга қараш икки хил экан:

1. Метафора қисқарган ўхшатиш, яъни улар орасида фарқ ташқи шаклланишидадир.

2. Метафора ва ўхшатиш ўзаро мазмуний (ички) шаклланив жиҳатидан фарқ қилади.

Умуман, метафорага берилган таърифларда уни ёндош ҳодисалар билан қўшиб юборилган ҳолатлар кўп учрайди. Жумладан, қуйидаги мисолда берилган метафоралар вазифодошлик тасвирий ифодасига ўхшаб

кетсада, ундаги мантикий асос метафорага ишора қилади:

Ўзбек тилида: - Сценарий муаллифи бўлмиш Фарҳод Рамазон **"Шу "хонтахтачи" ялтироқ** болани қўйинглар", деб бошида оёқ тираган эди, дастлабки видеосиновларни назардан ўтказгач, қўнмай иложи қолмади: бутунлай бошқа қиёфага кириб, қўнғилдаги қаҳрамоннинг ўзгинаси бўлиб кетибди **касифат!** [6:9].

Француз тилида: - Au départ, le scénariste Farkhad Ramazan n'avait pas voulu de **ce jeune homme trop bien élevé** pour son film, mais après avoir regardé les essais, il admit que cet **enquiquineur** pouvait tenir le rôle principal [7:7].

enquiquineur, euse n жонга тегадиган, зериктирадиган, безор қиладиган киши ёки аёл, хира, шилқим, ёпишқоқ [5:198].

Ш.Рахматуллаев метафора кўчимининг бошқа турлари билан синкретик ишлатила олиш имкониятига эътибор қаратади: метафорик-функционаллик, метафорик-метонимия, метафорик-синекдоха ва ҳоказо. Самолётнинг қаноти метафорик бирикмасида қанотига нафақат вазифа, балки шаклан ҳам ўхшайди.

Шунинг учун бу каби ҳолатларни функционал-метафорик кўчириш деса бўлади [3:83]. Ўзбек тилшунослигида компонент-семик таҳлилга эътибор ривожлана бошлагач, метафора табиатини ўрганишга ана шу таҳлил усуллари тадбиқ этишга интилишлар юзага кела бошлади. Шу хил йўналиш намоёндаларидан бири З.Тоҳиров метафорани лексема семемасининг прагматик семаси сифатида баҳолайди. Шунингдек, метафора ва ўхшатиш орасидаги фарқни услубда, шаклгагина кўради [3:74-76].

Қуйидаги мисолларда метафоралашган сўзлар гапда такрорга йўл қўймаслик мақсадида берилган:

Ўзбек тилида: - Шунинг учун ҳозирга қадар унинг бирорта мустақил асари йўқ, ҳаммаси икки киши-уч кишилаб ёзилган **ҳашар нимарсалар** эди. [6:10].

Француз тилида: - C'est pour cela qu'il était souvent sans travail, n'ayant en tête que quelques **projets en collaboration avec des auteurs**. (9-р)

ҲАШАР [а. j.ii. - йиғин, тўда; йиғи-лиш, анжуман, маж. қиёмат] Бирор ишни бажаришда кўпчиликнинг ихтиёрий, бега-раз иштироки, ихтиёрий кўмаги. *Халқ таомилига кўра, чойхоналар ҳашар йўли билан қурилади. Ў.Ҳошимов, Қалбингтақулоқсол. Бизнинг қишлоқда бувамнинг уйлари ҳашар билан қуригани эсимда. И. Раҳим, Қадрибад одамлар. Шаҳар ва бошқа аҳоли яшайдиган пунктлардаги ариқларни ҳашар йўли билан тозалашни уюштириш даркор.* Газетадан. Ҳашар қилмок, Ҳашар ташкил қилмок, ҳашарда қатнашмок. *От чоптириб, элдан уста йиғинлар, Элдан ҳашар қилиб, гишт-лар қўйинглар.* «Юсуф ва Аҳмад». *Қиш бўлсаям ҳашар қилиб, ҳовлини созлади.* Т.Мурод, От кишнаган оқшом [4:551].

Маълумки, юқорида таъкидланганидек "ҳашар" ўзбек миллий маданиятига хос сўз бўлиб, бунда халқ билан биргаликда бажарилувчи ободонлаштириш ва қурилиш ишлари тушунилади. Бирок бу парчада ёзувчининг бошқа кишилар меҳнатидан ҳамда ёрдамидан фойдаланиб ёзганлари назарда тутилмокда. Мазкур сўз бажарилган ишларнинг сифати ва натижа кўпчиликка тегишли эканлиги каби ахборотларни ўзида ифодалаб келиб, бунда маъно кенгайиши кузатилади. Маънонинг торайиши ва кенгайиши каби лингвистик ҳодисалар тилшуносликда ўзига хос тарзда тадқиқ этилган. Бу ҳодиса, айниқса, лексикологик сатҳда атрофлича ўрганилган бўлиб, кўпчилик ишларда лексик маъно доирасида таҳлил этилган. Аслида маъно умумлашма тарзида ҳар қандай бутунлик учун ўзига хос бўлган хусусият бўлиб, тилнинг барча сатҳ элементларига дахлдор ҳодиса ҳисобланди. Чунки диалектик қонуниятда шакл мавжуд экан, унинг

маъноси-мазмуни ҳам мавжуд бўлади. Шунинг учун ҳар қандай шакл остида муайян маъно ётиши узоқ даврлардан буён ҳаммани қизиқтириб келган. Маънонинг торайиши ва кенгайишига дастлаб, лингвистик асослар, иккиламчи тарзда экстралингвистик асослар таъсир этади. Лингвистик асосларни бутун лексик система ҳодисалари ташкил этади. Айниқса метафора, метонимия, синекдоха, вазифадошлик, троплар, симфора, гипербола, литота, эпитет, ирония, перифраз, ўхшатиш, полисемия, моносемия, оккозионализм, конверсиялар, энантисема каби ҳодисаларнинг таъсири орқали маънонинг ўзгариши ўзига хос тарзда кечади. Шунинг унутмаслик керакки, маънонинг ўзгаришига бир вақтнинг ўзида ҳам лингвистик, ҳам экстралингвистик асослар таъсир этади. Юқорида келтирилган парчанинг французча таржимаси маданий маълумотлар асосида юзага келган. Яъни “ҳашар” сўзининг умумий маъноси **“projets en collaboration avec des auteurs”** тарзида берилган.

Яна бир мисол ўзида миллий колоритни акс эттириб келган:

Ўзбек тилида: - Негаки ишни ўзингиз бажаргандан

Адабиётлар

1. Авеличев А.К. Метафора и контекст. Вест. Моск. Ун-та. Сер.10. Филология. 1974, №3, - С. 30-40.
2. Гюлюмянс К.М. Образное употребление названий животных в сравнениях и метафорах.
3. Қобулжоннова Г.К. Метафоранинг системавий лингвистик талқини., фил.фанлари номзоди...диссерт., -Тошкент: 2000.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати.V том. -Т.: Давлат илмий нашриёти. 2006.
5. Ибрагимов Х., Мансуров У. Французча-ўзбекча луғат. -Т.: “Нихол”, 2008.
6. Эркин Аъзам “Шовқин”, - Т.: “Ўзбекистон”, 2011. 189-б.
7. Erkin A'zam « Adieu aux contes de fées », traduit par Shaazim Minavarov. –Tachkent: 2015, -P. 280.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада метадоралар таржимасига хос масалалар таҳлил этилган. Ушбу кўчим турининг адекват таржима қилинишида тўлиқ матн моҳиятини англаш муҳим аҳамият касб этиши очиб берилган. Шунингдек, таржима назарияси мутахассисларининг ушбу муаммага оид фикр-мулоҳазалари ўрганилган. Метафора мураккаб кўчим бўлиб, унинг таржимаси алоҳида эътибор талаб этади. Мақолада қайд этилган таҳлиллар метафора таржимасида унинг миллий-маданий хусусиятлари контекст орқали яққол намоён бўлиши бадий асарлардан келтирилган мисоллар орқали акс эттирилган. Матн таркибида келувчи сўзнинг қандай кўчим асосида юзага келишини компонент таҳлил орқали яққол кузатиш мумкин. Зеро, таҳлилни ушбу тури қимёвий моддаларни бир-биридан ажратиш ўрганилганидек, сўзларнинг ҳам бир қанча семаляри алоҳида-алоҳида, чуқур таҳлил этишга хизмат қилади. Худди шунингдек, метафора турларини компонент таҳлил этадиган бўлсак, хилма-хил қонуниятларни ўз ичига олган назарияларнинг умумий жиҳатларини кўриш мумкин.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается анализу стилистического приёма метафоры в тексте художественной литературы. Рассматриваются также вопросы перевода метафоры и роль контекста в переводе. На основе анализа отрывков из художественных произведений известных узбекских писателей в переводе на французский язык показано, как передаются метафоры, отражающие национальную культуру.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of a stylistic device metaphor in the literary text. The author also studies the issues of translation of metaphor and role of the context in translation. On the basis of the analysis of extracts from the works of the famous Uzbek writers and their translation into French, it has been shown metaphors, reflecting the national culture.

ДИАЛОГ ТАРЖИМАСИДА ҚАҲРАМОН ХАРАКТЕРИНИ ҚАЙТА ТИКЛАШ

К.Ю.Ташанов - филология фанлари номзоди, доцент

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: қаҳрамон характери, характер қирралари, диалог, драматик вазият, аслият, таржима, сўзма-сўз таржима.

Ключевые слова: характер героя, черты характера, диалог, драматическая ситуация, оригинал, перевод, буквальный перевод.

Key words: character of the hero, character traits, dialogue, dramatic situation, original, translation, literal translation.

Ёзувчи воқеликни бутун мураккаблиги, чигалликлари билан тасвирлар экан, қаҳрамонларни ҳаётнинг ўзидан олиб воқеалик юзага келтирган муаммоларни уларнинг ҳаракатлари, ҳис-ғуйғулари ва интилишларида тасвирлашга ҳаракат қилади. Уларнинг қай даражада ҳаққонийлиги конфликт ва ғоявий-мавзу моҳиятининг ҳаётийлигини таъминлайди. Рус адабиётшуноси В.А.Кухаренко бадий наср матни таҳлилида муаллиф ва қаҳрамон нутқини: а) *Муаллиф нутқи*; б) *диалог*; в) *ички нутқ*; г) *ўзиники бўлмаган - ўзлашган нутқларга* ажратиш қарайди. [4:133]

Биз шу таснифга асосланиб диалог ва уни таржимада қайта тиклаш муаммоси тўғрисида тўхталамиз. Бу масалани *диалог-вазият*, *диалог-характер*, *диалог-миллий характер* сингари йўналишида таржимада қайта тиклашни имкон қадар ёритишга уринамиз.

кўра, унга ҳайбарақаллачилик қилмоқ, бошчилик қилмоқ осон ҳам мароқли. Бу эса **шундай ширин, шундай мазали бир нишолдаки, ялай туриб** ҳар қандай қаламни синдириб отгингиз келади [6:11].

Француз тилида: - C'est toujours **plus confortable de diriger une entreprise** plutôt que de faire le travail soi-même [7:9].

Парчанинг француз тилидаги таржимасида миллий маданиятга оид сўз “нишолда” тушиб қолдирилган, натижада асардаги ўзига хос миллий хусусият хиралашган. Таржимада миллийликни ифодалаш таржимонда чуқур билим ва тажрибани талаб этади. Тушиб қолдирилган миллий маданиятга хос сўзлар матн моҳияти ва унинг қийматига жиддий таъсир кўрсатади. Шунингдек сўзнинг таржима жараёнида метафорик хусусиятини йўқотишига сабаб бўлади. Натижада метадоралашган сўз ҳатто контекстда ҳам ўз моҳиятини тўлиқ намоён эта олмайди. Демак метафора хусусияти ва моҳиятининг адекват таржимасини очиб беришда матн билан биргаликда ушбу кўчим ўзида мужассам этган маданий ахборотларни ҳам англаб етиш лозим бўлади.

Ойдинки, қаҳрамон характери асардаги бошқа персонажлар билан ўзаро муносабатга киришганда ўзининг бутун қирралари билан намоён бўлади. Ана шу жиҳатдан олганда асар бадийлигини белгиловчи компонентлардан бир диалогда сўзловчи, суҳбатдош ва улар ўртасидаги мулоқотга асос бўлган объект аро муносабатлар нисбатан аниқ ажралиб туради. Нутқнинг ички тўзлишида бу нисбатнинг бузилиши маълум маънода эмоционал-экспрессивлик касб этади. Бадий асар матнида қаҳрамон бошқа характер билан муносабатга киришар экан, унинг нутқи, муаллиф тавсифлари-сиз ҳам тасвирланиши мумкин. Ёзувчи тавсифлари қаҳрамоннинг тасвирланаётган вазиятдаги ҳолатини кўрсатишга хизмат қилиб, унинг нутқида очилмаган характер қирраларини тўлдиришга ҳисса қўшади. “Бундай ҳолда,- деб ёзади Л.И.Еремина, - тасвир усулидаги “персонаж субъективлиги” “муаллиф объек-

тивлиги” қиёфасини олади, баённинг ўзи эса, ўзиники бўлмаган - ўзлашган нутқни юзага келтирувчи яна бир шакл сифатида намоён бўлади». [3:82]

Бу турдаги диалоглар суҳбатга сабаб бўлган объект тўғрисидаги фикрни тўлиқ ифодалагандан кейин мавзунинг бошқа томонига муносабат билдириши жиҳатидан ҳам юқоридаги таснифнинг иккинчи бир типидан фарқ қилади. Шунинг учун ҳам, мазкур диалоглардаги қаҳрамон нутқи ҳажман катта бўлиши мумкин. Ўзга турдаги диалоглар эса, ўзининг лўнда ва қисқалиги билан ажралиб туради. Диалог муаллиф тавсифларисиз берилгани сабабли ўқувчи улардан ҳар бир характер учун хос бўлган гапириш оҳангини илғаб олади. Шу асосда қаҳрамон характерининг нозик кирраларини мушоҳада қилади, идрок этади. Албатта, бу тасниф нисбий ва диалогларни бошқача тарзда ҳам муайян турларга ажратиш мумкин.

Диалогнинг асосий вазифаси бадий асарда “ҳаракат қилаётган” қаҳрамонлар - кишиларнинг ўзаро муносабати, гапириш оҳанги, сўзлашувининг бевосита ифодаланишида кўринади. Ёзувчи диалогларда қаҳрамонлар характер кирраларинигина эмас, балки миллий характерни ифодалайди. Чунки, бадий асардаги ҳар қандай қаҳрамон биринчи навбатда миллий характердир. Зотан, В.Г.Белинский таъкидлаганидек: “*Ҳар бир халқ миллийлигининг сири унинг кийимларида эмас, балки нарсаларни тушуниш тарзида мутаржимланган бўлади.*” [2:443]

Бу ҳол бадий таржима мутаржимга аслиятдаги қаҳрамон кийимлари, умуман, реалияларни ташлаб кетиш, нотўғри ўғириш ёки уларни таржима мансуб халқ кийимлари, реалиялари билан алмаштириш ҳуқуқини бермаслигини аңглатади. Чунки айнан ана шу реалияларда асарнинг миллий ўзига хослиги ва миллий калорит ифодасини топади. Муҳими, қаҳрамоннинг “*нарсаларни тушуниш тарзи*”ни таржимада қайта тиклаш - миллий характерни қайта яратишдир. Демак, бу жараёнда фалсафанинг умумий, хусусий ва яқкалик категориялари ўзаро диалектик боғланиши яққол намоён бўлади.

Диалогларнинг таржимада аниқ ва тўғри қайта тикланиши ёзувчининг қаҳрамонлар нутқида илғари сураётган мақсадини аниқ, ҳаққоний чиқишини таъминлайди. Албатта, таржимон диалогни идрок этиши ва қайта тиклаши учун қаҳрамонларнинг сўзлашув жараёнидаги оҳангини ҳис қила билиши керак. Бунинг учун у даставвал характерларнинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб бориши, вазиятни аниқ илғаб олиб, қаҳрамон қандай характер билан мулоқотга киришаётгани, уларнинг нутқида қўлланилаётган сўзлар, оҳангларнинг қандай маъно ташиётганига эътибор бериши керак. Таъбир жоиз бўлса, у ўзини ҳар бир қаҳрамоннинг ўрнига қўя билиши лозим. Мутаржим қаҳрамон нутқи оҳангининг шароитга, вазиятга қараб ўзгаришини ҳам назардан кочирмаслиги зарур. Чунки, М.Бахтин таъкидлаганидек: “*Диалог ҳаракатнинг ибтидоси эмас, балки унинг ўзидир. У тайёр бўлиб қолган инсон характерини очиб бериш воситаси ҳам эмас, бунда инсон ўзини ташқи жиҳатдан кўрсатиб қолмай, биринчи марта ўзлигини намоён қилади...*” [1:294]

Т.Қаипбергенов “Қорақалпоқ достони” трилогиясида асар қаҳрамонларининг характерини драматик вазиятларда таҳлил қилар экан, ўша шароитдаги қаҳрамон характерларидаги маълум бир киррани ёки бутун характернинг ҳаётий эътиқодини диалогларда ёритишга интилади. Ана шунинг учун ҳам трилогияда характерлар ўртасидаги суҳбат ўзининг кескинлиги билан ажралиб туради. Айтиш керакки, ёзувчи диалогларда чиройли ўхшатишлар, образли ва ҳикматли сўзлар, мақол ва маталларни жуда ўринли қўллайди. Мутаржим Лола Тожиева муаллиф қўллаган

бундай сўз ва сўз бирикмаларининг ўзбек тилидаги айнан эквивалентини топишга, образли ифодалар, оҳангда характерни қайта тиклашга интилади.

Т.Қаипбергеновнинг маҳорати шундаки, у китобхонни ишонтирадиган, воқеалар мантиғидан келиб чиқадиган ҳаётий, ҳаққоний вазиятлар топа олади. Демокчимизки, ёзувчи қаҳрамон амалга ошириши ўйлаб қўнглига тугиб юрган нияти қанчалик зарур бўлмасин, унга ташқи омил кучли таъсир қилмагунча иккиланишлар, эътиқодий тебранишлар бўлиши мумкинлигидан, воқеалар мантиғидан келиб чиққан ҳолда қаҳрамоннинг ниятини амалга оширадиган вазиятларни тайёрлайди.

Диалогларнинг шундай тури борки, уларда қаҳрамонлардан бирининг нутқидан кейин муаллиф сўзи келади. Масалан, “... *деди Бегис*” каби. Бу турдаги диалогда қаҳрамон нутқидан кейин келадиган “*деди*” сўзи характернинг психологик воқеа-вазиятдаги қандайдир ички ҳолатини ифодалашга қаратилган бўлади. Бу сўзнинг вазифаси худди шунда намоён бўлади. Агар таржимон уни ташлаб кетса, ҳолат мавҳум бўлиб қолади.

Т.Қаипбергенов қаҳрамонларни диалогларда тўқнаштирар экан, нутқида қўлланилган сўзларда уларнинг мавқеи, ижтимоий ўрни, билими ва бошқа хусусиятларни ифодалайди. Жумладан, “*Бахтсизлар*”да Ойдўсбий, Ёсенгелди ва бошқа қаҳрамонлар тилида ёзувчи ўзбекча сўзлар ишлатар экан, бу билан улар Хивада таълим олгани, улар дунёқарашига шаҳарнинг таъсири кучли бўлгани кўрсатилади. Масалан, Ойдўсбий қўнглига тугиб юрган қорақалпоқ хонлигини тузишдан олдин уруғ бийларини “*Маслаҳат уйи*”га кенгаш учун чақиради ва ниятини баён қилади. Шунда у уруғ бийларининг кескин қаршилигига учрайди. Шунга қарамасдан, Ойдўсбий ўзини жуда босиқ тутати.

Аслиятда:

“- *Ҳа, еле сизге сарай-эм керек болар?*

- *Сарайсыз хан - ишине топан тығылган тулып, бирөдар,-деди Айдос.*

- *Ҳэ, енди ләшкер-эм керек дерсиз?*

- *Ләшкерсиз хан хәремсиз ҳасыл бағдың бағманы, бирөдар, -деди Айдос.*

- *Ҳа, оған ылайық қырық-қыз керек дерсиз?*

- *Ойын-зауықсыз сарай-мазарыстан, бирөдар,-деди Айдос.*

- *Ҳа, сизге кәрўан-эм керек болар?*

- *Саўда сатықсыз хан - атаўда қалған қоян, бирөдар,-деди Айдос.*” [9:2.67]

Таржимада:

“- *Ҳа, ҳали сизга сарой ҳам керак бўлар?*

- *Саройсиз хон - ичига самон тикилган қанорнинг ўзи, бирөдар,-деди Ойдўс.*

- *Ҳали лашкар ҳам керак дерсиз?*

- *Лашкарсиз хон харамсиз боғнинг боғбони-да, бирөдар!-деди Ойдўс.*

- *Эҳ-ҳа, ҳарамга муносиб қирқ қиз ҳам керак дерсиз?*

- *Ҳайин-кулгисиз сарой - мазор, бирөдар.*

- *Ҳа, ҳали карвон ҳам керак бўлар.*

- *Савдо-сотиксиз хон - оролда қолган қуён, бирөдар,-деди Ойдўс.*” [8:2.78]

Келтирилган мисолда ёзувчи Ойдўсга зарба беришга интилаётган кишиларнинг аниқ башаралари, ҳаракатларини чизмайди ва қаҳрамонлар нутқидан кейин уларга тавсиф бермайди. Тузилиши жиҳатидан бу диалог қўповозли бўлиб, битта объектга, яъни Ойдўсбайга қаратилган. Фақат Ойдўсга берилаётган саволларнинг бошида “*Ҳа*”, “*Эҳ-ҳа*” - кесатик, пичинг маъноларини ташиётган сўзлардан саволларни бир неча киши бераётганини билиб оламиз. Улар нутқида Ойдўсга қарата “*сиз*” олмошининг қўшиб айтилиши

бир томондан, ҳурмат маъносини ифодаляётгандек туюлса-да, аслида кесатик, пичинг тарзида билан қаранглайди. Таржимон ҳам Ойдўсга бир неча киши саволлар ёғдираётганини кўрсатиш учун уларнинг бошида “*Ҳа*”, “*Ҳали*”, “*Эҳ-ҳа*” каби сўзларни ишлатади ва улардаги пичинг, кесатикни аслиятдагидек ўгиради.

Ойдўс бийларнинг саволларига ўта босиклик ва вазминлик билан ўхшатишларда жавоб берар экан, сўзининг охирида “*биродар*” деган мурожаат сўзини қўллайди. Ёзувчи бу сўзни қахрамон нуткида келтиради. Бу билан Ойдўсбийга, унинг дунёкараши ва нутқида Хиванинг катта таъсири мавжудлигини бийларга, уларнинг кесатикларини ички сезгилари билан ҳис қилса ҳам, ҳурмат билан мурожаат қилаётганини кўрсатади. Худди мана шу психологик вазиятда Ойдўсбий ўзини ташқи ва ички томондан ўта босик, вазмин тутаётгани фақат унинг нутқидаги “*биродар*” сўзи ва жумла оҳанги эмас, балки ёзувчининг “*...деди Ойдўс*” ишораси орқали ҳам ойдинлашади. Таржимон уни бир ўринда ташлаб кетса ҳам, буни ўқувчи ҳис қилади. Мутаржим ўзбек тилидаги эквивалент сўзларни топиб, қахрамонлар нутқидаги пичинг, кесатикни, Ойдўс тилидаги ўхшатишларни, такрорланиб келувчи сўзларни аниқ таржима қилишга, муҳими, қахрамонлар характер қирраларини қайта яратишга эришган.

Таржимада йўл қўйилган жузъий нуксонлардан бири аслиятдаги “*...ҳаремсиз ҳасыл бағдың...*”ни таржимон “*...ҳарамсиз боғнинг...*” деб нотўғри ўтирган. Чунки қорақалпоқ тилидаги “*ҳарам*” сўзи ўзбекча “*ҳарам*”га мутлақо мос келмайди. “*ҳарам*” ўзбек тилида муқаддас, кириш тақиқланган жой ва ҳовлининг аёллар учун ажратиб қўйилган қисми, ичкари маъносини англатса, қорақалпоқ тилидаги “*ҳарем*” тузилиши жиҳатидан ўхшаса ҳам, “*кўргонсиз боғ*”, “*чорбоғ*” маъносини беради. Демак, таржимон бу жумлани “*...кўргонсиз боғнинг...*” деб ағдариши зарур эди. [7:687]

Таржимон диалоглар ривож, илгари сурилган ғоялари ва характерлараро муносабатлар қарама-қаршилиги, курашини чуқур ҳис қила билиши зарур. Акс ҳолда таржимада мантиксиз диалоглар юзага келиши мумкин. Бу фикрнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиш учун қуйидаги мисолни таҳлил этиш муҳим. Л.Тожиева аслиятни тушунади, бироқ диалоглардаги қахрамонлар нутқи ривож ва фикрлар оқимини, муносабатлардаги нозик қирраларни ҳаммаша ҳам ҳис қилавермайди.

Аслиятда:

“- *Беис, тусин, баўйрым. Қумырсақага бир тамши суў ҳам теңиз. Төремурут суўпы мисли қумырсақа. Оган Қоңырат қаласы ҳам ханлық!*

- *Қәнәт жақсы!*

- *Олай емес! Оныки кимге болса да тек ҳукимдарлық қылыў. Ханлық халыққа керек. Халық аз ба, көп бе, парқы жоқ, өз алдына ханлық, алыўы лазым...*” [9:2.241]

Таржимада:

“- *Беис, тушун, жигарим. Қумурсқага бир томчи сув ҳам денгиз. Тўрамурот сўфи бамисоли қумурсқа. Унинг учун Қўнгирот шаҳри ҳам хонлик.*

- *Алжима!*

- *Ундай эмас! Унинг мақсади ҳукмдорлик қилиш. Хонлик халққа керак. Халқ озми, кўпми-фарқи йўқ, ишқилиб хонликка эришиши лозим...*” [8:2.280].

Бир-бирига боғланмаган, Ойдўсбий билан Беис ўртасидаги бу диалогни ўқиган ҳар қандай китобхон таажубланиши табиий.

Асардаги воқеалар ва қахрамонлар (Ойдўсбий ва Беис) муносабатлари охириги чўққига етган. Қўнгирот ҳокими лашкар тортиб келган. Хива хони

Ойдўсбийнинг қўли билан Беисни ўлдирмоқчи. Қорақалпоқ уруғлари ва Қўнгирот ҳокимлигини ўзига қарам қилмоқчи. Тўрамурот сўфи эса аксинча, укасининг қўли билан Ойдўсбийнинг бошини танидан жудо қилмоқчи. Шу йўл билан ундан кутулиб, барча уруғларни ўзига бўйсиндирмоқчи. Хон ва ҳокимнинг мақсадлари ўзаро уйғун.

Лашкарбоши Муҳаммаджон бекнинг назари хонда. Дахшатли жанг майдонида олишяётган Ойдўс ва Тўрамурот сўфи эса Беиснинг ҳаракатларини кузатиб турибди. Жанг майдонида от чоптираётган Ойдўсбий Беисни кувиб етиб, қорақалпоқ хонлигини тузиш ниятини тушунтиришга яна бир қарра интиляпти. Бироқ Ойдўсбий Беисни, Беис эса акасини тушунишни истамайди. Таржимон воқеалар ва муносабатлар чигаллигини идрок этади ва аини диалогни беҳато ўгиришга интилади. Лекин диалог таржимасида икки хил қарама-қаршилиқни кўрамиз. Бу зиддият Беиснинг Ойдўсбийга айтган “*Алжыма!*”, - деган гапида кўринади. Беиснинг бу сўзини Ойдўсбийнинг кейинги гапига боғламай олиб қаралса, таржимон аслиятдан ошириб ўтирган, деган хулосага келиш мумкин. Чунки ака-укалар ўртасидаги муносабат чигаллашиб, қондошлар орасидаги ҳурмат ва одоб муносабати йўқолиб кетган лаҳзада Тўрамурот сўфини аёвсиз фош этган Беис дунёкарашига зид келадиган Ойдўсбий нутқида Беиснинг шундай жавоб бериши ниҳоятда табиий ва кейинги воқеалар ривож учун ягона далил вазифасини бажариши мумкин. Беиснинг бу хитобини Ойдўсбийнинг кейинги гапига боғлаб кузатсак, юкоридаги фикрлар тамомила ўзгаради. Чунки Беис укалик ҳурматини йиғиштириб, акасининг шахсияти, нафсониятига тегиб гапириши ва Ойдўсбийнинг: “*Ундай эмас*”, -деб жавоб бериши унинг характерига “*ёпишмайди*” гина эмас, балки, диалог оқимида ҳам мос келмайди.

Аслида Беис: “*Қәнәт жақсы!*”, -дейиши билан Тўрамурот сўфига ҳайрихоҳлигини яна бир қарра кўрсатиб, унинг ҳаракатларини, мустақил ҳокимлик тузиш ишларини маъқулляпти. Таржимон Беиснинг гапини Ойдўсбий нутқида боғлаш учун бу жумлани тўғри ўтириши лозим эди. Қорақалпоқ тилидаги “*қәнәт*” сўзи ўзбекчада айнан “*қаноат*” маъносини беради. Кўринадики, икки тилдаги бу сўз, баъзи орфографик ва фонетик ўзгаришларига қарамасдан, шаклан ва маъно жиҳатидан яқин. Демак, аслиятдаги бу сўзни мутаржим тўғридан-тўғри таржима қилиши мумкин эди. Шунда жумла аслиятдаги диалог оқимида мос келарди. Бу ерда иккита имконият мавжуд эди. Биринчидан, таржимон Беиснинг хитобини сақлаб қолмоқчи бўлса, Ойдўснинг нутқини аслиятга нисбатан ўзгартириб, ундан ошириб таржима қилиши мумкин эди. Иккинчидан, Ойдўсбийнинг гапини қолдирмоқчи бўлса, унда Беиснинг хитобини сўзма-сўз ўтириши зарур эди.

Трилогия аслияти ва таржимасини муқоясаси шуни кўрсатадики, бир қарашда, мутаржим матнни сўзма-сўз таржима қилган, деб ўйлаш ва шундай хулосага келиш мумкин. Бу билан дабдурустдан таржимон ҳеч қандай ижодийликка эриша олмаган экан, мутаржим ижодий меҳнат қилмабди-да, деган тасаввур пайдо бўлмаслиги керак. Қардош тилларда туркий сўзлар орфографик жиҳатдан фарқ қилса ҳам, маъно томонидан яқинлашиши ҳам узоқлашиши ҳам кузатилади. Масалан, қорақалпоқчадаги “*узақ*”, “*кейин*”, “*мыйығында*”, “*күлги*” ва ҳоказолар, ўзбек тилида “*узоқ*”, “*кейин*”, “*мийиғида*”, “*кулги*” сифатида қайта қаранглай олади. Бу яқин тиллардан таржима қилиш осон, деган гап эмас. Таржимашунос В.П.Рагойша қайд қилганидек: “*Тилларнинг яқинлиги бадиий таржима жараёнини бирмунча енгиллатади. Бу яқинлик ўзига хос, узоқ тиллардан таржимада учрамайдиган*

муаммоларни келтириб чиқариши ҳам сир эмас.” [6:50-51]

Қардош тиллардаги бу хусусият таржима жараёнида фақат сўзма-сўз эмас, балки ҳарфма-ҳарф ўгириш имкониятини тўғдириши мумкин. Бу ҳодиса В.П.Райгошанинг юқоридаги фикри тўғри экани исботи, десак янглишмаймиз. Демак, белорус-украин поэтик таржималарини тадқиқ этган таржимашуноснинг мулоҳазалари қорақалпоқчадан ўзбек тилига қилинган таржималар учун ҳам мос келаркан. Чунки рус-украин ёки украин-белорус тиллари ўзаро қанчалик яқин бўлса, қорақалпоқ ва ўзбек тиллари ҳам бир-бири билан шунчалик яқин, қардошдир.

Белорус ва украин ўзаро поэтик таржималарини илмий тадқиқ этган тадқиқотчи Э.Мартинова сўзма-сўз таржимани фақат анъанавий тарзда тушунмасликни ва ҳақиқий ҳарфхўрликдан “мажбурий сўзма-сўзликни яқин тиллардан таржиманинг хусусияти” сифатида талқин этишни таклиф қилади. [5:22]

Лекин сўзма - сўз ёки ҳарфма-ҳарф таржима фақат яқин тиллар учунгина хос эмас. Шу боис, қардош тиллардан таржимада сўзма-сўз, ҳарфма-ҳарф атамаларни, биз муайян сўзни ўша сўз билан таржима қилиш маъносида ишлатишимиз лозим, деб ўйлаймиз.

Демак, бадий асарда диалог характери намоён қилувчи хусусий компонент сифатида кўринади ва уни таржимада қайта тиклаш қаҳрамон характери, унинг инжа қирралари тўлақонли чиқишини таъмин этади.

Адабиётлар

1. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. -Москва.:1979
2. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений. В 13-томах. Том 7, -Москва.: 1953
3. Еремина Л.И. О языке художественной прозы. -Москва.: 1987
4. Кухаренко В.А. Интерпретация текста, -Москва.: 1988
5. Мартынова Э.М. Беларуско-украински поэтычый взаемапераклад. -Минск.: 1973
6. Рагойша В.П. Проблемы перевода с близкородственных языков. -Минск.: 1980
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2 томлик. 2-том. -Москва.: 1981
8. Қайипбергенов Т. Сайланма. Уч жилдлик. Қорақалпоқ достони. 1-2-3-жилдлар. -Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1983.
9. Қайипбергенов Т. Шығармалары. Бес томлык. 1-2-3-томлар. -Нөкис.: Қарақалпақстан баспасы.1979

РЕЗЮМЕ

Мақолада бадий асар қаҳрамонининг руҳий ҳолати таъсирида юзага келган бадий компонент – диалоглар ва уни таржимада қайта яратиш масаласи тадқиқ этилган. Хусусан, диалогларда қаҳрамон характери қирралари намоён бўлиши ва у хис-ҳаяжон, туйғу билан боғлиқлиги назаридан диалог-вазият, диалог-характер, диалог-миллий характер йўналишида ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются художественный компонент - диалоги, возникающие под влиянием психологического состояния героя и способов их воспроизведения при переводе. В частности, изучаются проявления характера героя в диалогах и с точки зрения того, что это связано с эмоциями или эмоциональным состоянием героя, они анализируются в аспектах диалог-ситуация, диалог - характер, диалог- национальный характер.

SUMMARY

The article explores the artistic component - dialogues that arising under the influence of the psychological state of the hero and ways of their reproduction in translation. In particular, the manifestations of the hero's character traits in dialogues were studied and from the point of view of their connection with emotions or emotional state of the characters, they are analyzed in the aspects of the dialogue-situation, dialogue-character, dialogue-national character.

MAZMUNÍ
TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Informatika.

Abjalilov S.X. Fazoda tekislikka va to'g'ri chiziqqa nisbatan simmetrik almashtirishlarning umumlashgan formulalari	3
Атаджанов Х. Мустақил таълимда web ва таълим технологияларидан ҳамкорликда фойдаланиш орқали талабаларда инновацион қарашларни шакллантириш	5
Джораев М., Б.А.Абдикамалов Б.А., Хожаназарова Р.М. Компьютерный эксперимент с использованием формул планка и релея-джинса для оценки границ квантовых и классических закономерностей при преподавании курсов оптики и атомной физики	8
Файзуллаев Б.А., Камалов Э.Р. Коалинни бойитиш технологик жараёнини оптимизациялаш алгоритмини ишлаб чиқиш	10
Холов Д.М., Музафаров А.М. Холбоев И. Оценка возможности методов анализа радионуклидного и химического состава природных вод	14
Журакулов А.Р. Музафаров А.М., Курбонов Б.И. Оценка состояния распределения естественных радионуклидов в почвах к близлежащим техногенным объектам	16
Yavidov B., Narbayeva S., Ollomberganova M., Sultonova M., Nurimbetov K. Elektr zaryadlarning sharlarda o'zaro taqsimlanishiga oid bir masala xususida	18

Biologiya. Zoologiya

Алламуратова Г.Б., Якупова П. «Хорезм балық өнімлери» акционерлик жәмийети 1-2-бөлим хәүизелери балыкларының цестоза - дактилогироз кеселлиги	20
Базаров Б.М., Ражамурадов З.Т. Турли паратипик омиллар таъсирида қорақўл қўйлари қатта қорнидаги ҳазм жараёнларининг ўзгарувчанлиги	21
Базарбаева Д.О., Медетов М.Ж. Устюрт платосида қишлоғчи фенологик спектрдаги тўғриқанотлиларнинг экологияси	23
Ешмуратов Р.А., Д.С.Садыков Д.С., Сотимбоев Д.Д. Саидова Д.М. Stachys byzantina C. koch қўқаламзорлаштиришда истикболли интродуцент ўсимлик	25
Ибрагимов М.Ю., Сабирова М., Хожаниязов Н., Алланов М., Артыкова А. Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудларида силлиқ қизилмия (glycyrihizaglabral.) ўсимлигини уруғдан экиб қўпайтириш технологиясини такомиллаштириш	26
Омонов М.И. Сурхондарё зот типидagi сур қорақўл қўйлари рангбаранглигининг ирсийланиш сифатлари	29

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Ekonomika

Ешимбетов У. Методика оценки и структура минерально-сырьевого потенциала региона	32
Ruwqiyliq tiykarlari, tariyx, huqiqtaniv, din taniv	
Жабборов Х., Мўминова Н. Темурийлар даври манбаларида Муҳаммад Тарағай антропонимининг қўлланиши ва семантик хусусиятлари	34
Жамолдинова О. Ўқувчиларни зарарли ахборотлардан ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асослари	36
Жуманазаров Х.С. Ўзбек халқ таъбаотининг тадрижий йўли	39
Қутлымуратов Ф.К., Хабибуллаева Д.К. Ўзбекистонда миллатлараро тотувликни таъминлашнинг ҳуқуқий асослари ва устувор йўналишлари	41
Мамбетқаримов Р., Бийимбетов Ж., Абдиев Б. Гуманизм идеяларының инсан руўхыйлығын қәлиплестириўдеги әҳмийети	43
Низаматдинов Е. Яратувчининг ягоналигига далил	44
Тошов К.Т. Сурхондарё вилояти саноатининг иккинчи жаҳан уруши манфаатларига мослаштирилиши	46
Улаев Т. Ислам динининг жәмийетимиз турмысындағы әҳмийети	48
Шомирзаев М.Х. Фарғона водийси халқлари анъанавий қаштадўзлигининг этнохудудий хусусиятлари ва омиллари	49

FILOLOGIYA ILIMLERI

Til bilimi

Абдуллаева С.Н. Факторы возникновения узбекско – русской графической интерференции	52
Адилова Н. Бухоро тумани топонимларининг таснифи	54
Алламбергенова Г., Қобланова Ж. Фразеологизмлер қурамында «ак» ҳам «қара» рең семантикасының қолланылығуы ...	55
Ходжаева Д.И. Замонавий тилшуносликда терминни таърифлашнинг турли ёндашувлари	57
Хо'janiyazov E., Yuldasheva Sh.Sh., Yusupova G.A. Musharak ijtimoiy muhit va kommunikativ yaxlitlikda tillar o'zaro ta'siri masalalari	59
Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилиндеги үрп-әдет ҳам дәстүрлерге байланыслы сөзлер	61
Қурбанбаева Б.Р. Азық-аўқат атамаларының диалектик өзгешеликлер менен қолланылығуы	65
Rzaeva R.K. Animalistic images in Karakalpak folklore and written literature	66
Юсупова Б.Т. Қарақалпақ тилиндеги сораў гәп түриндеги фразеологизмлер	68

Ādebiyattaniv

Алламбергенов К., Аллаамбергенов Г.К. Каракалпакский народный эпос «Едиге»: типология этно-генетических сюжетных мотивов и её изучение зарубежными учёными	70
Алламбергенова И. Қарақалпақ халық прозасы жанрларын классификациялаўдың гейпара машқалалары	72
Амиркулова З.М. Ўз юртидан паноҳ излаган шоҳ ва шоир	74
Бауатдинова С. Ана муҳаббаты жыры	76
Islamova D. Tejamlilik – transpozitsiyani yuzaga keltiruvchi omil sifatida (Usmon Azim she'riyati misolida)	77
Каниязова Ж.О. И.Юсупов лирикасында туўылған жер темасы	79
Қанаатов Е.Е. Қарқалпақ халқының Жаңадерья деўирине байланыслы тарийхый жырлары	82
Кенесбаева Ш.К. Қарақалпақ халық дәстаны «Шәрияр» ҳам оны үйрениўдиң гейпара мәселелери	84
Кенесбаева Ш.К., Аллаамбергенов Е.К. Қарақалпақ халық дәстаны «Шәрияр»дың филологиялық ҳам педагогикалық аспектинде үйренилиўиниң гейпара мәселелери	86
Матимов К.Г. Қарақалпақ әдебиятында импровизация дәстүриниң изертлениў мәселеси	88
Матякупов С. Шеърятда диалог: лирик ва драматик тасвир	90
Nazarova D.I. Jamol Kamolning buyuk mutafakkir va jamoat arbobi Alisher Navoiyning "Asru" radifli g'azaliga yozgan muxammasi	93
Рофиева Г.Ю. Метафоралар таржимаси таҳлилида контекстнинг ўрни	94
Ташанов К.Ю. Диалог таржимасида қаҳрамон характери қайта тиклаш	96